

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI DEVLETİ'NDE HÜSN-İ HAT EĞİTİMİ
(1299- 1923)

Züleyha ÖZTÜRK
2501221073

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Süleyman BERK

İSTANBUL- 2024

ÖZ
OSMANLI DEVLETİ'NDE HÜSN-İ HAT EĞİTİMİ
(1299-1923)
Züleyha ÖZTÜRK

Hat sanatı, Osmanlı İmparatorluğu'nda hattatlar tarafından titizlikle korunmuş ve geliştirilmiştir. Hattatların bire bir verdikleri eğitimin yanında, saray mektepleri, sıbyan mektepleri ve medreseler gibi geleneksel eğitim biçimlerine sahip eğitim kurumlarında hat eğitimi verilmiştir. XVIII. yüzyılda ilk olarak askerî eğitim alanında başlayan, ardından sivil eğitimde yaygınlaşan okullarda da hat sanatı öğretimi yeni metotlarla devam ettirilmiştir. Batı tarzı eğitimi benimseyen bu kurumlar arasında iptidâî, rüşdî ve idâdî okulları gibi orta dereceli okulların yanı sıra Dârümuallimîn ve Darümuallimât gibi yüksek öğretim kurumları da bulunmaktadır.

Bu çalışmada, tüm kurumlardaki hüsn-i hat eğitiminin süresi, yazı hocaları, eğitimin amacı, öğretim yöntemleri araştırılmıştır. Araştırmada Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar tüm eğitim kurumları incelenmiştir. Askeri okullara kısaca değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, eğitim, müfredat, hüsn-i hat, hattat, meşk.

ABSTRACT
CALLIGRAPHY EDUCATION IN THE OTTOMAN EMPIRE
(1299-1923)

Züleyha ÖZTÜRK

The art of calligraphy was meticulously preserved and developed by calligraphers in the Ottoman Empire. In addition to the one-on-one training provided by calligraphers, calligraphy education was provided in educational institutions with traditional forms of education such as palace schools, sıbyan schools and madrasahs. In the eighteenth century, the teaching of calligraphy was continued with new methods in schools, which first started in the field of military education and then became widespread in civilian education. These institutions, which adopted Western-style education, included secondary schools such as iptidâî, rüşdî and idâdî schools as well as higher education institutions such as Dârülmualîmîn and Darülmualîmât. In this study, the duration of khusn-i calligraphy education in all institutions, writing teachers, the purpose of education, and teaching methods were investigated. In the research, all educational institutions from the establishment of the Ottoman Empire to the establishment of the Republic of Turkey were examined. Military schools were briefly mentioned.

Keywords: Ottoman, education, curriculum, hüsn-i calligraphy, calligrapher, meşk.

ÖNSÖZ

Medeniyet tarihinin önde gelen unsurlarından olan yazı, İslâm medeniyetinde de önemli bir yere sahip olmuştur. Kurân-ı Kerim'i ve hadisleri güzel yazmak amacıyla kâtipler tarafından özenle yazılan Arap yazısı “Hüsn-i hat sanatı” adı verilen bir sanat dalına dönüşmüştür. Osmanlılar döneminde, kendine has bir üslup kazanan hat sanatı, klasik meşk eğitimiyle hocadan talebeye aktarılarak titizlikle korunmuştur. Ayrıca yöneticilerin ve halkın yetiştirilmesi için açılan tüm eğitim kurumlarında hüsn-i hat eğitimine yer verilmiştir.

Bu çalışmada hüsn-i hat sanatının eğitim kurumlarında nasıl bir metotla öğretildiği incelenmiştir. Klasik ve modern olarak iki kısma ayrılan çalışmada, XVIII. yüzyıla kadar geleneksel usulde eğitim veren kurumlar klasik olarak tanımlanırken, XVIII. yüzyıldan sonra açılan ve Batı tarzı eğitim veren okullar modern olarak tanımlanmıştır.

Üç bölüme ayrılan tezin ilk bölümünde kısaca hat sanatı tarihçesi anlatılmış ve bu sanatın Osmanlı Devletindeki gelişimine değinilmiştir. Devlet yöneticilerinin ve kadrolarının yetiştirilmesi maksadıyla açılan saray okulları ve şehzâde mekteplerindeki hüsn-i hat eğitimi incelenmiştir.

İkinci bölümde halkın eğitim aldığı sıbyan mektebi ve medrese gibi klasik eğitim kurumlarında ayrıca manevi eğitim veren tekkelerde hüsn-i hat eğitiminin yeri ve önemi tetkik edilmiştir. Bahsedilen kurumlardaki hat eğitiminin nasıl bir metotla, kimler tarafından verildiğine odaklanılmıştır.

Üçüncü bölümde Tanzimat ve Meşrûtiyet dönemlerinden sonra sayıları hızla artan ve Batılı tarzda eğitim veren iptidâî, rüşdî, idâdî gibi orta dereceli okulların ve dârümuallimîn ve dârümuallimât gibi yüksek dereceli okulların müfredatları üzerinden hüsn-i hat eğitimi araştırılmıştır. Hat eğitimine ayrılan zaman, öğretim metotları ve yazı hocaları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın Yüksek Lisans düzeyinde yapılmış olması gözden uzak tutulmamalıdır. Bu sebeple çalışmada eksikliklerin olması kaçınılmazdır. Sürenin kısıtlı olması sebebiyle konunun çerçevesi sivil okullarla sınırlı tutulmuş, askerî okullara kısaca değinilmiştir.

Tezimin hazırlanmasında yol gösteren ve desteğini esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. Süleyman BERK'e, kültürel birikimlerini benimle paylaşan Prof. Dr. Nureddin GEMİCİ, Prof. Dr. Mustafa GÜNDÜZ, Ahmed Emin ZAEDİ, Doç. Dr. Göker İNAN hocalarıma, Dr. Selçuk COŞGUN, Osmanlı Arşiv Uzmanı Orhan SAKİN beylere, kaynaklara ulaşım konusunda istifade ettiğim İSAM yetkililerine ve Devlet Arşivleri Başkanlığına, çalışmalarına maddi manevî destek olan annem Yüksel ÖZTÜRK, babam Mehmet

ÖZTÜRK, kardeşlerim Halil İbrahim ÖZTÜRK ve Feyza ÖZTÜRK'e gönülden teşekkür ediyorum.

Züleyha ÖZTÜRK

İstanbul, 2024



İÇİDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
RESİMLER LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.HAT SANATI TARİHÇESİ

1.1.Osmanlı’da Klasik Usûlde Hüsn-i Hat (Meşk) Eğitimi	15
1.1.1. Sarayda Hüsn-i Hat Eğitimi.....	32
1.1.2. Enderun’da Hüsn-i Hat Eğitimi.....	35
1.1.3.Galatasarayı’nda Hüsn-i Hat Eğitimi	40
1.1.4. İbrahim Paşa Sarayı’nda Hüsn-i Hat Eğitimi	45
1.1.5. Şehzâdelerin Eğitiminde Hüsn-i Hat Sanatının Önemi	45
1.1.5.1. Hattat Padişahlar	54

İKİNCİ BÖLÜM

2.OSMANLI’NIN KLASİK DÖNEMİNDE SARAY DIŞINDA HÜSN-İ HAT EĞİTİMİ

2.1. Sıbyan Mekteplerinde Hüsn-i Hat Eğitimi.....	61
2.2. Medreselerde Hüsn-i Hat Eğitimi	69
2.3. Medresetü’l Hattatîn’de Hüsn-i Hat Eğitimi	80
2.4. Tekkelerde Hüsn-i Hat Eğitimi	85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. OSMANLI’DA MODERN USULDE HÜSN-İ HAT EĞİTİMİ

3.1. İptidaî Mekteplerde Hüsn-i Hat Eğitimi.....	100
3.2. Rüşdiye Mekteplerinde Hüsn-i Hat Eğitimi.....	104

3.2.1. İnâs Rüşdiye Mekteplerinde Hüsni Hat Eğitimi.....	111
3.3. İdadî Mekteplerinde Hüsni Hat Eğitimi.....	116
3.3.1. Sultânî Mekteplerinde Hüsni Hat Eğitimi	121
3.4. Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi' nde Hüsni Hat Eğitimi.....	123
3.5. Dârülmuallimîn'de Hüsni Hat Eğitimi.....	127
3.5.1. Dârülmuallimîn-i Rüşdî.....	127
3.5.2. Dârülmuallimîn-i Sıbyan	128
3.5.3. Dârülmuallimîn-i Âlî	129
3.6. Dârülmuallimât'ta Hüsni Hat Eğitimi.....	133
3.7. Husûsi Mekteplerde Hüsni Hat Eğitimi.....	135
3.7.1. Dârüşşafaka Mektebinde Hüsni Hat Eğitimi.....	137
3.7.2. Aşîret Mektebinde Hüsni Hat Eğitimi.....	139
SONUÇ.....	141
KAYNAKÇA	145

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1 Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin eseri.....	15
Resim 2 Sami Efendi'nin Hulûsi Efendi için yazdığı meşk	31
Resim 3 Mehmet İzzet Efendi'nin meşk mecmuasından bir sayfa.....	32
Resim 4 Topkapı Sarayı Şehzâdegân Mektebi	52
Resim 5 Şehzâde Burhaneddin'in yazı talimi	53
Resim 6 Şehzâde Ahmed'in yazı talimi	53
Resim 7 Şehzâde Burhaneddin Efendi'nin karnesi.....	54
Resim 8 II. Mahmud'un eseri	60
Resim 9 VI. Mehmed Vahdeddin'in eseri	60
Resim 10 III. Ahmed'in eseri	60
Resim 11 Süleymaniye Sıbyan Mektebi hocası Halil Efendi'nin mezar taşı	68
Resim 12 Kazasker Ardurrahman Efendi Sıbyan Mektebinde yazı muallimi İbrahim Efendi'nin mezar taşı	69
Resim 13 Kâmil Akdik'in açılış günü yazdığı Besmele.....	84
Resim 14 Medresetü'l- Hattâtîn olarak kullanılan sıbyan mektebini 2024 yılındaki görünüşü	85
Resim15 Yesarizâde'nin talebesi ve Mevlevî Şeyhi İsmail Hakkı Efendi'nin (Kıbrısîzâde) mezar taşı.....	95
Resim 16 Mehmed Ali Efendi'nin numune yazısı.....	104
Resim 17 Divriği Rüşdiyesi'nin hat muallimi Ahmed Hami Efendi'nin numune yazısı	111
Resim 18 Dârülmuallemîn İptidâî Mektebi hat muallimi Hüseyin Efendi'nin el yazısıdır. ..	133

KISALTMALAR LİSTESİ

AE. SMST. II	: Ali Emiri Tasnifi Belgeleri II. Mustafa
A.MKT.MH	: Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
M	
A. TŞF	: Sadâret Teşrifat Kalemi Evrâkı
AYN.d	: Ayniyat Defterleri
BEO	: Bab-1 Ali Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. MF.	: Cevdet Maarif
CTİS	: Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslâmiye Salnâmesi
DH. SAİDd.	: Dahiliye Defterler
DH.İ.UM.	: Dahiliye İdâre-i Umûmiye
EK	
DVDN	: Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi
HAT.	: Hatt-1 Hümayun
İBT.	: Tedrisât-ı İbtidâiyye Kalemi
İ. DH	: İrade Dahiliye
İ. DUİT	: İrade Dosya Usulü
İE.EV	: İbnülemin Vakıf
İ. ŞD	: İrade Şurâ-yı Devlet
İ.TAL	: İrade Taltifat
İTKS	: İrade Tekâüt Sandığı
KİSLMS	: Karesi İdâdî, Sultânî Lisesine Mahsus Salnâme
MF. HUS	: Maârif Nezâreti Tedrisât-ı Husûsiye Kalemi
MF. İBT	: Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiyye Kalemi
MF. MKT	: Maarif Mektûbî Kalemi
MF. SCL	: Maârif Nezâreti Sicl-i ahval Şubesi
MİMŞTMC	: Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye-yi Şahânenin Tevzî-i Mükâfât Cetveli
ML. EEM	: Mâliye Nezâreti Emlâk-ı Emiriyye Müdüriyeti
Msh	: Musahhih
Nşr	: Nâşir, Neşreden
Red.	: Redaksiyon
SDAO	: Salnâme-i Devlet-i Âli Osmânî
SM	: Salnâme-i Maârif
SVS	: Suriye Vilâyeti Salnâmesi
ŞD	: Şura-yı Devlet Evrâkı
TAHK.	: Tahkik/Edisyon Kritik

TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TS. MA. E	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrâkı
UMVMHT	: Umûr-ı Maârif Vekâleti Mekâtib-i Husûsiye Tâlimatnâmesi
ÜMİMTMC	: Üsküdar Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi Tevzî-i Mükâfât Cetveli
VSS	: Vilâyet-i Suriye Salnâmesi
Y.A.RES	: Yıldız Resmi Maruzat
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrak Sadrazam Kâmil Paşa Evrâkı
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Mâruzât
Y.PRK.SGE	: Yıldız Mabeyn Erkânı Saray Görevlileri Mâruzâtı
Y.PRK.MF	: Yıldız Perâkende Evrâkı Maaâif Nezâreti Mâruzâtı



GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Amacı

İslâm Tarihi boyunca hattatların bire bir verdikleri derslerle yaşatılan hat sanatı, Osmanlılar döneminde de aynı usulde devam ettirilmiştir. Bu derslerin yanında, gerek yönetici sınıfın gerekse halkın eğitilmesi için açılan tüm eğitim kurumlarında hat sanatı öğretime yer verildiği bilinmektedir.

Bu çalışmada eğitim kurumlarındaki hüsn-i hat öğretiminin süresi, önemi ve yöntemi ele alınmıştır. Osmanlı'da kimlere hüsn-i hat eğitimi verildiği, müfredatlarda görülen hüsn-i hat eğitiminin nasıl bir yöntemle öğretildiği, yazı hocası olarak kimlerin görevlendirildiği ve yapılan eğitimde ne kadar başarılı olduğuna dâir sorulara cevaplar bulunmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın konusu Osmanlı Devleti'nin belli bir dönemi ile sınırlı tutulmamış, kuruluşundan Cumhuriyetin kuruluşuna kadar tüm dönemler incelenmiştir. Devlet kademelerinin yetiştirilmesi amacıyla açılan saray okulları, şehzâde mektepleri, halkın yetiştirilmesi amacıyla açılan sıbyan mektepleri, medreseler, tekkeler, XVIII. yüzyıl sonrası açılmaya başlayan ve Batı tarzı eğitim veren ilk, orta ve yüksek dereceli okulların müfredatları araştırmanın kapsamına alınmıştır.

Kurumların klasik veya modern olarak sınıflandırılması, eğitim kurumunda öğretilen dersler ve öğretim metodu dikkate alınarak yapılmıştır. Buna göre geleneksel usulde eğitim veren sıbyan mektebi, medrese ve saray okulları klasik olarak adlandırılırken, sıra ve tahta kullanılan sınıflarda Batı tarzı eğitimin verildiği, matematik, fizik vb. derslerin ağırlıkta olduğu eğitim kurumları modern olarak tanımlanmıştır.

Önceki çalışmalar incelendiğinde sıbyan mektebi, medrese, rüşdiye, sultânî gibi çeşitli eğitim kurumlarını konu alan çalışmaların kaleme alındığı görülmüştür. Ancak yapılan bu çalışmalarda, eğitim kurumlarının müfredatları genel olarak anlatılmıştır. Eğitim kurumların bulunan hüsn-i hat eğitimine dâir özel bir çalışmanın bulunmaması konunun seçilmesinde etkili olmuştur.

Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmada her bölümünde yer alan eğitim kurumlarının müfredatlarına ulaşılmaya çalışılmış, araştırmacı bir yöntemle literatürler taranmış, ulaşılan müfredatlar incelenmiştir. Salnâmeler, nizamnâmeler incelenerek ders saatleri, hocalar ve eğitim yöntemleri tespit edilmiştir. Yıllara göre müfredatlardaki değişiklikler de çalışmaya eklenmiştir.

Araştırma esnasında klasik dönemdeki eğitim kurumlarındaki işleyişi anlamak için sıbyan mektepleri ve medreseler ile ilgili Fatih Mehmed Vakfiyeleri, Süleymaniye Vakfiyeleri, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osman Ergin, Fahri Unan, Ziya Kazıcı, Zeki Salih Zengin, Cevdet Kırpık, Murat Akgündüz, İbrahim Bozdemir, Hasan Akgündüz, Elif Akbaş hocalarımızın çalışmalarından istifade edilmiştir.

Modern dönemde ise Mahmud Cevad'ın kaleme aldığı Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçesi, 1869 Nizamnâmesi, Devlet ve Maârif salnâmeleri, Devlet Arşivi, Yahya Akyüz, Nafi Atuf, Hasan Ali Koçer, Vahdettin Engin, Uğur Ünal, Ayşegül Altınova Şahin, Badegül Eren Aydınlık, Yasemin Tümer Erdem hocalarımızın çalışmaları bize ışık tutmuştur.

Hüsn-i hat eğitimi veren hocalarının tespitinde Süleyman Sa'deddin Müstakimzâde'nin yazdığı Tuhfe-i Hattatin, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın yazdığı Son Hattatlar, Şevket Rado'nun yazdığı Türk Hattatları, Fethi İsfendiyaroğlu'nun yazdığı Galatasaray Tarihi, Süleyman Berk'in yazdığı İstanbul'un 100 Hattatı ve Devlet Arşivleri'ndeki belgelerden yararlanılmıştır.

Çalışma Yüksek Lisans seviyesinde olması sebebiyle Askerî ve özel okullara kısaca değinilerek, bu okullar daha dar çerçevede ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.HAT SANATI TARİHÇESİ

Medeniyet tarihinin inşasında önemli bir yeri olan yazı, insanlığın kendini ifade etmesinde, günlük hayatı kolaylaştırma ve gelecek nesillere iz bırakma gibi hususlarda etkin bir rol oynamıştır. Hiyerogliflerin zamanla hecelere ve hecelerin harflere dönüşmesiyle günümüz alfabeleri ve dilleri meydana gelmiş, ticaret ve anlaşmalar yoluyla yazı, geniş coğrafyalara yayılmıştır

İslâmiyet'in gelişiyle önem kazanan Arap yazısının kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur. Kimi İslâm âlimleri semavî kitapların Hz. Âdem'den başlayarak peygamberlere yazılı olarak gönderilmesi ve ilk yaratılanın kalem olduğu bilgisinden hareketle yazının semâvî olduğunu kabul etmiştir.¹

İkinci görüşe göre yazı beşerî kaynaklıdır. Sümerler tarafından bulunan, günlük hayatta da kullanılan çivi yazısının² Fenikeliler tarafından MÖ 1000 yıllarında hece ve ses sistemine dönüştürüldüğü ve dünyaya yayıldığı görüşüdür.³ Son yıllardaki arkeolojik ve antropolojik bulgular yazının farklı zamanlarda farklı bölgelerde ortaya çıkabileceği gibi eş zamanlı olarak da kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. MÖ.3400- 3200 yıllarına tarihlenen ilk yazı örneğine karşılık, yaklaşık aynı tarihlerde Mısır'da da kendine özgü yazı sisteminin oluşturulduğu bilinmektedir. Bir başka örnekte, MÖ 1300'lü yıllarda Çin'de yazı kullanılırken, MÖ 900-600 yılları arasında da Orta Amerika'da yazının kullanıldığı görülmektedir. Bu bilgiler ışığında yazının tek kaynaktan yayılmadığı düşünülmektedir.⁴

Arap yazısının kaynağı konusunda erken dönemli kaynaklardaki görüşe göre, yazı Güney Yemen'den ticaret yoluyla Hicaz bölgesine taşınmıştır. Bu yazıya

1 Kalkaşendî, **Subhu'l- A'sâ Fî Sınâati'l- İnşâ**, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, C.III, Beyrut, Dâru'l -Kütübü'l- İlmiyye, 1987, s.10-11; Muhammed b. İshak En-Nedim, **El- Fihrist**, Edit. Abdülkadir Coşkun, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019, s. 28.

2 Feride Bozcu & Jülide Bozcu, **İnsanlığın Eş Zamanlı Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 2022, s. 54.

3 Muhittin Serin, **Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar**, 3. Baskı, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2008, s.37.

4 Feride Bozcu & Jülide Bozcu, s. 50-51.

“Müsned” adı verilmiştir.⁵ Son dönemde ortaya çıkarılan arkeolojik bulgularla, yazının Kuzey bölgesinden geldiği görüşü hâkim olmuştur. XIX. yüzyılda bulunan kitâbeler üzerinde yapılan incelemelerde, yazının kaynağının bugün Ürdün topraklarında bulunan Aramî asıllı Nabatîlerin yazısından geldiği, yazının ticaret yoluyla Hicaz Bölgesi’ne taşındığı ve geliştiği görüşü benimsenmiştir.⁶ MÖ. IV yüzyılda tarih sahnesine çıkmış ve çölde yaşamış olan Nabatîler, Yemen, Mısır ve Akdeniz sahillerinde ıtriyat* malzemelerinin ve mumyalamada kullanılan kara sakızın ticaretini yapmıştır. Helenistik dönemde yaşayan Nabatîler zamanla devletleşmiş, en parlak dönemini III. Aretas hükümdarlığında yaşamıştır. Aretas kendi adına sikke bastırmış, devletin sınırlarını genişletmiş, zenginlikleri başta başşehir olan Petra, Busra, Ezra, Umman, Cereş gibi meşhur şehirlere yansımıştır.⁷ Bu şehirlerden çıkarılan kitâbelerin Aramî harfleri kullanılarak Nabatî dilde yazıldığı görülmüştür.⁸

Kuzey Arabistan bölgesinde bulunan Araplara ait kitâbelerde de Nabatî dili ve yazısı kullanılmış, sonraları bu yazıdan Arapçanın keşfedildiği görüşü benimsenmiştir.⁹ Nabat kitâbelerinin benzerlerine Sina Yarımadası’nda da rastlanması, ayrıca Arap Kralı İmru’l- Kays’ın (ö. 540?) hakimiyetinde bulunan Arap kabilelerini saydığı 328 tarihli mezar kitâbesinde Nabatî- Arabî yazının kullanılması bu etkileşime bir örnek sayılmaktadır.¹⁰

Yazının Mekke şehrine gelişinde, Hristiyan inancına sahip Bişr b. Abdilmelik’in, yazının yaygınlaşmasında da Harb b. Ümeyye ailesinin önemli rolleri olmuştur.¹¹ Câhiliye döneminde borçların yazılmasında, Kâbe duvarına asılan ve “Muallakât-ı Seb’a” denilen şiirlerde yazının kullanıldığı bilinmektedir. Câhiliye

5 Nihat Çetin, “İslâm Hat San’atının Doğuşu ve Gelişmesi”, **İslâm Kültür Mirasında Hat San’atı**, Haz. M. Uğur Derman, İstanbul, İrcica, 1992, s.14.

6 Johannes Pedersen, **İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi**, çev. Macit Karagözoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2018, s.21-26.

* Koku

7 Şemseddin Günaltay, **Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1951, s.173-175; Ahmed Ağırakça, “Nabatîler”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXII, 2006, s.257- 258.

8 Günaltay, s.181.

9 Nihat M. Çetin, “Arap; Yazı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.III, 1991, s.276.

10 Pedersen, s.23-24.

11 Kalkaşendî, s.13-14; Tayyar Altıkulaç, **Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme; İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, İrcica, 2015, s.36-38.

döneminde yazılan bu şiirlerde, yazı malzemelerine yapılan atıflar ve benzetmeler de yazının bilinip kullanıldığının bir başka göstergesidir.¹²

Kaynaklarda, Hicaz bölgesinde kullanılan yazının iki çeşit olduğu, bunlardan birincisinin yuvarlak hatlara sahip “meşk” isimli yazı, diğerinin düz hatlara sahip “cezm” isimli yazı olduğundan bahsedilmektedir. Vahiy kâtipleri tarafından önceleri her iki yazı çeşidini de kullanılmış, daha sonra cezm yazısı Kur’ân yazımına tahsis edilmiştir.¹³ Vahiy katiplerinin elinde bazı özellikler de kazanan yazı hakkında İbnü’n Nedim (ö. 990?) şu bilgileri vermektedir; “*Bu üslupta Elif harfleri sağa meyilli ve bitiş kısmı çengelli yazılmıştır.*” Yazı örneklerini gören İbnü’n Nedim bu yazıları “Mekkî” ve “Medenî” olarak isimlendirmiştir.¹⁴

Hiz. Ebubekir döneminde Kur’ân ilk defa Mushaf haline getirilmiştir. “Medenî” yazıyla, koyu kahverengi mürekkep ve kamış kalemle yazılan bu Mushaf’ın¹⁵ yanında, bazı sahâbeler kendi al yazılarıyla da Mushaf yazmıştır. Zamanla Kûfe’de Abdullah İbn Mes’ûd’un, Basra’da Ebû Mûsâ el- Eş’arî’nin ve Şam’da Übey b. Ka’b’in yazdıkları Mushaflar rehber kabul edilmiştir. Mushafların okunuşundaki farklılıklara bağlı olarak hüküm çıkarma konusunda yaşanan ihtilafları sonlandırmak amacıyla Hiz. Osman (ö.35/656) döneminde, Kureys lehçesi dikkate alınarak ve okunuşunda uyulacak imlâ kuralları belirlenerek bir Mushaf yazılmıştır. Deri üzerine yazılarak çoğaltılan Mushaf’da, sert ve köşeli karaktere sahip “Mekkî” ve “Medenî” yazının kullanılmıştır. “Resm-i Osmanî” adı verilen noktasız, harekesiz, düzenli ve geometrik bir yazıyla yazılan bu Mushaflardan yedi adet hazırlanarak yedi bölgeye gönderildiğine dâir yaygın bir bilgi olsa da Tayyar Altıkulaç, beş bölgeye gönderildiği ile ilgili bilginin daha sağlam olduğu görüşündedir.¹⁶

Hiz. Ömer (ö.23/644) döneminde kurulan, Hiz. Ali dönemimde devletin başkenti ve ilim merkezi haline dönüşen Kûfe şehrinde, sert ve köşeli karaktere sahip

12 İsmail Erünsal, **Orta çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2018, s. 27-28; bu şiirlerden birinde şâir, sevgilisinin kervanının ardından kumların üzerinde kalan artıkları, Yemen yazmalarında parşömen üzerindeki siyah mürekkebe benzetmektedir. Pedersen, s.26.

13 Serin, 2008, s.57; Corci Zeydan, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Çev. Zeki Megâmiz, C.III, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1973, s.106-107.

14 En-Nedim, s. 32.

15 Muhittin Serin, **Hat Sanatı Tarihi Ekoller ve Takipçileri-I**, 5. Baskı, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2019, s. 95.

16 Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Şam’a gönderilmiştir. Altıkulaç, s. 59-63; Abdülhamit Birişik, “Kur’ân”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVI, 2002, s. 386.

yazının geliştirilmesiyle bu yazı “Kûfî” ismiyle şöhret bulmuştur. Kûfî yazı mîlâdî XI. asra kadar çeşitli üslûplarıyla kitap yazımında kullanılmıştır.¹⁷ Kur’ân’ın çoğaltılması çeşitli şehirlerde de devam etmiş ve kullanılır yazı şehir ve bölgeye nispet edilerek isimlendirilmiştir. Örneğin Medenî, Basrî, Kûfî, Mağribî, Meşrikî ve Endülüî gibi isimlerle anılmıştır. Dil âlimi İbn Dürüteveyh (ö.347/958) bu yazılar arasında çok büyük farklar olmadığını, kâtibin el yazısından kaynaklanan farklar bulunduğunu söylemektedir.¹⁸

Hız. Ömer, Arapların ticârî işlerde ve mektuplaşmalarda kullandığı meşk hattını “yazıların kötüsü meşktir” diyerek ölçsüz ve basit bulmuştur. Bu yazı kolay yazılması sebebiyle ilerleyen dönemlerde vâlilerin dîvânlarında kullanılmış, Emevîler döneminde de tercih edilen yazı çeşidi olmuştur. Zamanla kitap yazımında da kullanılan meşk yazısı “Neshî” ismini almış ve Kûfî yazının kitap sahasındaki kullanımını azaltmıştır.¹⁹

Ekonomik gelişmelerin yaşandığı ve buna bağlı olarak Tedvin (Hadislerin toplanması), Tefsir (Kur’ân’ın manasına dâir yorumlar) ve Grekçe ve Kıptîce’den yapılan tercümeler gibi ilmî faaliyetlerin arttığı Emevîler döneminde, halîfeler adına eserlerin çoğaltılması için saraylarda verrâklar çalıştırılmıştır.²⁰ Bir eseri ücret karşılığında yazan ve dükkanlarında hat malzemeleri de satan verrâkların içinden, İbn Bevvâb’ın hüsn-i hat hocası Muhammed b. Esed (ö.410/1019) gibi yazının sanata dönüşmesine ön ayak olan kişiler de çıkmıştır.²¹

Emevîler döneminde devlet yazışmalarında kullanılmak üzere geliştirilen Tûmar hattının kalem ağzı genişliği²², hattatlar için ölçü kabul edilmiş, daha küçük boylarda pek çok kalem ağzı ölçüsü tespit edilerek yeni yazı çeşitleri ortaya çıkarılmıştır.²³ Satır düzeni, harflerin ve kelimelerin oranlarında gelişmeler yaşanmış, yazı adım adım sanata dönüşmüştür. Yazıyı ölçülere bağlı kalarak güzel

17 Çetin, 1991, s.280.

18 Serin, 2008, s. 44.

19 Çetin, 1991, s. 279.

20 Serin, 2008, s.50.

21 M. Uğur Derman, “Hattat”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XVI, 1997-2, s. 493.

22 Tûmar kaleminin genişliği 15 mm’dir. Emevî halîfelerinden Velid b. Abdülmelik devlet yazışmalarında kullanılan hattın günlük hayatta kullanılan hattan farklı olması gerektiğini savunmuş ve Tûmar hattını tercih etmiştir. Ömer b. Abdülaziz ise israf olacağı düşüncesiyle bu uygulamayı kaldırmıştır. Ancak sonraki halîfeler tekrar tûmar hattını kullanmışlardır. Serin, 2008, s.52.

23 M.Uğur Derman, “Hat”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XVI, 1997-1, s. 428.

ve sanatlı yazanlara ilk olarak “muharrir” ismi verilmiştir. “Muharrir” ünvânıyla anılan ilk kişi Kutbetü’l- Muharrir (ö.154/1588) olmuştur. Osmanlı’da güzel yazanlara “Kâtip” ismi verilirken, İran’da sanatlı yazı yazanlara Hoşnüvis denilmiştir. “Hattat” kelimesi ilk olarak X. yüzyılda yaşayan ve “Hattât-ı azîzân” adıyla anılan Nizâm-ı Tebrîzî için kullanılmıştır.²⁴

Abbâsîler döneminde, özellikle Halîfe Me’mun (813-833) zamanında tercüme faaliyetleri hız kazanmıştır. Halîfe dîvânlarında saray katiplerinin çalıştırılmaya başlanmasıyla hattatlara verilen değer artmış, yazının kullanıldığı makama, kâğıt türüne ve kalem ağzı genişliğine göre sınıflandırılan yazıların çeşidi yirmi dörde ulaşmıştır.²⁵ Kâtipler yazılarının güzelliğini geliştirme konusunda birbirleriyle yarışmış, yazının güzelliği bir iftihar sebebi sayılmıştır.²⁶

Burada değinilmesi gereken bir husus da ilerleyen asırlarda “*Aklâm-ı sitte*”^{*} olarak isimlendirilecek yazı çeşitlerinin hangi yazı çeşidinden türediği konusundaki görüş farklılığıdır. Kimi kaynaklar günlük işlerde kullanılan, yuvarlak karakterli “meşk” yazısını işaret ederken, kimi kaynaklar da kitap yazımında kullanılan, köşeli karaktere sahip, sonraki zamanlarda “Kûfî” ismini alan “cezm” yazısından türediğini savunmaktadır.

Abbâsî dönemine gelindiğinde yazı sanatına önemli katkıları olan bir isim ortaya çıkmıştır. Bu kişi Abbâsî veziri olan Hattat İbn Mukle (ö.328/940)’dır. İbn Mukle geometri bilgisiyle, kendi devrine kadar icâd edilmiş yazıları, kurallara ve geometrik ölçülere bağlamış, yapıları benzeyen harfleri kategorize etmiştir. Kâidelere bağlanmış bu yazılara “Mensûb hat” ismi verilmiştir.²⁷ Onun geliştirdiği sistemde harflerin ölçüleri ve satır üzerindeki birbirlerine olan mesâfeleri, kalem ucunun kalınlığından çıkan “nokta” ile ölçülmüştür. Dik harflerin boyları “elif” harfinin kalınlığı ve boyu ile, kâseli ve derinliği olan harflerin genişliği “dâire”

24 Derman, 1997-2, s. 493.

25 Serin, 2019, s.110-111.

26 Serin, 2008, s.54.

* Altı çeşit yazıya verilen isimdir. Bu yazı çeşitleri şunlardır: Tevkî, Rika’, Muhakkak, Reyhanî, Sülüs ve Nesih.

27 Derman, 1997-1, s. 428.

ölçüsü ile şekillendirilmiştir.²⁸ İbn Mukle'nin yazı üslûbu bir buçuk asır kadar devam etmiştir.²⁹

Ardından gelen İbnü'l Bevvab (ö.1022) ressamlık, nakkaşlık, ciltçilik ve müzehhiplik gibi sanatlarda eğitim almış, asıl şöhretini hattatlıkla ve hat sanatına getirdiği yeniliklerle kazanmıştır. Yıllarca İbn Mukle'nin yazılarını incelemeye tâbi tutmuş, benzer harfleri kategorize ederek “Aklâm-ı sitte” denilen altı çeşit yazının oluşmasına katkı sağlamıştır. Üç asır boyunca etkisi devam eden bu ekolde, özellikle Muhakkak ve Reyhânî hatlarının satır düzenleri ve kelimeler arasındaki âhenk geliştirilmiştir.³⁰

İki buçuk asır sonra Yâkut el- Musta'sımı (ö.1298) her yazı çeşidine göre kalem ağzı ölçüsü belirleyerek ve kalem ağzını yan keserek Aklâm-ı sitte'nin (Tevki', Rikâa', Muhakkak, Reyhânî, Sülûs ve Nesih) ıstılahlarının oluşmasını sağlamıştır. Harflerin keşîdelerinin³¹ uzunlukları ve derinlikleri, satır düzeni, kelime aralıkları Yâkut tarafından yeniden düzenlenmiştir.³² Yâkut'un “Yedi üstad” olarak anılan öğrencileri vasıtasıyla, yazı İslâm ülkelerine yayılmış, Osmanlı'nın yazı ekolünün oluşmasına da kaynaklık etmiştir.³³

Yâkut ekolü, önce Büyük Selçuklular, ardından Anadolu Selçukluları eliyle devam ettirilmiştir. Ayrıca Irak Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı II. Tuğrul (ö.590/1194)'un hattat olduğu, sanatı ve sanatçıyı himâye ettiği bilinmektedir.³⁴

Anadolu Selçukluları döneminde Aklâm-ı sitte çeşitlerinden olan Sülûs hattı daha fazla kullanılmıştır. “Selçuklu Sülûsü” adı verilen yeni bir üslup geliştirmiştir.³⁵ Bu üslupta dik harflerin yukarıdan aşağıya doğru inceldikleri, istif

28 Issam el- Said & Ayşe Parman, **Geometric Concepts In Islamic Art**, London, Worl Of Islam Festival Publishing Company Ltd, 1976, s.130-131; Kalkaşendî, s.137.

29 Çetin, s. 26.

30 Serin, 2019, s.120-121; Çetin, s. 26.

31 Keşîde: Hat sanatında yazıya güzellik ve satıra ferahlık vermek, istife uydurmak maksadıyla bâzı harflerin uzatılarak yazılması ve harfin bu şekilde uzatılmış kısmı. İlhan Ayverdi, **Kubbealtı Lugatı: Misalli Büyük Sözlük**, Yay. Haz. Kerim Can Bayar, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2010, s.662

32 Serin, 2019, s. 129-130.

33 Muhittin Serin, “Sülûs”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVIII, 2010, s. 129.

34 Ali Alparslan, **Osmanlı Hat Sanatı Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s.14.

35 Serin, 2008, s. 86.

yapılarak oluşturulan kuşak yazılarında harflerin yapısı bozulması bahasına satır düzeninin öncelendiği görülmektedir.³⁶

Selçukluların ilim ve kültür merkezleri olan Konya, Sivas ve Amasya şehirlerinin, yazının Osmanlılara taşınmasında çok büyük etkileri olmuştur. Özellikle Amasya şehri dînî ilimler, felsefe, şiir ve mûsikînin yanında hat sahasında adetâ mektep olmuştur. Osmanlı şehzâdeleri bu şehirde eğitim almış ve bu şehirde yetişen âlimler devletin üst düzey kadrolarına getirilmiştir. II. Murad'ın hattat nişancısı Abdullah Çelebi, Fatih'in Reîsülküttâbı Ahmed Çelebi ve I. Mehmed'in Dîvân-ı Hümâyûn hocalarından Sinânüddin Yusuf Çelebi Amasya'da hat sanatına hizmet etmiş isimlerdir.³⁷

Osmanlıların yönetiminde yaşanan siyasi sorunlara Çelebi Mehmed tarafından son verilmesinin ardından, hat sanatında gelişmeler yaşanmış özellikle Celî yazıda³⁸ yeni bir üslup arayışı olmuştur. Bursa Yeşil Cami'de bu yeni üslûbun izleri görülmektedir. II. Murad'ın himâye ettiği hattatlar vasıtasıyla Osmanlı üslûbunun gelişimi sürdürülmüştür.³⁹

Fatih devrinde de Amasya hat sanatının beşiği olmaya devam etmiş ancak, üstatların başkente gelmeleriyle, İstanbul sanatın merkezi haline gelmiştir.⁴⁰ Bu devirde öne çıkan sanatkârlardan Yahya Sûfî ve oğlu Ali Sûfî, her cins yazıda maharetli olmakla beraber özellikle Celî Sülûs yazıda eserler vermiştir. Fatih Camii şadırvan avlusu hâricinde, pencere üstündeki Fatiha Suresi, Yahya Sûfî'nin⁴¹, Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümâyûn kapısı üzerinde de Ali Sûfî'nin yazı örneği görülmektedir. Bahsi geçen eserler, harflerin satıra oturuşları ve satır istifinde fevkalâde örneklerdir.⁴² Harflerin keskin köşelerden, sert dönüşlerden arındırılarak

36 Süleyman Berk, **Devlet-i Aliyye'den Günümüze Hat Sanatı**, İstanbul, İnkilâb Yayınları, 2013, s.17.

37 Muhittin Serin, **Hattat Şeyh Hamdullah**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2007, s.15-17.

38 Herhangi bir yazı çeşidinin kendi kalem ölçüsünden daha geniş bir kalemle yazılmasına verilen isim. Divânî yazı bunun dışında tutulmaktadır. Ali Alparslan, "Celî", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VII, 1993, s. 265-267.

39 Serin, 2019, s.189-190.

40 Ekrem Hakkı Ayverdi, **Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı**, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1953, s.3.

41 H. Ayverdi, 1953, s.49.

42 H. Ayverdi, 1953, s.19.

daha yumuşak ve kıvrak bir şekil aldığı, ayrıca harflerin tezyîni bir unsur haline geldiği görülmektedir.⁴³

Fatih devrinin öne çıkan bir diğer hattatı, Hayrettin Mar'aşî'dir. (ö.1472?) Amasya'da sanatını icra eden ve pek çok öğrenci yetiştiren Mar'aşî, Osmanlı hat sanatı ekolünü oluşturacak Şeyh Hamdullah'ın yazı hocalığını ve Şehzade Alaattin'in dîvan kâtipliğini yapmıştır.⁴⁴

Hayrettin Mar'aşî'den icâzet alan Şeyh Hamdullah (ö.1520?) hocasından Aklâm-ı sitte'yi meşk etmiş, Yâkut ve Abdullah Sayrafi'nin yazılarını tetkik etmiştir.⁴⁵ II. Bayezid'in yazı hocalığını yapan ve onunla yakın ilişki kuran Şeyh Hamdullah, Bayezid'in tahta çıkmasından sonra İstanbul'a davet edilmiş ve kendisinden Yâkut'un harflerini inceleyerek ve seçerek Osmanlı zevkine has bir yazı geliştirmesi istenmiştir. Şeyh Hamdullah Ekolü adı verilen bu ekolde özellikle Sülüs ve Nesih yazıları ön plana çıkmıştır.⁴⁶

Aynı asırda yaşayan Ahmed Karahisârî (ö.1555) tarafından Yâkut üslûbu tekrar canlandırılrsa da Şeyh ekolü kadar taraftar bulamamıştır.⁴⁷ Esedullah Kirmânî'nin talebesi olan Karahisârî harf ve kelimelere kazandırdığı oran ve biçimlerle, Yahya Sûfî ve Ali b. Yahyâ Sufî'nin yazılarından örnek aldığı kompozisyonlarla Yâkut tavrını en güzel seviyeye ulaştırmış “Yâkut-ı Rûm” olarak anılmıştır. Altın mürekkeple yazdığı yazının etrafını siyah mürekkeple tahrir etmesi, siyah mürekkeple yazdığı yazıyı da altınla tahrir etmesi hat sanatına kazandırdığı inceliklerdendir. Kânûnî'nin isteği üzerine bir Mushaf yazmıştır. Aklâm-ı sitte çeşitlerini birlikte kullanarak yazdığı Mushaf, Topkapı Sarayı arşivinde bulunmaktadır.⁴⁸

Karahisârî mektebini devam ettiren Hasan Çelebi'nin (ö.1594?) yazdığı Süleymaniye Câmii Celî yazıları ve Edirne Selimiye Câmii yazılarında Selçuklu

43 H. Ayverdi, 1953, s.53.

44 Serin, 2007, s.18.

45 Serin, 2007, s.30.

46 Serin, 2007, s.32-37.

47 Uğur Derman, **Harflerin Aşkı**, İstanbul, Korpus Yayınları, 2014, s.26.

48 Muhittin Serin, “Karahisârî, Ahmed Şemseddin”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIV, 2001, s.421-422.

tarzını anımsatacak şekilde, dik harfler yan yana kullanılmış ve harflerde kütlük oluşmuştur.⁴⁹

Küçük yaşlarda Kur'ân'ı ezberlemesi sebebiyle “Hâfız” lakabıyla meşhur olan Hâfız Osman (ö. 1698),⁵⁰ yirmi dört yıl Şeyh üslûbunu takip ettikten sonra, Şeyh Hamdullah'ın harflerinden Yâkut'un üslûbuna benzer olanları ayıklamıştır.⁵¹ Sülûs hattında Şeyhin yazılarındaki durağan görüntü, tüm harflerin meyilleri sola verilerek giderilmiştir. Harflerde küçülmeler olmuş, küplü harflerdeki dönüşlerde kalem hareketleri belli edilmiştir.⁵² Şeyh'in yazılarında bulunan Kûfî benzeri yataylıkları gidererek harflere daha dikey ve canlı bir form kazandırılmıştır.⁵³ Özellikle Nesih hattında harfler durgunluktan kurtulup daha kıvrak bir yapıya dönüşmüştür.⁵⁴ Dik harflerin aynı kalınlıkta ve aynı yönde olmaları sağlanmış, başta yazılan elif ve lam harflerine zülfe eklenmiştir. Çanaklar küçültülerek ortak bir ölçü tayin edilmiştir.⁵⁵

Sultan III. Mustafa devrine gelindiğinde yazısının güzelliği sebebiyle Enderûn-ı Hümâyûn yazı hocalığına tayin edilen İsmail Zühdi Efendi (ö. 1731) Hâfız Osman ekolünün en güzel temsilcilerinden olmuş, Sülûs ve Nesih yazılarını ilerleterek devrinin üstatlarından sayılmıştır. Yazıya olan hakimiyeti sebebiyle tashihe* gerek kalmadan eserler meydana getirebilmiştir.⁵⁶ Zühdi Efendi harflerin ve hareketlerin bir kısmını zerendûd** olarak yazarak ve etraflarını siyah mürekkeple tahrirleyerek*** kendine has bir üslup oluşturmuştur.⁵⁷

49 Süleyman Berk, **Hattat Mustafa Râkım Efendi**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003, s.79.

50 Şeyh Hamdullah üslûbunun en iyi temsilcilerinden olan Büyük Derviş Ali'den hat meşk etmeye başlamıştır. Hocasının yaşlılığı sebebiyle meşke Suyolcuzâde Mustafa Eyyübî ile devam ederek icâzetini almıştır. Ömer Faruk Dere, **Hattat Hâfız Osman Efendi**, İstanbul, Korpus Yayınları, 2009, s.22.

51 Dere, s.42.

52 Dere, s.64.

53 İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Türklerde Yazı Sanatı**, Ankara, Mars T.ve S. Matbaası, 1958, s. 46.

54 Baltacıoğlu, s.45.

55 Baltacıoğlu, s.57-60.

* Tashih: Harfleri yazarken oluşabilecek hataları düzeltme işlemi.

56 Serin, 2019, s.373.

** Zerendûd: Ezilerek mürekkep hali getirilmiş varak altının beyaz veya renkli kâğıda fırça ile sürülmesiyle meydana gelen eserdir. Ayverdi,2010, s.1384.

*** Tahrir: Hat ve tezyini sanatlarda kâğıt zemininin veya farklı renklerde boyanan kısımların belirginleşmesini ve sınırlandırılmasını sağlamak için bunların yanına ince çizgiler çizmek. Ayverdi, 2010, s.1189.

57 M.Uğur Derman, “İsmâil Zühdi: Yeni”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIII, 2001, s.125-126.

XIX. yüzyıla gelindiğinde hat sanatı alanında pek çok kabiliyetli isim öne çıkmıştır. Celî Sülüs ve tuğrada Mustafa Râkım ve Mahmud Celâleddin, Ta'lik ve Celî Ta'lik yazıda Yesarîzâde Mustafa İzzet Efendi, Celî Sülüs ve Celî Ta'lik'te Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Sülüs- Nesih yazıda Mehmed Şevkî Efendi alanlarında ekol oluşturmuştur.⁵⁸

Müderris ve Ressam olan Mustafa Râkım Efendi (ö.1241/1826),⁵⁹ Hâfız Osman'ın yazılarını inceleyerek Sülüs, Nesih ve Celî Sülüs'te estetik ölçüleri ve harflerin birbirlerine olan nispetlerine yeni bir incelik getirmiş, özellikle Celî Sülüs'te ekol oluşturmuştur.⁶⁰ O dönemde Celî yazıda aynı harflerin yazılışında incelik ve kalınlık farkları görülürken Râkım bütün harfleri belli bir estetik ölçüde birleştirmiştir. Kalem kalınlığı ile harfin kalınlığı arasındaki uyum Râkım'ın yazıdaki incelikleridir. Ayrıca, Celî Sülüs hattında o zamana kadar var olan sertliği kaldırarak, Sülüs zerâfetinde yazmış, istiflere estetik bir bütünlük getirmiş, istiflerde yoğunluğun eşit olarak dağıtılmasını sağlamış ve tuğralardaki kaba ve sarkık görüntüyü daha hareketli bir hale dönüştürmüştür. Ressamlıktan gelen perspektif bilgisi sayesinde, geniş ve yüksek mekanlarda, yazı ile yazıya bakan kişi arasındaki mesâfenin uzak olması sebebiyle, yazının cılız görünmesi problemine çözüm getirmiş, mekân- yazı arasındaki uyumu yakalayan ölçüleri belirlemiştir. Râkım'ın Celî yazıda yaptığı inkılap hattatlar için mîlât sayılmıştır.⁶¹

Mustafa Râkım'ın muâsırı olan Mahmud Celâleddin Efendi (ö.1244/1829) Dağıstan bölgesinden İstanbul'a göç eden bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Yazıya olan merakıyla çeşitli hocalara başvurmuş ancak dik başlı mizacı sebebiyle bu hocalardan başından sonuna kadar istifade edememiş, klasik usulde icâzet almamıştır. Şeyh Hamdullah ve Hâfız Osman'ın yazılarını mütâlâa ederek kendi gayretiyle sanatını geliştirmiş ve yazısında kendine has bir üslup kazanmıştır. Celâleddin'in yazılarında harfler, noktalama ölçülerine sıkı sıkıya bağlanmış, bir yere

58 Berk, 2003, s. 19.

59 Mustafa Râkım, ağabeyi İsmail Zühdi Efendi'den Sülüs ve Nesih yazılarını meşk ederek on iki yaşında icâzet almıştır. Resim sanatındaki kabiliyeti saray tarafından duyulunca, III. Selim'in isteğiyle padişahın portresini çizmiştir. Portreyi çok beğenen padişah tarafından sikke ressamlığı ve tuğrakeşlik ile vazifelendirilmiş, II. Mahmud tahta çıktıktan sonra da onun yazı hocalığını yapmıştır. Berk, 2003, s.23-24.

60 Serin, 2019, s. 377.

61 Berk, 2003, s. 86-88.

yazılmış ve öylece donup kalmış, harflerin birbirleriyle bağlantısı yokmuş gibi bir görüntü oluşmuştur. Harflerin başları ne aşağı ne yukarı yöndedir. Hepsi yatay bir düzlemde durmaktadır. Râkım'ın istiflerinde ise harfler bütünlük içinde durmaktadır.⁶²

Ta'lik hattında ise İmâd Ekolü takip edilmiştir. Yesârî Mehmed Es'ad Efendi (ö. 1213/1798), zaman zaman farklı büyüklükte yazılan harfleri aynı büyüklükte yazarak satırda bir düzen oluşmasını sağlamıştır.⁶³

Ardından gelen oğlu Yesârizâde Mustafa İzzet Efendi (ö.1265/1849) babasından icâzet almıştır. Sanat hayatının ilk yıllarında babasının yazı üslûbunu taklid etmiş, babasının ölümünün ardından kendi üslûbunu ortaya koymuştur. Pek çok mimarî eserde yazısı bulunan Yesârizâde Mustafa İzzet Efendi, yüksek kısımlara yazılacak kitâbelerde Celî Ta'lik kullanarak harflerin uzaktan rahat görünmesini sağlamıştır.⁶⁴ Altmış yıllık sanat hayatında sürekli eser veren Yesârizâde Mustafa İzzet Efendi'nin ardında 65.000 satır Celî Ta'lik kalıbı ve İstanbul abideleri üzerinde 100'den fazla kitâbe kalmıştır.⁶⁵

XIX. asrın önde gelen bir diğer ismi Kazasker Mustafa İzzet Efendi (ö.1292/1876)'dir. Bestekâr, neyzen, hânende, devlet adamı ve hattat olarak II. Mahmud devrinin önde gelen isimlerinden olmuştur. Sülûs ve Nesih yazılarında Hâfız Osman ekolünü takip etmiştir. Celî Sülûs hattında Mustafa Râkım ekolünde eserler vermekle birlikte kendi üslûbunu da ortaya koyabilmiştir.⁶⁶ Sülûs, Nesih, Celî Ta'lik hatlarıyla eserler yazmıştır. Celî Sülûs yazıdaki eserleri arasında öne çıkan eseri, Ayasofya Camii'nde bulunan 7,5 metre çapındaki levhalarıdır.⁶⁷

Şevki Efendi (ö.1034/1887) Nesih yazıdaki ince ve kalın yazılacak yerleri ustalıklı tespit ederek, Nesih hattına yeni bir tarz ve kıvraklık getirmiş Şevkî Efendi tarzını oluşturmuştur.⁶⁸

62 Baltacıoğlu, s.54.

63 Alparslan, 2004, s.168.

64 M.Uğur Derman, **Ömrümün Bereketi-II**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2019, s.435-438.

65 M.Uğur Derman, “Mustafa İzzet, Yesârizâde”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2006, s. 308.

66 Serin, 2008, s.167.

67 M.Uğur Derman, **Ömrümün Bereketi: I**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2013, s. 176-177.

68 Şevki Efendi olmuştur. Kastamonu'dan üç yaşlarında İstanbul'a getirilmiş ve dayısı Hattat Hulûsi Efendi'nin (ö.1291/1874) taht-ı terbiyesinde yetişerek Sülûs ve Nesih yazıda on iki yaşında icâzet almıştır. Hulûsi Efendi tarafından, talebe olması için Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye

XX. yüzyıla gelindiğinde, Mustafa Râkım'ın Celî Sülûs ve Yesârizâde'nin Celî Ta'lik hatlarında geliştirdikleri tavrı, daha ileri bir noktaya taşıyan kişi Sâmi Efendi (ö. 1330/1912)' dir.⁶⁹ O zamana kadar geri planda kalan Celî hattındaki hareke ve mühmel işaretleri ve bezeme unsurlarını en muntazam şekline getirmiş, Râkım ekolünün eksikliklerini ikmal etmiştir.⁷⁰

Osmanlı hat sanatının günümüze ulaşmasında köprü vazifesi gören son Osmanlı sanatkârı Hattat Hamid Aytaç (ö.1982)'tır. Diyarbakır'da ilk tahsiline başladığı Sıbyan Mektebi yazı hocası Mustafa Âkif Bey'den Rik'a yazısını meşk etmiş ve hat sanatına karşı içinde aşk oluşmuştur. Askerî Rüşdiye'deki resim hocası Ahmed Hilmi Efendi'den Sülûs-Nesih, Vâhid Efendi'den Rik'a meşk etmiş, İdadî hüsn-i hat hocası Abdüsselam Efendi' den Sülûs ve Celî Sülûs, Kâmil Akdik ve Neyzen Emin Efendi'den Sülûs-Nesih, Tuğrakeş İsmail Hakkı Efendi'den tuğra çekme tekniği, Hulûsi Efendi'den Ta'lik öğrenmiştir ancak geleneksel usulde bir hocadan baştan sonuna kadar meşkini tamamlamamış daha çok müzakerelerde bulunarak kendini yetiştirmiştir. Kendi zamanına kadar gelen üstatlardan Abdullah Zühdi, Mustafa Râkım ve Sâmi Efendi'nin yazılarını incelemiş özellikle Sâmi Efendi'yi mânevî hocası olarak kabul etmiştir. Yeni bir ekol oluşturmaya da harflere kendine has bir biçim kazandırmıştır.⁷¹

yönlendirilmişse de Şevkî Efendi dayısını terk etmeyerek duâsına mazhar olmuştur. Serin, 2019, s.421.

69 Serin, 2019, s.453.

70 Sâmi Efendi: 1838 tarihinde İstanbul'da doğan Sâmi Efendi'nin asıl ismi İsmail Hakkı'dır. İlk olarak Aksaray'da bulunan Kâtip Mustafa Efendi Camii Mektebinin hat hocası Boşnak Osman Efendi'den Sülûs-Nesih yazılarını meşk etmiştir. Arapça ve Farsça eğitimi alarak Maliye Kalemî'nde memuriyete başlamış ve burada Sâmi mahlasını almıştır. Memuriyeti sırasında Mümtaz Efendi'den Bâbiâli tarzında Rik'a, Divân-ı Hümayun hat muallimi Nâsih Efendi'den Dîvânî ve Celî Dîvânî meşk etmiştir. Râkım'ın öğrencisi olan Mehmed Şâkir Recâi Efendi'den Sülûs Celî meşk etmiş ve tuğra çekmesini öğrenmiştir. Kıbrısîzâde İsmail Hakkı Efendi'den Ta'lik icâzeti almış daha sonra da Ali Haydar Bey'den Celî Ta'lik eğitimi almıştır. Eserlerini çoğunlukla koyu renk kâğıt üzerine zırnıkla yazan Sâmi Efendi bir eser üzerinde uzun zaman titizlikle çalışmıştır. Yazdığı yazıyı kaldırıp Hâfızasından silindikten sonra tekrar çıkartarak düzeltmelerini yapmıştır. Yazıya o kadar vakıf olmuştur ki, bazı yazılarını kurşun kalemle resmetmiştir. Kendisine "Râkım'ı geçtiniz" denildiğinde "Râkım geçilmez, onu geçtim diyen geri döner" diyecek kadar tevazu sahibi bir kişiliğe sahiptir. M. Uğur Derman, "Sâmi Efendi, İsmail Hakkı", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVI, 2009, s.72-73; Serin 2008, s.187; Derman, 2013, s.312.

71 M. Hüsrev Subaşı, "Aytaç, Hamit", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IV, 1991, s.287-288; Süleyman Berk, "Hattat Hâmid Aytaç ve Karacaahmed Mezarlığı "Hattatlar Sofası" İçin Hazırlanan Bir Proje", **Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Hattatın Serencamı; Hattat Hâmid Aytaç**, Edit. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş vd, İstanbul, Dîvan Kitap, 2021, s. 159; Mehmed Ali Abakay, "Hat Sanatı ve Hattat Hamit Aytaç", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı: VII, Nisan 2012 s. 252-253.

Resim 1 Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin eseri



Kaynak: Züleyha ÖZTÜRK fotoğraf arşivi

1.1.Osmanlı'da Klasik Usûlde Hüsni Hat (Meşk) Eğitimi

Geleneksel Hüsni Hat eğitiminde sıkça karşılaşılan “meşk” kelimesi Arapça kökenli bir kelimedir. Hocanın, talebesine yazı öğretirken faydalandığı örnek metne “Meşk” denilirken, yapılan öğretime de “Meşk etmek” veya “Meşk almak” denilmektedir.⁷²

Meşk eğitiminin başlangıç tarihi hakkında yeterli bilgilere ulaşılamamış olmakla birlikte Hz. Ali'ye (ö.40/661) atfedilen “Güzel yazı, hocanın öğretişinde gizlidir”⁷³ sözü bu eğitimin erken devirlere kadar uzandığını düşündürmektedir.

İslâm tarihi boyunca Hat sanatı hakkında yazılan, mensur veya kaside tarzındaki eserlerde, meşk usûlünün yöntemini anlatan bazı cümlelere rastlanmakla

⁷² Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, 4. Baskı, İstanbul, Pınar Yayınları, 2008, s.1128

⁷³ Hakkakzâde, s. 40; Seyyid Muhammed Mecdî, **Sülüs Yazısı Rehberi**, Nâşir. Erzurumlu Mustafa Necâtüddîn, Dîmeşk, Matbaatün Nesr Bi Dîmeşk, s.13; Mahmud Bedrettin Yazır, **Kalem Güzeli**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981, s. 125.

birlikte detaylı bilgiler bulunmamaktadır.⁷⁴ Bu eserlerde genellikle hat malzemelerinin hazırlanması, yazı çeşitleri ve yazılış biçimleri konusunda bilgiler verilerek hat sanatını icra edenlere kılavuzluk edilmiştir.

İbn Mukle (ö.328/940), İbn Bevvâb (ö.413/1022), Yâkut el-Musta'sımî (ö. 698/1298) ve Şeyh Hamdullah (ö. 926/1520) gibi hat sanatında ekol kabul edilen isimlerin belirlediği yazı ölçüleri takip edilerek hazırlanmış kitap veya murakkaalar, bizlere yazı eğitiminin, harflerin tek tek yazılarak öğrenciye gösterilmesi şeklinde bir metodun uygulandığına dâir ipuçları vermektedir. Hattat silsileleri ve icazetler vesilesiyle de bu sanatın disiplin içinde devam ettirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁵

Çalışmada hat sanatı alanında hazırlanan eserler kısaca tanıtılmış, ardından klasik meşk eğitiminin nasıl bir usul ile öğretildiğine değinilmiştir. Yazılış tarihlere göre sıraladığımız eserlerde, hat sanatına dâir verilen ve tüm kitaplarda tekrarlanan genel malumatın dışında, eseri diğerlerinden farklı kılan bilgiler var ise bu husus belirtilmiştir.

İlk örneğimiz İslâm tarihinde öne çıkmış bir isim olan İbn Kuteybe (ö.276/889) tarafından yazılmış *Risâle fi'l-Hattî ve'l- Kalem* isimli mensur eserdir. Eserde kalem, divit, lika, mürekkep, kitap, yazıyı tamamen silme, kırtâs⁷⁶, yazıyı tashih* etmek gibi konularda bilgi verilmiştir.⁷⁷

İbn Vahşiyye en-Nebâtî⁷⁸ (ö296/909)'nin yazdığı *Şevku'l- müstehâm fi ma'rifeti rumûzi'l-aklâm* isimli mensur risâlesinde farklı milletlere ait yazılarla birlikte 93 yazı çeşidini örnekleriyle açıklamıştır.⁷⁹

Abbassiler döneminin ünlü veziri İbn Mukle (ö.328/940) tarafından yazılan *Risâle fi'l-Hattî ve'l- Kalem* isimli mensur risâlesinde yazı çeşidine göre kalem

74 Muhittin Serin, “Meşk”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIX, 2004, s. 372.

75 Abdülhamit Tüfekçioğlu, “Tarihte ve Günümüzde Hat Sanatının Öğretim Metotları”, **2000’li Yıllarda Türkiye’de Geleneksel Türk El Sanatlarının Sanatsal, Tasarım ve Ekonomik Boyutu Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları,1999, s. 269-270.

76 Kâğıt. Ayverdi, 2010, s. 671.

* Tashih: Yazı yazarken meydana gelen hataları, kâğıdın üzerinden kazıyarak düzeltme işlemi.

77 İbn Kuteybe, **Risâletü'l -Hattî ve'l -Kalem**, Thk. Hâtim Salih Dâmin, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle,1989, s. 16-25.

78 İbn Vahşiyye, X. yüzyılda Bağdat’ta yaşamıştır. Hayatı hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Sihir, tılsım ve simya ile ilgili pek çok eseri Süryânice’den Arapça’ya tercüme etmiştir. Mahmud Kaya, “İbn Vahşiyye”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XX, 1999, s.436.

79 İbn Vahşiyye, **Şevku'l- müstehâm fi ma'rifeti rumûzi'l-aklâm**, Muhakkik İyâd Halid et- Tabba’, Dimeşk, Dâru'l Fikr, 2008

kalınlığının ölçülerini, harflerin geometrik yapılarını anlatmış, bu bilgiler dönemin hattatlarına yol gösterici olmuştur.⁸⁰

İbnü'n- Nedîm'in (ö.385/995) 987 yılında kaleme aldığı *el-Fihrist* adlı eserinin⁸¹ birinci makalesinde; Arap yazısının kökeni anlatmış ve güzel yazısıyla meşhur olan ilk kişi olan Hâlid b. Ebü'l-Heyyâc'ın yazdığı Mushaf'ı gördüğünü söylemiştir. Ayrıca yazarın yaşadığı dönemde kullanılan yazı çeşitleri, hangi yazının hangi yazı çeşidinden türediği ve nerelerde kullanıldıkları hakkında bilgiler verilmiştir. Özellikle Mushaf yazımında kullanılan yazı çeşitlerinden bahsedilerek, yazıya estetik kurallar getiren Ahvel el- Muharrir ve İbn Mukle gibi hattatlar hakkında bilgi verilmiştir.⁸²

İbn Heyyân (ö.400/1010)'ın yazdığı *Risâle-i fî İlmi'l-Kitabe* isimli mensur risâlede, hat sanatında güzellik ve estetik konusuna değinilmiş, hattatların yazıları estetik açıdan değerlendirilerek tenkitlerde bulunulmuştur.⁸³ Ayrıca risâlede güzel yazmanın önemi hakkında İslâm tarihinin önde gelen isimlerinin sözleri aktarılmıştır.⁸⁴

Ardından gelen İbnü'l Bevvâb (ö.413/1022) hat sanatı konusunda bilinen ilk manzum risâlesini yazmıştır. Bütün mısraları “Ra” harfi ile bittiği için *Kasîde-i Râiyye* ismiyle meşhur olan risâlesinde kalemin kalınlık ölçüleri, kalem açmanın usûlü, mürekkebin hazırlanmasındaki incelikler, harflerin nispetleri ve estetiği hakkında bilgiler vermiştir. Meşk eğitimi konusunda ayrıntılı bilgilere rastladığımız risâlede, yazı öğrenirken cesaretli olunması gerektiğini vurgulamış, hattat adayının kötü yazıyı korkusuyla yazmaktan geri durmamasını tavsiye etmiştir. Yazıda güzel sonuç elde edildiğinde hattatın sevinç duygusu hissedeceği ve hattatın ahlakının güzel olması gerektiği gibi hususlarda destekleyici bilgiler vermiştir.⁸⁵ İbnü'l Bevvâb'ın eserinde “*Hat üstadının yazısına dikkatle bakılması, meşke ve çalışmaya*

80 Mehmet Memiş, “Osmanlıda Hat Sanatını Zirveye Çıkaran Eğitim Yöntemi: Meşk ve İcazet Geleneği”, *el-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, Sayı 3, 2018, s.55.

81 Nasuhi Ünal Karaaslan, “İbnü'n- Nedim”, İstanbul, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, CXXI, 2000, s.171.

82 En- Nedim, s.28-44.

83 Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Resâilu Ebî Hayyân et-Tevhîdî*, Thk, Nşr. İbrâhim el-Kîlânî, s.252-254.

84 Et- Tevhîdî, s.255-268.

85 Abdülkadir Yılmaz, “İbn Bevvâb'ın Kasîde-i Râiyye Tercümesi”, Ankara, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt.0, Sayı.14, 1999, s. 119-222.

devam edilmesi” gibi tavsiyelere de rastlanması, onun döneminde hüsni hat eğitiminin sistemleştğini göstermektedir.⁸⁶

“Kâtiplerin kıblesi” olarak anılan Yakut el-Mustasımî (ö.698/1299)’nin de *Risâle fi’l-Hat* adını verdiği bir eser kaleme aldığı kaynaklarda geçse de esere ulaşamamıştır. Yâkut ardında bıraktığı kıta ve murakkaaları, yetiştirdiği öğrencileri ile yeni nesil hattatlar için önemli bir yol gösterici olmuştur.⁸⁷

Yakut ekolünü devam ettiren öğrencisi Abdullah Sayrafi (ö.745/1344?)⁸⁸’nin kaleme aldığı ve Sülüs hattının inceliklerini anlattığı *Risâle der Kavâ'id-i Hatt-ı Sülüs* isimli eserinin yanında⁸⁹ en eski nüshası hicrî 877 yılına ait olan *Kitâbu ilmi’l-Hatt* isimli eseri de bulunmaktadır. Yazı malzemeleri hakkında bilgilerin verildiği, yazının gelişim safhalarının anlatıldığı, harflerin müfret ve mürekkebât halindeki yazılışlarının tarif edildiği eserde, kalem tutma teknikleri gibi konulara da yer verilmiştir.⁹⁰

İbn-i Haldun (ö.808/1406)’un 1377 yılında tamamladığı *Mukaddime* adlı eserinde yazı eğitimi hakkında bilgilere de rastlanmaktadır. Eserde İbn-i Haldun, sosyal hayatın geliştiği, medeniyetin ilerlediği şehirlerde yazı öğretiminin bir mesleğe dönüştüğünü ve sanat mâhiyeti kazandığını söylemiş ve XIV. yüzyıl Kahire’indeki hüsni hat eğitimi örnek göstermiştir. Bu şehirde yazı eğitiminin özel öğretmenler tarafından verildiğinden bahsetmiştir. Meşk eğitiminin harflerin, ölçü ve yazılış şekillerine uygun olarak tek tek kâğıda yazılarak talebeye öğretilmesi şeklinde yapıldığını söylemiştir. Aynı dönemde Endülüs ve Mağrib’de uygulanan, kelimenin bir bütün halinde talebeye yazdırılması yöntemiyle Kâhire’deki eğitimi kıyaslamış, Kahire’deki eğitim usûlünü daha güzel bulduğundan bahsetmiştir.⁹¹

86 Habib Efendi, s. 46.

87 Muhittin Serin, “Yâkût el-Müsta’sımî”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXXIII, 2013, s.293.

88 Abdullah Sayrafi: Tebrizlidir. Yâkut’un öğrencilerindendir. Mimari eserler üzerindeki kitâbelerde ve iç mekânlardaki yazılarda celî hattı ile eserler vermiş, çok sayıda murakkaa ve Kur’an-ı Kerim yazmıştır. Ali Alparslan, “Abdullah-ı Sayrafi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.I, 1988, s.132.

89 Eser İran’daki Kütüphane-i Rızavî’de bulunmaktadır. İçeriğine ulaşamamıştır. Alparslan, 1988, s.132.

90 Abdullah Sayrafi, **Hat İlmi Kitabı**, Haz. ve Çev. Mehmet Kanar, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2018

91 İbn Haldun, **Mukaddime**, Haz. Süleyman Uludağ, 2. Basım, II. Cilt, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1988, s. 968; İrvin Cemil Schick, “Bedensel Hafıza, Zihinsel Hafıza, Yazılı Kaynak: Hat Sanatının Günümüze İntikalinin Bazı Boyutları”, **Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları**, Edit. Leyla Neyzi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 21.

Muhammed b. Hasan es-Sincârî (ö.? 846/1442'de hayatta)' nin *Bida'atü'l-Mücevvid fi'l-Hatt ve Usûlihî* isimli mensur risâlesi iki kısım olarak hazırlamıştır., Birinci kısımda kâtibin hırslı ve keskin zekalı olması gerektiğinden, kalem seçiminin inceliklerinden, kalem açma usûlü ve kalemi tutma şeklinden bahsedilmiş, kalemtırış, makta, mürekkep gibi yazı aletlerinin özellikleri ve nasıl kullanılacağı konusunda bilgiler verilmiştir. İkinci kısımda harflerin satır üzerindeki duruşları, harflerin birbirleriyle olan nispetlerinin nasıl olması gerektiği tarif edilmiştir. Ayrıca risâlede İbn Hilâl ve Yâkut'un yazı sanatı hakkındaki görüşlerine de yer verilmiştir. İbn Hilâl'e ait görüşlerden bahsederken (H), Yâkut'a ait görüşlerde (Y), her ikisine ait görüşlerde (YH) rumuzlarını kullanılmıştır.⁹²

Kalkaşendî'nin (ö.821/1418) 814/1412 yılında tamamladığı *Subhu'l -a'şâ fi sinâ'ati'l-inşâ* isimli eserinin üçüncü bölümü hat sanatına ayrılmıştır.⁹³ Eserde İbrahim bin Abbas es-Sûlî'nin (ö.244/857)⁹⁴ yazı öğrettiği öğrencisine kalem seçerken çok kalın veya çok ince kalemi değil, orta kalınlıkta olanı seçmesini tavsiye ettiği, kamış kalemlerden yamulmuş olanı tercih etmemesini tembihlediği aktarılmıştır.⁹⁵

Zeynüddin Şa'ban b. Muhammed b. Dâvûd el-Âsârî'nin (ö.828/1425) el-*İnâyetü'r- Rabbaniyye fi't- Tarikai'- Şa'bâniyye* isimli 1000 beyitten oluşan eseri⁹⁶ bu özelliğiyle hat sanatı alanındaki ilk eserdir. Eserde Besmele yazma usûlleri gösterilmiş, hüsn-i hat talebelerine nasihatler yapılmış, kâğıda göre mürekkep seçilmesi, Âsârî'den İbn Mukle'ye kadar hattatlar silsilesi gibi diğer kitaplarda rastlanmayan bilgilere yer verilmiştir. Memluk döneminde yaşamış olan Zeynüddin

92 Abdülkadir Yılmaz, "Muhammed es-Sincarî (es-Sehavî) ve "Bidâ'atü'l-Mücevvid Fi'l-Hat ve Usûlihî" İsimli Eseri", Ankara, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2003, Cilt 0, Sayı 20, s.48-87.

93 Kalkaşendî:1355 yılında Kahire yakınındaki Kalkaşende köyünde doğmuştur. Dînî ilimlerden icâzet almış, felsefe okumuştur. Uzun süre kadılık yapmıştır. Mehmet İpşirli, "Kalkaşendî", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIV, 2001, s.263; Serin, 2004, s. 372.

94 İbrâhim b. Abbas: Horasan'da doğmuştur. Türk asıllıdır. Abbasi halifesi Me'mun'dan (ö. 217/833) Vâsık (ö.232/847) zamanına kadar halifelerin kâtipliğini yapmıştır. Yazdığı mersiyelerle devrin yöneticileri tarafından taltif edilmiştir. Ahmet Savran, "Sûlî, İbrahim b. Abbas", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVII, 2009, s. 493-495.

95 Shady Eid, "Kalkaşendî'nin Subhu'l-A'şâ Adlı Eserinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi", **Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi**, Sanatta Yeterlilik Tezi, İstanbul, 2021, s.64.

96 Mehmed b. Hasan et- Tayyibî, **Kitâbu Câmiu Mehâsin Kitâbetu lil Küttâb**, Ed. Abdülaziz b. Nâsir el-Mânî', Riyad, Câmîatü'l- Melikü Suûd, 2014, s.13.

Şa'bân el- Âsârî, Ahmed b. Ali ziftâvî'den icâzet almıştır. Arapça kaynaklarda en erken tarihli icâzet almış hattattır.⁹⁷

Abdurrahman Yusuf ibn Sâyiğ (ö.845/1441)'in *Tuhfetü uli'l-Elbâb fî sinâ'ati'l-Hattî ve'l-Kitâb* isimli mensur risâlesinde hat sanatının fazileti, yazının kaynağı, yazı çeşitlerinin meydana çıkış sıraları, kimlerin hangi yazı çeşitlerini icat ettikleri gibi konularda bilgilere yer verilmiştir. Bu risâle Hakkakzâde'nin istinsah ettiği *Mîzânü'l-Hatt* isimli eserin içinde de yer almaktadır.⁹⁸

Mehmet b. Hasan el-Tayyibî (ö.908/1502'de hayatta)'nin Memlûk Sultanı Kansu Gavri (ö.905/1499) için yazdığı *Câmiu Mehâsîn Kitâbetü'l-Küttâb* isimli eserinde devrindeki yazı çeşitlerinin başta, ortada ve sonda yazılışlarına örnekler göstermiş, İbnü'l Bevvâb'ın kasidesine açıklamalar yapmıştır.⁹⁹

İslâm tarihi boyunca yazılmış eserlerle ve klasik meşk usulüyle Osmanlı'ya taşınan hat sanatı, Osmanlı Hat Ekolünü oluşturmuş hattatlar tarafından disiplin içinde korunmuş ve devam ettirilmiştir. Yine bu dönemde hat sanatı alanında eserler kaleme alınmıştır.

Osmanlı'da klasik usuldeki meşk eğitiminin haftada bir veya iki gün yapıldığı bilinmektedir.¹⁰⁰ Kendi evinde veya zengin konaklarında ders veren hattatlar ücret almazken¹⁰¹, klasik dönemde ve modern dönemdeki eğitim kurumlarında yazı dersi veren hattatlara ücret ödenmiştir.¹⁰²

Osmanlı döneminde de hat sanatı hakkında eserler kaleme alınmıştır.

XVI. yüzyılda kaleme alınan eserlerden ilki 950/1543 tarihinde Hâfızzâde Ebu'l -Meâlî (ö. 990/1582) tarafından istinsah edilmiş olan *Risâle-i Hatt* isimli eserdir. Manzum olarak hazırlanmış risâlede, kalem açmanın ve mürekkep hazırlamanın usulleri, yazı yazmanın incelikleri, Muhakkak, Dîvânî, Rikâa', Ta'lik

97 Zeynüddin Şa'ban: 765/1364 yılında Musûl'da doğmuştur. İlk eğitimini aldıktan sonra Kahire'ye gitmiş, hattat Ebû Ali Şemseddin Muhammed b. Muhammed ez- Ziftâvî'den yazı dersi alarak Mensûb hatlarda icâzet alarak eserler vermiştir. İsmail Durmuş, "Âsârî", Ankara, TDV İslâm Ansiklopedisi, EK-1, 2. Basım, 2020, s.122-124.

98 Abdurrahman Yusuf ibn. Sâyiğ, *Tuhfetü Üli'l- Elbâb Fî Sinâati'l- Hattî Ve'l- Kitâb*, Tahk. Hilal Naci, Tunus, Dâru Buslâme, 1967

99 Et- Tayyibî,

100 Derman, 1997-2, s. 495.

101 Serin, 2004, s. 372-373.

102 Derman, 1997-2, s. 494.

Sülüs ve Nesih hatlarındaki harflerin noktalama ölçüleri ve birbirleriyle olan bağlantıları, mürekkebin nasıl hazırlanacağı gibi konularda bilgiler verilmiştir.¹⁰³

Fîrûz Bâlî Efendi'nin (ö. 962/1576?) 1555 yılında yazdığı *Mizânü'l-Hatt* isimli 470 beyitlik manzum eserinin altıncı bölümünde, yazı malzemeleri tanıtılmış, yedinci bölümde Muhakkak, Sülüs ve Tevkî hatlarında harflerin ölçülerine dâir örnekler vermiştir.¹⁰⁴ Hakkakzâde Mustafa Hilmi Efendi (ö.1268/1852)¹⁰⁵ bu eseri 1849 yılında istinsah etmiştir.

Fevrî (ö.978/1571)¹⁰⁶'in kaleme aldığı *Risâle fî İlmi'l-Hutût* isimli eserinde hat sanatı ve malzemelerine dâir bilgiler verdikten sonra, hüsn-i hat talebelerine öncelikle Muhakkak hattını ardından Reyhanî, Sülüs ve Nesih hatlarının öğretilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁰⁷ Ayrıca hat talebesinin Hüsn-i hat külliyyatı hakkında bilgi sahibi olması gerektiği vurgulanmış ve hattatın yazıyı yazarken kaleminin nasıl şekil alması gerektiğinden bahsedilmiştir.¹⁰⁸

Hoca Sâdeddin (ö.1008/1599)¹⁰⁹ Efendi'nin teşvikiyle Âli Mustafa Efendi (ö. 1008/1599)¹¹⁰ tarafından kaleme alınan *Menâkıb-ı Hünerverân* isimli eserde, yazı

103 Hâfız-zâde: İran doğumludur. Babası devrin önde gelen ilim adamı ve hattatlarından biri olan Hâfız b. Ahmed dir. Şilik propagandaları sebebiyle Şah İsmail zamanında ailesiyle Osmanlı topraklarına gelmişler Amasya'ya yerleşmişlerdir. Eğitimi babasından almıştır. Ürgüp ve Filibe kadılığı yapmış, İstanbul'da vefat etmiştir. Hâfız-zâde Ebu'l- Meâlî, **Risâle-i Hat**, Haz. Sadettin Eğri, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2005, s. 28-29.

104 Bâlî Efendi: Şam'da yaşamış ilme meraklı bir insandır. Devlet hizmetinde bulunduğu sırada kensinin söylemediği bir sebeple tüm mal varlığını kaybetmiş, II. Selim'in hizmetine girmiştir. Eserini II. Selim'in Manisa valiliği sırasında Bozdağ'da yazmıştır. Fîrûz, **Mizânü'l- Hatt**, Haz. Ali Haydar Bayat, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, 2007, s. 6-7.

105 Hakkakzâde Mustafa Hilmi Efendi: Hayatı hakkında yeterli malumat yoktur. Laz Ömer'den Sülüs-Nesih meşk etmiştir. 1819 yılında Nakşidil Vâlide Sultan ve Bezmiâlem Vâlide Sultan mekteplerinin ikinci yazı hocaı vazifesinde bulunmuştur. İbnülemin, s. 213.

106 Fevrî: Arnavutluk'un liman şehri olan Draç'ta doğmuştur. Devşirme usûlüyle İstanbul'a getirilmiş, Nakkaş Ali Çelebi ve İskender Çelebi'nin himayesinde yetiştirilmiştir. Ebüssuûd Efendiye sunduğu Arapça bir kaside ile şöhet bulmuştur. Medreselerde müderrislik yapan Fevrî'nin, Türkçe, Arapça, Farsça şiirleri bulunmaktadır. Mehmet Kalpaklı, "Fevrî", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt XII, 1995, s. 505.

107 Hasan Uçar, Abdullah Uçar, "Fevrî'nin Hat Risâlesi", Antalya, **Turkish Academic Research Review**, 2017, Cilt.2, Sayı.2, s.24.

108 Uçar, 2017, s. 25.

109 Hoca Sâdeddin: 1536 yılında İstanbul'da doğmuştur. Yavuz Sultan Selim'in yakın arkadaşı olan Hasan Can Çelebi'nin oğludur. Babasının saraya olan yakınlığı vesilesiyle devrin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Ebüssuûd Efendi'den mülâzemet ederek (staj yaparak) çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Manisa'da bulunan şehzâde Murad'a hocalık yapmıştır. Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XVIII, 1998, s. 196-198.

110 Âli Mustafa Efendi: 1541 yılında Gelibolu'da doğmuştur. Medrese tahsili görmüş, Şehzade II. Selim'e sunduğu kitabı sayesinde takdir toplayarak saray kâtipliğine getirilmiştir. Hoca Sâdeddin

yazabilmenin fazileti ve şerefine dâir nasihatler verilmiş, yazının başlangıcı anlatılırken ilk hattatın İdris peygamber olduğu vurgulanmış, vahiy katiplerinin isim listesi verilmiştir. On sekiz farklı yazı çeşidinin isimlerinin sayıldığı eserde, Nesih hattatları ve “Yedi üstâd” olarak tanınan hattatlar hakkında bilgiler verilmiştir.¹¹¹

XVII. asırda kaleme alınan eserler ise Nefeszâde İbrahim Efendi’nin (ö.1060/1650)¹¹² *Gülzâr-ı Savâb* isimli eseridir. Eserinde faziletli bir zâtın rica etmesi üzerine kitabı yazdığından bahseden Nefeszâde, kitabını IV. Murad’a ithaf etmiştir. Hat sanatının faziletine dâir ayet ve hadis metinlerinden örnekler verilen eserde, Hz. Ali’den hat sanatını öven sözler nakledilmiştir. Eserdeki hattatlar silsilesi Yahyâ-i Rûmî ile başlayıp Nefeszâde’nin muâsırı olan hattatlar ile son bulmuştur. Ayrıca on dokuz çeşit âhar usûlü, kâğıt boyama ve mürekkep hazırlama teknikleri tarif etmiştir. Eser, Kilisli Muallim Rıfat Efendi tarafından, Topkapı Sarayı’nda bulunan nüsha esas alınarak, 1938 yılında günümüz Türkçesine çevrilmiştir.¹¹³

Mehmet bin Tâceddin (ö. 996/1587)¹¹⁴ tarafından yazılmış, en eski nüshası 1012 /1603 yılına ait olan *Tâc-zâde* isimli eser Osmanlı dönemi kaynak kitapları arasında sayılmaktadır.¹¹⁵ 1861 yılında Muhammed Mecdî (ö.1336/1918) tarafından *Sülûs Yazısı Rehberi* ismiyle istinsah edilen risâlede, ilk olarak kalemin nasıl seçileceği, nasıl açılacağı anlatıldıktan sonra kısaca yazı tarihinden bahsedilmiştir. Sülûs harflerinin ölçüleri ve birleşme şekilleri tek tek izah edilmiş, yazının sırlarına ulaşmanın, üstadın eline dikkat edilmesi, namazın ve iyi huyların terk edilmemesi, kötülüklerden kaçınılması ile mümkün olacağı anlatılmıştır. Risâle Medine mücaviri

vasıtasıyla dîvan kâtipliği vazifesi verilen Mustafa Efendi, 1587 yılında Bağdat defterdarlığı sırasında Menâkıb eserini hazırlamıştır. Bekir Kütükoğlu, “Âli Mustafa Efendi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. II, 1989, s. 414-416.

111 Mustafa Âlî (Gelibolulu), **Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menâkıb-ı Hünervân)**, Haz. Müjgan Cunbur, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982

112 İbrahim Efendi: İstanbul doğumludur. Şükrullah Halife’den icazet alan Mustafa b. Nefes’in oğludur. Nefeszâde gençliğinde babasından meşk ettikten sonra Demircikulu Yusuf Efendi’den Sülûs-Nesih icazeti almıştır. Rado, s. 96.

113 Nefeszâde İbrahim, **Gülzârı Savâb**, Tashih Kilisli Muallim Rifat, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1938-39; Ömer Faruk Akün, “Kilisli Rıfat Bilge”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVI, 2002, s.18-22; Fehime Demir, “Türk Hat Sanatı İçin Kaynak Gülzâr-ı Savâb (İncelemeli Metin Çevirisi)”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004, s.7-8.

114 Mehmed b. Tâceddin: Tâc-zâde lakabıyla anılır. İstanbulludur. Sülûs ve Nesih hatlarını Abdullah Kırımî’den, diğer yazıları babası Tâceddin Buhârî’den meşk etmiştir. Celfî ve Dîvânî yazılarında mâhir olmuş, devrinde Reîsü’l-Küttâb olarak anılmıştır. Müstakimzâde, s. 361.

115 Schick, 2009, s. 254-255.

Erzurumlu Mustafa Necateddin tarafından Şam’da tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. ¹¹⁶Suyolcuzâde Mehmet Necib Efendi (ö. 1171/1758)¹¹⁷’nin, Nefeszâde İbrahim’in yazdığı *Gülzâr-ı Savâb* kitabına zeyl olarak hazırladığı eseri, 1734 yılında tamamlanmıştır. *Devhatü’l- Küttâb* ismini verdiği kitabında hem İslâm dünyasında hem de Osmanlı’da meşhur olmuş hattatlar hakkında bilgiler vermiştir. ¹¹⁸

XVIII. yüzyılda yazılmış eserlerden ilki Mehmed Vafî Efendi’nin (Kebecizâde) (ö.1831) 1772 yılında kaleme aldığı *Hüsn-i Hat Risâlesi* isimli eseridir. Kendi dönemine kadar yetişen hattatların hocalarını gösteren eserde, hattatlar silsile hazırlamış, silsilenin baş kısmında, o zamana kadar kullanılan Kûfî yazıyı ilk değiştiren kişi olarak Hasan Basrî’nin ismini zikretmiştir. ¹¹⁹

Kendisi de hattat olan Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi (ö.1202/1788) ¹²⁰ *Tuhfe-i Hattâtîn* ismini verdiği kitabını 1760 yılında yazmaya başlamıştır. Kitabın hazırlanmasında Müstakimzâde 170’ten fazla yazma eserden istifade etmiştir. Kitapta Suyolcuzâde Mehmed Necib Efendi’nin *Devhatü’l- Küttâb* isimli eseri de kısaltılarak kitaba eklenmiştir. Dört kısma ayrılmış eserin Mukaddime bölümünde hat sanatı ile ilgili kırk hadis şerhi yapılmış, *Tuhfe-i kübrâ* bölümünde Sülüs, Nesih ve Celî Sülüs hattatlarının biyografilerine yer verilmiş, *Hâtime* bölümünde ise hattatlara, doğruluktan ayrılmamaları, ifrat ve tefritten uzak olmaları, talebelerine merhametle davranmaları gibi hususlarda tavsiyeler verilmiş ve hat sanatının ıstılahları açıklanmıştır. *Tuhfe-i suğrâ* bölümünde ise Ta’lik hattatları

116 Seyyid Muhammed Mecdî, Sülüs Yazısı Rehberi, Edit. Erzurumlu Mustafa Necâtüddîn, Dımeşk, Matbaatün Nesr; Müctebâ Uğur, “Sülüs Hattına Dâir Mühim Bir Risâle; Sülüs Yazısı Rehberi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı XXI, İstanbul, 1990, s. 336.

117 Mehmed Necib Efendi: Kastamonu’dan İstanbul’a göç etmiş bir ailenin çocuğu olarak Eyüp’te doğmuştur. Hattat Suyolcuzâde Mustafa Efendi’nin kızıdan torunu olan Necib Efendi, Ağakapılı İsmail Efendi’den Sülüs-Nesih icazeti almıştır. Çeşitli medreselerde müderrislik, Haremeyn müfettişi katipliği, Mısır’da kadılık gibi vazifelerde bulunmuştur. Eyüp Sultan civarında dedesinin kabri yanına defnedilmiş ancak şehir planlamaları sebebiyle mezar ortadan kaldırılmıştır. Ayşe Peyman Yaman, “Hat Sanatı İçin Kaynak *Devhatü’l- Küttâb* İncelemeli Metin Çevirisi”, **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003, s.8,9; Muhittin Serin, “Suyolcuzâde Mehmed Necib”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVIII, 2010, s. 2.

118 Yaman, s.1.

119 Rado, s. 282-295.

120 Müstakimzâde Süleyman Efendi: İlim tahsil etmenin yanında Eğrikapılı Mehmed Râsim Efendi’den Sülüs-Nesih, Fındıkzâde İbrahim Efendi, Kâtipzâde Mehmed Refî Efendi ve Dedezâde Mehmed Efendi’den Ta’lik meşk etmiştir. M. Uğur Derman, “*Tuhfe-i Hattâtîn*”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XLI, 2012, s. 1.

tanıtılmıştır. Bu eser İbnülemin tarafından yapılan tetkik ile 1928 yılında Devlet Matbaası tarafından yeniden basılmıştır.

XIX. yüzyılda kaleme alınan eserlerden olan Şeyhülİslâm Sâdeddin Efendi (ö. 1283/1866) tarafından kendi el yazısıyla kaleme alınmış, *Defter-i Pâk-ı Erbâb-ı Dâniş* isimli eseridir. Kitapta devrindeki sanatkarların yanı sıra, elli yedi Sülûs-Nesih hattatı ve yirmi bir Ta'lik hattatı hakkında bilgiler vermiştir.¹²¹

Habib Efendi'nin (ö. 1311/1894)¹²² Hicrî 1305/1887 yılında kaleme aldığı *Hat ve Hattâtân* isimli eserde hattatlar tanıtılmıştır. Eserde sırasıyla Yâkût'un öğrencileri, Sülûs ve Nesih hatlarını yazan İranlı ve Türk hattatlar, hicrî 1202 yılından sonraki hattatlar, hicrî 1306 yılında yaşayan hattatlar, müzehhip ve mücellitler hakkında bilgiler verilmiş ve İbn Bevvâb'ın yukarıda ismi geçen risâlesi kitaba eklenmiştir.¹²³

Müftü ve Hattat Mehmed Şem'i Efendi'nin (ö. 1272/1855)¹²⁴ *Tezkiretü'l-Hattâtîn* isimli hattat biyografilerini anlatan eseri de kaynaklar arasında zikredilmektedir.¹²⁵

XX. yüzyılda kaleme alınan eserlerden ilki İbnülemin Mahmud Kemal (ö. 1376/1957)¹²⁶ 'in kaleme aldığı, 1955 yılında tamamlanan *Son Hattatlar* isimli

121 Sâdeddin Efendi: İstanbul doğumludur. Müderris Abdülhamid Efendi'nin oğludur. Tarihteki meşhur Hoca Sâdeddin'in soyundan gelmektedir. İlim tahsilini tamamlayarak Anadolu'nun çeşitli kazalarında kadılık vazifesinde bulunmuştur. Sultan Abdülmecid'in takdirini kazanınca 1858 yılında Şeyhülİslâmlık vazifesine getirilmiştir. 1863 yılında görevden alınan Sâdeddin Efendi'nin bu eseri bilinen tek eser ve tek nüshadır İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Karacaahmet mezarlığında metfundur. Mehmet İpşirli, "Sâdeddin Efendi, Mehmed", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXV, 2008, s.388,389; İbnülemin, s.10.

122 Habib Efendi, İsfahan'ın bir köyünde dünyaya gelmiştir. İsfahan, Tahran ve Bağdat'ta eğitim görmüştür. Yazdığı bir hiciv sebebiyle tahkikata uğrayarak 1867 yılında İstanbul'a gelmiştir. Galatasaray Sultânîsinde ve Dâruşşafaka'da Farsça hocalığı yapmıştır. Bursa'da metfundur. Ali Alparslan, "Habib Efendi", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XIV, 1996, s. 370.

123 Habib Efendi, **Hat ve Hattâtân**, İstanbul, Matbaay-ı Ebuzziyâ, 1306

124 Şem'i Efendi: Bulgaristan'da bulunan ve sancak beyliği olan Köstendil'de doğmuştur. İsmail Zühdi'den meşk etmiştir. Köstendil Müftülüğü yapmış, orada vefat etmiştir. Bursalı Tahir Bey bu eseri Şem'i Efendi'nin kütüphanesinde gördüğü söylemiş ancak İbnülemin kütüphaneyi gördüğünü fakat kitabı görmediğini yazmıştır. İbnülemin, s. 392.

125 Eser Bursalı Mehmet Tahir'in Osmanlı Müellifleri kitabında Tuhfetü'l-Hattâtîn ismiyle verilmişse de İbnülemin bunun doğru olmadığını yazmıştır. Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, Haz. M.A. Yektâ Saraç, C.I, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi, 2016, s. 356; İbnülemin, s.10.

126 İbnülemin: 1871 İstanbul doğumludur. Baba tarafından Hz. Hüseyin soyundan gelmektedir. Hasan Tahsin Efendi'den meşk ederek icazet almıştır. Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın yirmi yedi yıl mühürdarlığını yapmıştır. Farsça ve Fransızca bilen İbnülemin, 1889 yılında Bâbîâlî 'de başladığı memurluk hayatını otuz üç sene sürdürmüştür. 1911 yılında Yıldız Sarayının evraklarını tasnif etmekle görevlendirilmiş, 1914 yılına Evkâf-ı İslâmiyye Müzesini kurmuştur. Aynı yıl Medresetü'l-Hattatin'in kurulmasına ön ayak olmuştur. Tuhfe-i Hattatin'e yaptığı düzenleme ve Son Sadrazamlar gibi pek çok kıymetli kitap ve makaleler kaleme almıştır. Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemal", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXI, 2000, s. 249-262.

eserdir. Kitapta 1760 -1953 yılları arasında yaşamış hattatlar hakkında bilgiler verilmiş, bazı hattatların fotoğrafları ve eserlerinden örnekler kitaba eklemiştir.¹²⁷

Yakın tarihimizde hazırlanan Mahmut Bedreddin Yazır'ın (ö.1952) kaleme aldığı ve Uğur Derman tarafından redaksiyonu yapılan *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli* isimli eser son örneğimizdir. Kitapta yazının menşei anlatılmış, yazı çeşitleri tanıtılmış, yazı çeşitlerine göre kalem ağzı genişliğinin nasıl olması gerektiği hakkında bilgiler verilmiştir. Mürekkep hazırlama teknikleri, kâğıt âharlama usûlleri konusunda tarifler yapılmıştır. Hat sanatındaki güzellik kavramı incelenmiş, hattatta bulunması gereken özellikler, bir hattatın eser yazarken nelere dikkat etmesi gerektiği gibi konularda bilgilerin verildiği eser önemli kaynaklar arasına girmiştir.¹²⁸

Osmanlı döneminde hat sanatının belli kurallar çerçevesinde devam etmesi için Meşk Murakkaaları hazırlanmıştır. Her hattatın kendi el yazısıyla hazırladığı murakkaalar, harflerin noktalama ölçülerini ve satır düzenini göstermektedir.¹²⁹ Gerek hat sanatında disiplin oluşması gerekse hattatlara yol gösterici olması bakımından klasik eğitimde murakkaalar önemli bir yer tutmuştur.¹³⁰

Alanında ekol olmuş hattatlardan günümüze ulaşmış en değerli hatıralar olan Murakkaa örneklerinden öne çıkanlar şunlardır; II. Abdülhamid dönemimde Maârif Nezâreti tarafından mektep talebeleri için 1299/1881 yılında bastırılan Hâfız Osman Efendi'nin *Sülûs Nesih Meşk Murakkaası* ve 1294/1877 yılında bastırılan İsmail Zühdi Efendi'nin *Sülûs Nesih Meşk Murakkaası*¹³¹ erken dönem murakkaa örnekleridir.

127 İbnülemin, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955

128 Mahmud Bedreddin Yazır, **Kalem Güzeli**, 2. Basım, I. cilt, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1981

129 Murakkaa: Farsça bir kelimedir ve albüm anlamındadır. Hattatların yazdıkları müfredat veya mürekkebat meşklerinden oluşan, Sülûs Nesih, talik, rikâa', Dîvânî hatlarından biri veya iki yazı çeşidiyle yazılmış kıtalar aynı boyda kesilerek bir mukavvaya yapıştırılır ve sırt sırta getirilip deri ile ciltlenerek ve kitap haline getirilir. Aynı anda bütün kıtaları görebilmek için tasarlanan ve zikzak olarak katlanabilen "körüklü Murakkaa" çeşitleri de mevcuttur. Tek bir hattatın yazısından oluşan Murakkaa olduğu gibi çeşitli hattatların yazılarının toplandığı Murakkaalar da bulunmaktadır. M.Uğur Derman, "Murakkaa", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, İstanbul, 2006, s.205.

130 İrvin Cemil Schick, "Tâczâde Risâlesi'ne Göre Sülûs Hattına Göre Bazı İstîlâhat", **M. Uğur Derman, Altmışbeşinci Yaşı Münasebetiyle Sunulmuş Tebliğler**, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 459; Tüfekçioğlu, s. 274.

131 İrvin Cemil Schick, "Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 7, Sayı 14, 2009, s. 250.

Mekteplerin yaygınlaşması sonrasında mektep talebelerinin kolaylıkla hat sanatını öğrenmeleri için de meşk Murakkaaları hazırlanmıştır. Galatasaray Sultânîsi hat hocası Mehmed İzzet Efendi (ö.1903) ¹³²ve Dârüşşafaka hat hocası Hâfız Tahsin Efendi'nin¹³³ (ö.1915) birlikte hazırladıkları, 1297/1879 yılında Türkî Matbaasında basılan *Tercümân-ı Hutût-ı Osmânî: Sülûs, Nesih, NesTa'liki Divânî, Celî Divânî ve Rik'a hatlarından oluşan meşk Murakkaası*¹³⁴, 1309/1891 yılında Faik Reşad'ın¹³⁵(ö.1332/1914) İstanbul'da basılan Rik'a Meşk Murakkaası¹³⁶, Osman Nuri'nin (ö.1333/1915)¹³⁷ ilki 1316/1898 yılında Kırımî Abdullah Efendi Matbaasında¹³⁸ ikincisi 1322/1904 yılında basılan Sülûs, Nesih ve Rik'a Meşk Murakkaası ,¹³⁹ ve Padişah-ı hümâyûn kütüphanesinin memuru olan piyade mülâzım-ı evveli Hasan Hüsnü b. Muhammed Necati tarafından hazırlanan ve

132 Mehmed İzzet Efendi: 1257/1841 İstanbul doğumludur.1863-1865 yılları arasında Mekteb-i Tıbbiyye'de, 1868-1874 yılları arasında da Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde hat hocalığı yapmıştır. Tahtaya tebeşirle meşk yazma usûlünü başlatan kişidir. Bâbîâli'nin hızlı yazılan rik'a hattını sanatlı bir şekilde yazmış ve yeni bir üslup başlatmıştır. Rik'a hattını ilk olarak celî yazan da yine Mehmed İzzet Efendi'dir. İbnülemin, s. 166; M. Uğur Derman, "Mehmed İzzet Efendi", Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, 2003-3, s. 493; İzzet Efendi yazdığı meşk mecmuasını padişaha takdim etmiş ve altın madalya ile ödüllendirilmiştir. BOA.MF.MKT. 79/76; bu mecmuada klasik yöntemin dışında harfler yazılış biçimlerine göre gruplandırılmıştır. Satırların üst kısmında harflerin nereden başlayarak yazılacağı hususunda bilgiler verilmiştir. Örneğin ilk satırdaki harfler yukarıdan aşağıya doğru yazılan ve sağa meyilli olan harflerdir. İkinci satırın sağ baş tarafındaki harfler aşağıdan yukarı doğru ve sağa meyilli yazılan harfler, sol taraftaki harfler ise sağdan sola düz şekilde yazılan harflerdir. Alt satırdaki harfler ise sağdan sola eğrice ve uçları içeriye bükülerek yazılan harflerdir.

133 Tahsin Efendi:1851 Tokat doğumludur. İlmiye icâzetine sahiptir. Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey'den Sülûs Nesih icâzeti almıştır. Rüştîyelerde hat hocalığı daha sonra da vefatına kadar Bâyezid Devlet Kütüphanesinde hâfız-ı kütüplük vazifelerinde bulunmuştur. İbnülemin, s. 424; M. Hüsrev Subaşı, "Tahsin Efendi, Tokatlı", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXIX, 2010, s. 431-432.

134 Derman, 2003-3, s. 493.

135 Fâik Reşad: İstanbul'da doğmuştur. Asıl ismi Ahmet olup Faik mahlası çalıştığı kalemde verilmiştir. Divân-ı Hümâyûn Kalemi'nde vazife yapmıştır. Farsça, Arapça ve Fransızca eğitimi almıştır. Fransız Edebiyatı ile ilgilenmiş, Batı Edebiyatının üstün olduğu fikrini savunmuştur. Takvîm-i Vekâyî gazetesinin başmuharriri olmuştur. Tercümân-ı Hakikat'te yazıları yayınlanmıştır. Çeşitli görevlerde bulunan Faik Reşad, Kadastro mektebi kitabeti resmiye muallimliğini vefatına kadar sürdürmüştür. Rika yazısında üstat kabul edilmiştir. Sahaflar çarşısının müdavimi olan ve geniş bir kütüphanesi bulunan Faik Reşad'ın ölümünden iki yıl önce evinde çıkan yangında tüm kitapları yanmıştır. Sahrayıcedit mezarlığında metfundur. İbnülemin, s. 740; Ömer Faruk Akün, "Fâik Reşad", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXII, 1995, s.103-109.

136 Tüfekçioğlu, 1999, s.275.

137 Osman Nuri Efendi: 1842 yılında Kırca Ali kazasında doğmuştur. Tahsil için İstanbul'a gelmiş, Fatih dersiâmlarından olan Hafız Şakir Efendi'den icazet almıştır. Sülûs ve Nesih hatlarını Şevki Efendi'den meşk etmiş Aksaray Pertev Niyal Valide Sultan Camii'nin yanındaki kütüphanede hâfız-ı kütüp olarak vazife yapmıştır. Üç Mushaf yazmıştır. İbnülemin, s.253.

138 Bu nüsha Nadir Kitap sitesinde görülmüştür. (Çevrimiçi) <https://www.nadirkita.com/sulus-Nesih-ve-rika-meski-osman-nuri-kitap31400274.html>, 01 Kasım 2023

139 Tüfekçioğlu, 1999, s.275.

1323/1906 yılında saray tarafından basımına izin verilen *Rik'a Meşk Murakkaası*,¹⁴⁰ ve Hattat Hasan Rıza Efendinin oğlu olan Ahmet Süreyya Bey'in¹⁴¹ (ö.1960) *Rik'a Hurufat Meşk Murakkaası* Osmanlıda son dönem çalışmaları arasında sayılmaktadır.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde Uğur Derman'ın yayına hazırladığı ve Klasik Türk-İslâm Sanatları Galerisi Yayınları tarafından basılan Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin Ta'lik hattıyla yazdığı *Hilye-i Hâkanî Murakkaası* ¹⁴², 1368/1948 yılında “Mecmuâtü Şevki” ismiyle basılan Şevki Efendi'nin 1290 tarihli meşk murakkaası, 1994 yılında, Mustafa Necati Efendi koleksiyonunda bulunan, Şevki Efendi'nin Mahmut Celâleddin Efendi üslûbunda yazdığı, tıpkı basım olarak yayınlanan Sülûs, Nesih Meşk Murakkaası¹⁴³, 1996 yılında Muhittin Serin tarafından neşre hazırlanan *Mehmed Şevki Efendi'nin Sülûs Nesih Meşk Murakkaası*, yine *Mehmed Şevki Efendi'nin* 1999 yılında İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi tarafından yayımlanan *Sülûs-Nesih Hat Meşkleri*, 1996 yılında yayımlanan Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin *Sülûs Nesih Meşk Musakkaası*, 1999 yılında yayımlanan Hulûsi Efendi'nin *Ta'lik Meşk Murakkaası* ve 2000 yılında yayımlanan Halim Efendi'nin *Divanî, Celî divanî ve Rik'a Meşk Murakkaası* ¹⁴⁴, Meşk Yayınları tarafından 2011 yılında basılan Esad Yesârî Efendi Ta'lik Müfredât Meşki¹⁴⁵, yine Meşk Yayınları tarafından 2019 yılında bastırılan Şevki Efendi'nin *Elif Kasîdesi* murakkaalar arasındaki yerini almıştır.

Hat Sanatında Klasik Meşk Usûlünün Yöntemi

Klasik meşk usûlünün nasıl bir yöntemle sürdürüldüğüne baktığımızda öncelikle bu sanata gönül vermiş hattat adayının “Ehil bir hocaya” başvurduğu,

140 MF.MKT. 847/23.

141 Ahmet Süreyya Bey: 1309/1891 İstanbul doğumludur. Şemsü'l-Mekâtib Rüşdiyesi'nden 1905 senesinde mezun olduktan sonra 1906 senesinde Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi'nde memuriyete başlamıştır. Sicilinde vazifesini yerine getiren iyi huylu bir zat olduğu kaydedilmiştir. Harf inkılâbına kadar Bâbîâlî'de hattatlık yapmış inkılâbdan sonra liselerde edebiyat muallimliği vazifesinde bulunmuştur. DH. SAİDd. 171/369-187; M. Uğur Derman, “Hasan Rızâ Efendi, Hacı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XVI, 1997, s. 346.

142 Schick, 2009, s.251.

143 Süleyman Berk, “Hat Sanatının Öğretiminde Meşk Murakkaaları”, **Tarih Düşünce Dergisi**, Sayı 19,2001, s. 67.

144 Serin, 2004, s.373.

145 Bu murakkaa Nadir Kitap sitesinde görülmüştür. <https://www.nadirkita.com/esad-yesari-efendi-talik-mufredat-meski-an-instructional-mashq-album-for-taliq-script-by-esad-yesari-mehmed-esad-yesari-efendi-kitap2663337.html> (Çevrimiçi) 2 Kasım 2023

hocanın talebesi olmak istediğini beyan ettiği, hocanın uygun görüp kabul etmesiyle bu sanata başlanıldığı görülmektedir.

Seçilen hocanın kabiliyetli olması hat sanatında en mühim meselelerden biridir. Zîra harflerin yazımında hataları olan bir hocanın, bu hataları talebesine aktarması kaçınılmazdır.

Bu konuda Osmanlı Hat ekollerinden olan Hattat Hafız Osman Efendi'nin söylediği sözleri oldukça önemlidir; Bir mecliste kendisine “Hocam sana çocuğumu göndereceğim ama eli biraz kırılış diye başkasına yolladım” diyen kişiye “Aman eli kırılmadan bana gönder, sonra düzeltemem” demiştir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere elini yanlış hareketlere alıştıran bir talebenin bu yanlışları düzeltmek için çok çaba harcaması gerekmekte, bu hatalı öğretim de talebeye zaman kaybettirmektedir.

146

Ehil bir hocaya yapılan başvurudan sonra şayet talebe hocası tarafından derse kabul edilirse, bakarak çalışması için örnek bir satır verilmektedir. Bu satır Ta'lik, Rik'a ve Dîvânî hatlarında harflerin tek tek yazılışları, Sülûs ve Nesih hatlarında “Rabbi yessir velâ tu assir rabbi temmim bi'l-hayr” duasıdır. “Rabbim bu işi kolaylaştır zorlaştırma, Rabbim hayır ile tamamla” manasına gelen bu ibarenin, henüz harfleri dahi tanımayan bir talebeye yazdırılmasındaki amaç, talebenin sabrını, kabiliyetini ölçmek ve bu sanatı ne kadar istediğini sınamaktır. Talebeden, kendisine ödev olarak verilen satırı, bir hafta boyunca çalışarak, istenilen ölçülerde yazması beklenmektedir.¹⁴⁷

Bu sanata başlamak isteyen talebenin de disiplinli ve istikrarlı olması aranan şartlardandır. Ders günü geldiğinde talebenin hazırladığı satır, hocası tarafından değerlendirilir, ölçülere uygun bulunmayan harfler, hoca tarafından, satırın alt kısmına olması gereken şekliyle yazılır ve buna “çıkartma yapmak” denilir. Talebe bu tariflere bakarak çalışır ve dersi haftaya tekrar yazıp getirir. Bu süreç hoca yazının ölçülerini beğeninceye kadar devam etmektedir. Dersin altına “çalış” anlamında Arapça “Sa'y” kelimesi üslûplaştırılarak yazılır. Hattatın yazı karakterine göre değişebilen bu işarete bakılarak, yazının hangi hattatta ait olduğu çıkarılabilir.¹⁴⁸

146 Alparslan, s. 66.

147 Derman, 1997-2, s. 494.

148 Derman, 1997-2, s. 494-496.

Satır beğenilecek kıvama geldiğinde talebeye önce elif harfinden ye harfine kadar harflerin tek tek yazılışları (Müfredât), daha sonra bu harflerin diğer harflerle birleştirilmiş satırları (Mürekkebât) yazdırılır. Bu safhada amaç talebeye harflerin oranlarını öğretmektir. Beğenilen harflerin etrafı hoca tarafından yuvarlak içine alınır ki buna “kaftan giydirme” denilir. Harflerin birleşmelerini (Mürekkebât) bitiren talebe, Sülüs ve Nesih hatlarında “Temmeti’l-hurûf bi-avnilahi meliki’r-raûf” (Allah’ın yardımıyla harfler tamamlandı) ibaresini, Ta’lik hattında ise Farsça olan” “Çün halâsî zi-müfredât âmed / Vakt-i meşk-ı mürekkebât âmed” (Müfredât tamamlanınca mürekkebât meşkinin vakti geldi.) ibaresini yazar.¹⁴⁹

Bu aşamaya kadar sabır gösterenler ve kabiliyeti olanlarla yola devam edilir. Zira meşkların gayesi talebenin zorluklar karşısındaki sabrını ölçmek, kabiliyetsiz olanları elemek, kabiliyetli olanlara daha fazla zaman ayırmaktır.¹⁵⁰ Mürekkebât meşkinde, Sülüs Nesih yazılarında *Elif Kasidesi*, *Kasîdetü’l- Bürde* tercih edilirken Ta’lik’te Molla Camî’nin (ö.897/1492) *Besmele Kasidesi*, Hakanî Mehmed Bey’in (ö.1015/1606) Hilyesi’nden beyitler yazdırılmaktadır.¹⁵¹ Bu aşamada amaç, yazdırılan metinler sayesinde, talebedeki kabiliyetin, yazı yazarken düşünerek meydana gelen bir hareket şeklinde değil, alışkanlıkla ortaya çıkmış el melekesi haline dönüşmesidir.¹⁵²

Zira İbn-i Bevvâb (ö. 413/ 1022) *Kaside-i Râ’iyye* isimli eserinde: “Hatt-ı üstâde nazar ve meşk ve idmâne müdâvemet idüb cebr-i nefse ve ta’ab ve meşakkate sabr eyle.” diyerek talebelere hocasını izlemeyi, yazı yazmaya devam etmeyi ve zorluklara sabır göstermeyi tavsiye etmektedir.¹⁵³ Yine Safevî döneminin önde gelen hattatlarından olan Sultan Ali el-Meşhedî 920/1514 yılında hat sanatına dâir kaleme aldığı manzum eserinde hat sanatını öğrenmenin iki yolunun olduğu, bunlardan birincisinin taklit ederek el alışkanlığı ve terbiyesi kazanmaya yönelik çalışmak, ikincisinin ise üstatların harflerin ölçülerini, yapılarını, birleştirmeleri nasıl yaptıklarını, yazılarını inceleyerek anlamaya çalışmak olduğundan bahsetmektedir.¹⁵⁴ Osmanlı hat sanatının kurucusu Şeyh Hamdullah (ö. 926/1520) da yazıdaki

149 Serin, 2004, s. 374.

150 Derman, 1997-2, s.495,496.

151 Serin, 2004, s.374.

152 Schick, 2011, s.17.

153 Schick, 2011, s.24.

154 Schick, 2011, s.22.

başarısının sırrını soranlara gözlerini hocasının eline ve kalemine, kulağını hocasının diline, gönlünü de hat sanatına verdiğini, bir harf gerektiği gibi yazıncaya kadar bıkmadan usanmadan tekrar tekrar yazdığını söylemiştir.¹⁵⁵

Talebenin kabiliyetine göre değişiklik gösteren eğitim döneminin sonunda mürekkebât meşkini tamamlayan talebeye, “izin, müsâade” anlamına gelen “icâzet” verilmektedir. Bu icâzet talebenin hat sanatı eğitimi verebilecek kabiliyeti kazandığı anlamına da gelmektedir.

İcâzet metni olarak hocası tarafından uygun görülen ve eski üstatlara ait bir yazıyı aslına benzeterek yazan talebe, bu aşamada hat sanatının inceliklerine daha fazla vâkıf olmaktadır. Buna “takliden yazma” denilmektedir. Talebenin yazısı istenilen kıvama geldiğinde yazının altına hocası tarafından Rika’ veya İcâze hattı ile Arapça olarak, bu yazıyı yazan öğrenciye kendi yazılarının altına imza atma yetkisi veriyorum anlamında bir metin yazılmaktadır.¹⁵⁶ İcâzetle imza yetkisi kazanan hattat, hazırladığı eserlere “onu yazdı” anlamında “ketebehû”, “harrarahû”, “namakahû” gibi ifadelerle imzasını atmaktadır. Buna “Ketebe koyma” denilmektedir. İmza koyarken tevâzu ifadesi olarak “el-hakîr”, (değersiz) “el-müznib”, (günahkâr) “ğufire zünûbehû” (günahları affolunsun) gibi ifadeler de imzaya eklenmektedir.

İcâzet verme geleneği ilk olarak ilim sahasında başlamıştır. Bilinen en eski icâzet, hocasının eserini istinsah ederek fıkıh alanında icâzet alan Rebi’ b. Süleyman el- Muradî’nin miladî 879 tarihli icâzetidir. Sonraları hadis alanında, fennî ilimlerde, tarikatlerde, sanat ve meslek alanlarında da icâzetler verilmiştir.¹⁵⁷ Sanat icâzetinde bilinen en eski hat icâzeti, Türkçe kaynaklarda Abdurrahman ibnû’s-Sâîğ (ö.845/1442)’dir.¹⁵⁸ Ancak Arapça kaynaklarda en erken icâzet alan hattat olarak Hicrî 8.yüzyılda yaşamış ve Muhammed b. Ahmed Ali Ziftâvî’den icâzet almış Şa’bânü’l- Âsârî’ nin ismi geçmektedir. El-âsârî’nin, Aklâmü’s Seb’a’dan (Yedi

155 Yazır, 1981, s.125.

156 Derman, 2014, s. 41-42.

157 Cemil Akpınar, “İcâzet”, İstanbul, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. XXI, 2000, s. 400.

158 Derman, 1997-2, s.497.

Kalem) icâzet almıştır. ¹⁵⁹ Günümüze ulaşmış en erken icâzet örneği ise XVII. yüzyıl sonlarına aittir. ¹⁶⁰

Osmanlı’da icâzet alan hattatlar için merâsim düzenleme geleneği uygulanmıştır. “Ketebe Cemiyeti” de denilen bu merâsim büyük câmiler veya konaklarda yapılmıştır. İcâzet metninin alt kısmında boş bırakılan yere, davet edilen hattatlar günün hatırası olarak Arapça izin yazısı yazar, ardından icâzeti veren asıl hocanın “Ene muallimuhû” (Ben onun hocasıyım) yazmasıyla diğer hocalardan ayırt edilebilirdi. ¹⁶¹ İcâzet metnlerinin Türkçe yazıldığı da görülmüştür. IV. Mehmed devrinde Hocaşâde Mehmed Efendi tarafından, Dârü’ssaâde Ağası Yusuf Ağa’nın çırağı olan Mustafa Efendi’ye verilen icâzet Türkçe metinle yazılmış, Kâğıthâne düzenlenenen mecliste takdim edilmiştir. ¹⁶² İcâzet törenleri farklı biçimlerde de olsa günümüzde de devam ettirilmektedir.

Resim 2 Sami Efendi’nin Hulûsi Efendi için yazdığı meşk



Kaynak: Yazır, s.214.

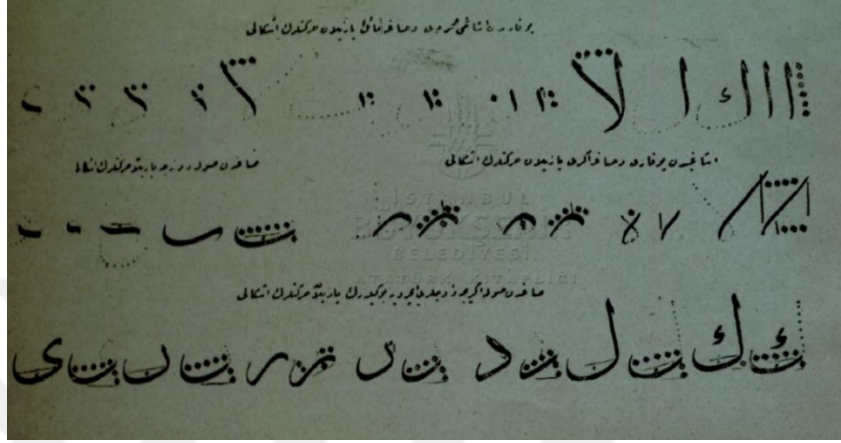
159 Nassâr Muhammed Mensûr, **el- İcâzetü Fî Fenni Hattı’l- Arabî**, Umman, Dâru Mecdulâvî, 2000, s. 66.

160 M.Uğur Derman, “Türk Yazı San’atında İcâzetnâmeler ve Taklid Yazılar”, **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, IX. Seri, C.II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970, s.717.

161 Derman, 1997-2, s.496.

162 Derman, 1970, s.722.

Resim 3 Mehmet İzzet Efendi'nin meşk mecmuasından bir sayfa



Kaynak: Atatürk Kitaplığı, Hüseyin Pektaş Kitapları, nr. 573

1.1.1. Sarayda Hüsniyat Eğitimi

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinde saray inşâ edilmediği bilinmektedir. Saray örneğine ilk olarak, Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethetmesinden sonra, kale içine "Bey Sarayı" adıyla inşâ ettirdiği yapıda rastlanmaktadır.¹⁶³

Saray teşkilatında ilk ihdas edilen kurum ise askerî teşkilat olmuştur. Orhan Bey, 1335 tarihinde "Yeniçeri" ve "Sipâhî" isimleriyle iki sınıf asker tanzim etmiş, padişahın hizmetinde bulunacak askerî kadroları tesis etmiş, bu kadrolar için kânunnâme düzenleyip rütbelere ihdas etmiştir.¹⁶⁴

Edirne'nin fethinden sonra, I. Murad tarafından yaptırılan sarayda ikinci teşkilat olan mülkî teşkilat kurulmuştur. Saray (Saray-ı Atîk) hem devlet işlerinin görülmesinde hem de mülkî kadronun yetiştirilmesinde kullanılmıştır. Bu dönemde devlet merâsimlerine dâir usuller ihdâs edilmiştir.¹⁶⁵

163 Halil İncelik, "Bursa", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VI, 1992, s.445; --- Mufasssal Osmanlı Tarihi, C.III, İstanbul, İskit Yayınevi, 1957, s. 354-355.

164 Tayyârzâde Atâ, **Târîh-i Enderûn**, Haz. Mehmet Arslan, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2010, s. 101.

165 Ali Seydi Bey, **Teşkilat ve Teşrifatımız**, Haz. Niyazi Ahmed Banoğlu, İstanbul, Tercüman Yayınları, s. 15.

Devletin büyümeye başlamasıyla birlikte daha geniş saraylara ihtiyaç duyulmuştur. Yıldırım Bâyezid döneminde Edirne'ye yeni bir saray inşâ ettirilmiş,¹⁶⁶ yeniçerilik için toplanan devşirmelerden ayrı bir teşkilat oluşturulmuş ve bu teşkilatın istihdamı düzenli hale getirilerek eski saraya yerleştirilmiştir.¹⁶⁷

II. Murad devrinde Edirne devletin merkezi hâline gelmiş, Sultan tarafından şehirde geniş bir saray inşâ edilmiştir.¹⁶⁸ Var olan mülkî teşkilat genişletilmiştir. “Edirne ocağı” olarak anılan teşkilatta,¹⁶⁹ devletin farklı bölgelerinden toplanan devşirmelerin en zeki ve en gürbüz olanları seçilerek eğitilmiştir.¹⁷⁰ Devşirme olarak alınan ve devletin muhtelif makamlarında görev alması için sıkı bir disiplinle yetiştirilen bu çocuklara “İç oğlanı” denilmiştir.¹⁷¹ İlm-i kıyâfete* vâkıf olan saray hocası tarafından beden özellikleri ve kabiliyetlerine göre seçilen çocuklar, ilk eğitimlerini almak üzere, Edirne Sarayı'na gönderilmiştir. Fatih döneminde Enderun adını alan ve gerçek hüviyetine kavuşan teşkilat, İstanbul'a taşınınca, Enderun'a doğrudan devşirme kabul edilmemiş, devşirmeler ilk olarak Edirne Sarayı'nda eğitime tabî tutulmuştur.¹⁷²

Fatih, İstanbul'u fethinden sonra, bugünkü Bâyezid semtinde Bizanslılardan kalan sarayın yerine, kâgir bir saray inşâ etmiştir. Sarayda Enderun halkı için ayrı ayrı koğuşlar tertip ettirmiştir. II. Murad zamanında sayıları altı bini bulmuş Enderun oğlanlarını, Edirne'deki saraydan İstanbul'daki saraya nakletmiştir.¹⁷³ Bâyezid'deki sarayın ardından Sarayburnu sırtlarında inşâ edilen saraya “Yeni Saray” veya

166 Ali Seydi Bey, s. 17.

167 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Saray Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, 1984, s.300; Pakalın, C.II., s. 23.

168 “Yeni Saray” olarak isimlendirilen yapı, on dört kasır, yüz on dokuz oda ve on üç koğuştan meydana gelmiştir. Sarayda kasırların yanında saray hizmetlileri için de eğitim binaları yaptırılmıştır. Yirmi hamam, beş mutfak, on üç camii bulunan 3.000.000 metrekare alana kurulan saraya on altı büyük kapıdan girilmektedir. N. Çiçek Akçıl, “Sarây-ı Cedîd”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVI, 2009, s.126.

169 Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, M.E.B. Yayınları, C.I, 1993, s. 505.

170 Ahmet Şimşirgil, “İç Oğlanı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI, 2000, s. 449; Rifat Osman, **Edirne Sarayı**, Yay. Süheyl Ünver, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 17.

171 Pakalın, C.II., s. 28; Uzunçarşılı, s. 300.

* Çocukların uzuvlarına bakarak karakter analizi yapılmak. Uzunçarşılı, s. 301.

172 İsmail H. Baykal, **Enderun Mektebi Tarihi**, İstanbul, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, 1953, s. 69.; Ülker Akkutay, **Enderun Mektebi**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984, s. 26; Mehmet İpşirli, “Enderun”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI, 1995, s. 185.

173 Baykal, s. 29-30; --- **Mufassal Osmanlı Tarihi**, C.III, s. 356.

“Topkapı Sarayı” ismi verilmiştir.¹⁷⁴ İnşaatının bittiği ilk günlerde birkaç ay kalmak üzere kullanılan saraya, Eski Saray’da bulunan iç oğlanları, iki cerrah, yirmi aşçı ve aşçıbaşı, iki hekim, iki temizlikçi ve bir hattattan oluşan görevli kadroları taşınmamıştır.¹⁷⁵ Ancak Topkapı Sarayı’nda oluşturulan Büyük Oda, Mescid, Meşkhâne, Kuşhâne** gibi birimleriyle tamamlanan saraya, sayıları on iki bini bulan Enderun teşkilatı yerleştirilmiştir. Sultan Fatih, teşkilatla ilgili kanunları tamamlayamadan vefat edince, II. Bâyezid tarafından gerekli düzenlemeler yapılmıştır.¹⁷⁶ Mutfaklarında günde yirmi bin kişiye yemek dağıtılan, değirmeni, fırını, bostanı, mescidi, silah depoları ve ahırları ile Enderun adetâ kasaba haline gelmiştir.¹⁷⁷

II. Bâyezid dönemi sonrası Galatasaray ve Kanûnî döneminde İbrahim Paşa Sarayı Enderun Mektebi için talebe yetiştiren hazırlık mektepleri olmuştur.¹⁷⁸ Diğer padişahlar döneminde de devşirmeler için ilk mektep olan Edirne Sarayı’ndan iç oğlanı alma uygulaması 1675 yılında sona ermiştir.¹⁷⁹

Hazırlık saraylarında ve Enderun’da eğitimi tamamlayanlar “çıkma” tabir edilen yöntemle bir üst kademeye alınmıştır.¹⁸⁰ Hazırlık saraylarındaki çıkmalar, iki ile yedi yıl arasında, ya da padişah cülûslarında yapılmıştır. Çıkmaların kimi zaman geciktiği de vâki olmuştur. IV. Mehmed döneminde dokuz yıl geciken çıkmada, 2000 iç oğlanı Enderun’un hizmet birimlerine taksim edilmiştir.¹⁸¹

174 Baykal, s. 33.

175 Baykal, s. 45.

** Enderun mutfığı

176 Baykal, s.41; Akkutay, s. 72.

177 Pakalın, s. 533.

178 Uzunçarşılı, s. 300-307.

179 Uzunçarşılı, s. 302.

180 Pakalın, C.I., s. 362.; Uzunçarşılı, s. 336.

181 Sevgi Ağça Diker, **Osmanlı Saray Teşkilatında Has Oda**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2021, s. 49.

1.1.2. Enderun'da Hüsn-i Hat Eğitimi

Osmanlı saraylarının iç yapısı erken dönemlerde iki kısımdan oluşmaktadır. Padişahın ve ailesinin yaşadığı “Harem” bölümü ve mülkî kadroların bulunduğu mekân olan “Bîrun” kısmıdır.¹⁸² Bîrun kısmındaki görevliler, saraydaki vazifeleri bitince evlerine dönerken, Enderun kısmındaki görevliler sıkı kurallar altında sarayda yatılı kalmıştır.¹⁸³

Topkapı Sarayı'nın Bâbu's-saâde kapısından itibaren üçüncü ve dördüncü avlularının içinde kalan binaların tamamını kapsayan¹⁸⁴ ve yedi birimden oluşan Enderun'da, padişahlar tarafından zamanla eklenmiş koğuşlar bulunmaktadır. Bu koğuşlar, Küçük ve Büyük Oda¹⁸⁵, Doğancılar Koğuşu¹⁸⁶, Seferli Koğuşu¹⁸⁷, Kilerci Koğuşu¹⁸⁸, Hazine Odası¹⁸⁹ ve Has Oda olarak isimlendirilmiştir.¹⁹⁰

Enderun'a alınan her iç oğlanı, ocak defterine kaydedildikten sonra, alacağı maaşı belirlenerek, dâhil edileceği koğuşun ağasına teslim edilmiştir.¹⁹¹

İptidaî eğitimin verildiği Küçük ve Büyük Odalara alınan iç oğlanlar, bu odaların eğitimini tamamladıktan sonra, meslek eğitiminin verildiği Seferli, Kilerci ve Hazine koğuşlarında kabiliyetlerine göre görevlendirilmiştir. Bu odalardaki

182 Fatih döneminden sonra, padişahın ve ailesinin yaşadığı harem bölümünü de içine alan, en yakın hizmetlilerinin yaşadığı bölüme “Enderun”, Enderun dışındaki görevlilerin bulunduğu bölüme Bîrûn ismi verilmiştir. Her ikisi de Farsça olan bu isimlerin ilki “Dış kısım”, ikincisi “İç kısım” anlamına gelmektedir. Pakalın, C.I., s. 533-534; Uzunçarşılı, s. 358.

183 Hızır İlyas Ağa, **Tarih-i Enderun**, Çev. Cahit Kayra, İstanbul, Güneş Yayınları, 1987, s. 21; Uzunçarşılı, s. 358.

184 Reşat Ekrem Koçu, “Enderun”, İstanbul, **İstanbul Ansiklopedisi**, C. IX., Koçu Yayınları, 1968, s. 5115.; Hâfız Mehmed Refik, “Fatih Asrında Enderun-ı Hümayun Teşkilâtı”, **Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmuâsı**, C.I, No:16, 1332/1913, s. 273.

185 Bâbüssaâde kapısından girildiğinde, sağ tarafta Büyük Oda, Has Oda ile Kuşhane arasında kalan yerde de Küçük Oda bulunmaktadır. En büyük talebelerin 16 yaşında olduğu bu odalarda, sayıları on ikiye bulan ve kıdemli hocalardan ders almış kalfalar eğitim vermiştir. Uzunçarşılı, s. 309-310.

186 Doğancılar, padişahla birlikte sürek avına çıkma imtiyazına sahip kişilerdir. Avcılıkla ilgili saray görevlilerinin tarihi Türk- İslâm devletlerine dayanmaktadır. Osmanlı'da Doğancılar terfi ettiklerinde, Kaptan-ı derya, Yeniçeri Ağası, Sancakbeyi ve Beylerbeyi olabilmektedir. Abdülkadir Özcan, “Doğancı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IX., 1994, s. 487.

187 Seferli Koğuşu, padişahın çamaşırlarının bakımı ile ilgilenilen koğuştur. IV. Murad tarafından kurulmuştur. İpşirli, 1995, s. 185.

188 Kilerciler, padişahın sofrasıyla görevli kişilerin bulunduğu koğuştur. II. Bâyezid döneminde, yemeklerin yanında ilaçların da hazırlanması görevi verilmiş, bu vazifeler yapılırken abdestli olunması şartı getirilmiştir. Baykal, s. 56-57.

189 Hazine Odası, hânedânın hazinesinin muhafaza edildiği, padişahın günlük masraflarının kaydedildiği, nâdir kitapların kayıt altına alındığı koğuştur. Koçu, C.IX., s. 5117.

190 Kazıcı, 1997, s. 418-419.

191 Hâfız Mehmed Refik, s. 277.

eğitimi de tamamlayanlardan seçilenler, padişahın özel hizmetiyle vazifeli olanların bulunduğu Has Odaya alınmıştır.¹⁹²

Kanunla hakları koruma altına alınan iç oğlanlarının aldığı dersler incelendiğinde, Edirne Sarayındaki Enderun'da Kur'ân, Akâid, Tecvid ve Kıraat dersleri verilirken zamanla bu derslere Arapça, Farsça, Fıkıh gibi ilimlerin eklenmiştir. Ayrıca Ciltçilik, Tezhip, Kaatı*, Tuğrakeşlik, Ressamlık, Musıkî ve Hüsn-i hat gibi sanat dalları ve sarayın hizmet adâbı, ok atma, binicilik gibi bedenî eğitimler de verilmiştir.¹⁹³

Enderun'da hayat, sabah namazından iki saat önce başlamış, içtimaya katıldıktan sonra padişahla beraber Zülüflü Ağalar Camii'nde cemaatle namaz kılınmıştır. Kuşluk yemeğinden sonra koğuşlardan sorumlu Lala'lar acemilerine İslâm âdâbı, Kur'ân okuma, lalanın kabiliyetine göre Arapça veya Farsça'nın yanında Hüsn-i hat eğitimi vermiştir. Padişah hizmeti için nöbete çıkmamış olan Zülüflü Ağalar da öğlene kadar yazı ve musıkî ile meşgul olmuştur. Zülüflü Ağalar'dan ilme meraklı olan bazıları, harçlıklarını biriktirip, dışarıdan yazı hocası getirtmiştir. Törenle karşılanan bu hocalar, öğle vaktine kadar sarayda eğitim vermişlerdir.¹⁹⁴

Hüsn-i Hat dersleri çarşamba ve cumartesi günleri yapılmıştır. Bu eğitimin sonunda başarılı olup icâzet alanlara ve hocalarına atıyyeler verilmiş, birer kat elbise ve kürk ile taltif edilmiştir.¹⁹⁵ Hattatlıkta mahâret kazanan Enderun talebelerine, Enderun kütüphanesi için nadir eserler yazdırılmıştır.¹⁹⁶

192 Uzunçarşılı, s. 309-318.

* Oymacılık sanatı

193 Rifat Osman, s.17; Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi I-II**, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s.13; Baykal, s.49; Uzunçarşılı, 1984, s.301; Baykal, s.78; Hâfız Mehmed Refik, s. 278; Enderun'daki eğitim yatılı olarak yapılmıştır. Eğitimle birlikte bugünkü anlamda staj da yaptırılan iç oğlanlara, üç ayda bir olmak üzere, artan miktarlarda aylık verilmiştir. 7-8 yılı hazırlık olmak üzere, toplam eğitim süresi on dört yıldır. Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt.37, Sayı.3-4, 1997, s.416; Erol Özbilgen, **Bütün Yönleriyle Osmanlı, Âdâb-ı Osmâniye**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2003, s. 312; Uzunçarşılı, s. 300.

194 Koçu, C.IX, s. 5116-5119; Necdet Sakaoğlu, "Enderun", İstanbul, **İstanbul Ansiklopedisi**, C.III, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s.173.; Ergin, s.13; Baykal, s. 49.

195 Baykal, s. 49.

196 Ergin, s. 16.

IV. Murad tarafından Enderun'da ihdas edilen Seferli Koğuşu, saray halkının çamaşırlarının yıkanıp tamir edilmesi ile vazifelendirilmiştir.¹⁹⁷ Ancak bu koğuş zamanla sanat mektebi haline getirilmiş, pek çok mûsıkîşinâs, şâir ve hattat bu odadan yetişmiştir.¹⁹⁸ Nakkaş Hasan Paşa (ö.1031/1622) Seferli Koğuşu'ndan çıkan önemli bir sanatkârdır.¹⁹⁹

XVIII. yüzyıldan sonra Enderun'a vezir ve asilzâde çocukları da alınmaya başlanmış, bu çocukların eğitim masrafları Hazine tarafından ödenmiştir.²⁰⁰ Batı tarzı okullaşmaların başladığı bu dönemde, II. Mahmud tarafından Enderun'da bazı birimler lağvedilirken, bazı birimler değiştirilmiştir.²⁰¹ Yapılan değişiklikler ve Sultan Abdülmecid'in Dolmabahçe Sarayı'na taşınması, Enderun mektebinin zayıflamasına sebep olmuştur.²⁰² Nihâyet 1909 yılının temmuz ayında çıkarılan bir kararname ile Enderun mektebi kaldırılmış, talebelerin bir kısmı Dârüşşafaka'ya gönderilmiştir.²⁰³

1292/1875 yılında düzenlenen belgeye göre, önemini kaybetmiş olmasına rağmen yüz altmış kişilik mevcudu olan Enderun'da, derslerin içerik olarak değişmediği görülmektedir. Dersler sınıflara göre şu şekilde ayrılmıştır; İptidâî sınıfında Kur'ân, İlmihâl, Ahlâk, haftada bir saat Sülûs ; birinci sene dînî ilimler, Dil Bilgisi, bir saat Sülûs ; İkinci sene Arapça ,Farsça, Peygamberler Tarihi, Coğrafya, Hesap, Resim, bir saat Sülûs ve bir saat Rik'a ; üç, dört ve beşinci senelerde Arapça, Farsça, Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Hesap, Resim, bir saat Sülûs ve bir saat Rik'a dersleri öğretilmiştir.²⁰⁴ Bu derslerin yanında cilt, tezhip, minyatür, oymacılık, musıkî, mimarlık, at biniciliği, top ve tüfek kullanımı, cirrit ve spor talimi verilen

197 İpşirli, 1995, s. 185.

198 İpşirli, 1995, s.185.

199 Hasan Paşa'nın hayatının ilk yılları hakkında bilgi bulunmamaktadır. III. Murad döneminde Nakkaş Osman'ın yanında çalışmıştır. I. Ahmed ve II. Osman'ın saltanatlarında devlette üst düzey görevlerde bulunmuştur. Ahmed Karahisarî'nin Mushafı'nı tezhiblemesi ona sanat alanında ün kazandırmıştır. Zeren Tanındı, "Nakkaş Hasan Paşa", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXII, 2006, s. 329-330.

200 Baykal, s.70.

201 Pakalın, s. 535-536.

202 Akkutay, s. 28.

203 Ergin, s.24; Serpil Tunçer, **Yaşayan Mazimiz Darüşşafaka**, İstanbul, Pozitif Yayıncılık, 2022, s. 55.

204 Akkutay, s. 139-143.

diğer eğitimlerdir.²⁰⁵ 1909 yılına ait üç yıllık iptidâî bölümünün ders cetvelinde Sülüs yazı, dört yıllık rüşdiye bölümünde Sülüs ve Rik'a hattı öğretildiği görülmüştür.²⁰⁶

Enderun Mektebinde yazı hocalığı vazifesinde bulunmuş kişilerden ismi tespit edilebilenler şunlardır:

Mahmud (Tophâneli) (ö.1080/1669)²⁰⁷, Ömer Kâtip (ö. 1130/1717)²⁰⁸, Mustafa Nur (Sahhaf) (ö.1150/1737)²⁰⁹, Mehmed b. Mustafa (Hezarfen) (ö.1153/1740)²¹⁰, Hocazâde Mustafa Efendi (ö. 1159/1746)²¹¹, Seyyid Muhammed-i Nûrî (ö.1162/1748)²¹², Reisü'l-hattâtın Eğrikapılı Mehmed Râsim Efendi (ö.1169/1755)²¹³, İbrahim Daimî Efendi (ö.1170/1756)²¹⁴, Ahmed Efendi (Mestçizade) (ö.1174/1760)²¹⁵, Mehmet Nuri Efendi (ö.1174/1760)²¹⁶, Abdullah Şükrü Efendi (ö.1220/1806)²¹⁷, İsmail Zühdi (ö.1221/1806)²¹⁸, Mehmed Sâlih Efendi

205 Doğan, s. 417.

206 Ergin, s. 23.

207 Tophaneli Mahmud: Hâfız Mehmed Efendi'den Sülüs- Nesih meşk etmiştir. Ta'lik hattını Derviş Abdi'den öğrenmiştir. Enderun'da vazife yapmıştır. Saray kütüphanesindeki bir Ku'ân'ı taklid ederek yazdığı Kur'ân-ı Kerîm'i IV. Mehmed'e hediye etmiş, kendisine Sır Katipliği verilmiştir. Şevket Rado, **Türk Hattatları**, İstanbul, Tifdruk Matbaacılık, 1984, s. 99.

208 Ömer Kâtip: hakkında bilgi bulunmamaktadır. Günümüze ulaşan Sülüs-Nesih kıt'asına attığı imzasından Saray yazı hocalığı olduğu anlaşılmaktadır. Rado, s.129.

209 Mustafa Nur: İstanbul doğumludur. Abdülbâki Ârif Efendi'den Ta'lik yazıyı meşk etmiştir. Sahafıdır. Sultan III. Ahmed tarafından Enderun'da yazı hocalığı olarak vazifelendirilmiştir. Rado, s. 140.

210 Mehmed b. Mustafa: Bursa doğumludur. Her türlü yazıyı yazar, tezhip, kâğıt onarımı, çatlak vazo tamiri, motif çizme gibi yetenekleri olan bir zattır. Sülüs ve Nesih yazıyı Hâfız Osman'ın talebesi Kürtâde İbrahim Efendi'den meşk etmiş daha sonra Hâfız Osman ile yazı üzerine müzâkere etmiştir. Sarayda yazı hocalığı yapmıştır. Rado, s. 142.

211 Bkz. Galatasaray hocaları

212 Seyyid Muhammed-i Nûrî: Kudüslüdür. Mısır'da yaşamıştır. Sülüs ve Nesih icâzetini Cezayirli Hüseyin Dilâver Efendi'den almıştır. I. Mahmud döneminde İstanbul'a gelmiştir. Saraya meşk muallimi olarak tayin edilmiştir. Süleyman Sa'deddin Müstakimzâde, **Tuhfe-i Hattatin**, Haz. Mustafa Koç, İstanbul, Klasik Yayınları, 2011, s.442-443.

213 Bkz. Galatasaray hocaları

214 Bkz. Galatasaray hocaları

215 Bkz. Galatasaray hocaları

216 Bkz. Galatasaray hocaları

217 Abdullah Şükrü Efendi: yazıyı Mehmet Râsim Efendi'nin talebelerinden olan Ayasofyalı Abdurrahman Hilmi Efendi'den ve Abdülkadir Hamdi Efendi'den meşk etmiştir. III. Selim'in yazı hocalığıdır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, s. 29.

218 İsmail Zühdi: Ünye doğumludur. 1750 yıllarının başında nanası tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Mehmet Râsim Efendi'nin talebelerinden Morali Ahmet Hıfzî'den ve Mehmed Şâkir Mihalîcî Efendi'den Sülüs, Nesih ve Rik'a meşk etmiştir. III. Mustafa zamanında Enderun yazı hocalığına getirilmiş vefatına kadar vazifesini sürdürmüştür. Enderun'da Sülüs, Nesih ve Rik'a yazılarını öğretmiştir. Edirnekapi Kabristanına defnedilmiştir. Süleyman Berk, "18. Yüzyıl Hat Sanatına Genel Bir Bakış ve Hattat İsmail Zühdi Efendi", **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a**, Edit. Ahmet Hamdi Furat vd, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, C. II, 2018, s. 304; Derman, 2001, s.125.

(Çemşir Hâfız) (ö.1236/1820)²¹⁹, Yesârizâde Mustafa İzzet (ö.1265/1849)²²⁰, Şeyhü'l-hattâtîn Ömer Vasfî Efendi (ö.1240/1825)²²¹, Süleyman Efendi (ö.1199/1784)²²², Ahmed Râkım Efendi (ö.1282/1866)²²³, Sâmi Efendi (ö.1912)²²⁴’dir.

Ayrıca II.Mahmud tarafından oluşturulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye teşkilâtı içinde, askerî mızıka takımına eğitim vermesi maksadıyla “Muzıka-i Hümâyûn Mektebi” açılmıştır. 1834 yılında Maçka’da eğitime başlayan mektepte Enderun ağalarının ve padişaha hizmet edenlerin yetiştirilmiştir.²²⁵ Mektepte hüsn-i hat eğitimi de verilmiştir. 1845 yılında mektebin yazı hocası olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi (ö.1293/1876), Sultan Abdülmecid’in ikinci imamlığına getirilince, Mehmed Şefik Bey (ö. 1297/1880) onun yerine mektebin yazı hocası olmuş, otuz dört sene bu vazifede bulunmuştur.²²⁶ Hasan Rıza Efendi (ö.1339/1920) Şefik Bey’den sonra yazı hocası olmuştur.²²⁷

219 Mehmed Sâlih Efendi: Akmolla Ömer Efendi’den meşk etmiştir. Kendisini Mushaf yazmaya adanmıştır. 454 mushaf yazmıştır. Enderun yazı hocalarındandır. Süleyman Berk, **İstanbul’un 100 Hattatı**, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, 2012, s. 85.

220 Serin, 2019, s. 391; Bkz. Giriş kısmında bahsedilmiştir.

221 Bkz. Galatasaray hocaları

222 Bkz. Galatasaray hocaları

223 Ahmed Râkım Efendi: Enderun yazı hocası Ali Rasim Efendi’nin oğludur. Dedesi Mehmed Rüşdî Efendi de Enderun yazı hocasıdır. Ta’lik yazıyı Sami Efendi’den meşk etmiştir. 1894 yılında Enderun yazı hocalığına tayin edilmiş 1907 yılında Enderun lağvedilene kadar yazı hocalığı yapmıştır. İbnülemin, s. 289.

224 Derman, 2009, s. 72.

225 Nuri Özcan, “Muzıka-i Hümâyûn”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2006, s.422.

226 Şefik Bey: 1819 yılında Beşiktaş’ta doğmuştur. İlk tahsilini tamamladıktan sonra on yedi yaşında Bâbîâlî Tahvil Kalemî’nde çalışan babasının yanında işe başlamıştır. Kalemde Divânî, Celî Divânî ve Siyakat yazılarını öğrenmiştir. Memuriyetin tek düze hayatından sıkılan Şefik Bey, memuriyetten ayrılarak Galata Sarayı’nın yazı hocası Ali Vasfî Efendi’den (ö.1837) Sülûs-Nesih meşk ederek icâzet almıştır. Hocası vefat edince eniştesi olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi’den meşke devam ederek 1839 yılında icâzet almıştır. Ayrıca Ali Haydar Bey’den Nasta’lik meşketmiştir.1845 yılında Muzıka-i Hümâyûn ve Saray hocalığına tayin edilmiştir. Musika-i Hümâyûn’da vazifeli iken 16 talebeye icâzet vermiştir. Otuz dört yıl bu vazifede bulunmuş ve emekli olmuştur. Resmî görevinin dışında da pek çok talebe yetiştirmiştir. 1855 yılında yaşanan deprem sonrasında Sultan Abdülmecid tarafından Bursa Ulu Camii’nin yazılarının onarılması için görevlendirilmiştir. 1880 yılında vefat etmiş Yahya Efendi Türbesine defnedilmiştir. Serin, 2008, s.170-172; M. Uğur Derman, “Mehmed Şefik Bey”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXVIII., 2003, s.530-531.

227 Hasan Rıza Efendi: 1849 senesi Üsküdar doğumludur. 1826 yılındaki Rus savaşı sırasında İstanbul’a göç eden ailenin babası Tırnova Posta Müdür Ahmet Nazif Efendidir. Eski Sadrazam Mustafa Reşit Paşa kilercisi olarak vazife yapan Nazif Efendi 1853 yılındaki Rus harbinde Silistre postanesinde vazifeye başlamıştır. İlk tahsilinden itibaren hat sanatına ilgi duyan Hasan Rıza Efendinin, babasının vazifesi dolayısıyla hat eğitimi yarım kalmıştır. Harp bitince aile tekrar İstanbul’a dönmüş, Hasan Rıza Efendi amcasının yardımıyla Musika-yı Hümâyûn’a öğrenci olarak

1.1.3.Galatasarayı’nda Hüsn-i Hat Eğitimi

Enderun’da yeni kurumların ihdas edilmesi, fetihlerle genişleyen devletin daha fazla askerî ve idârî kadrolara ihtiyaç duyması sebebiyle²²⁸ II. Bâyezid tarafından, bugün Galatasaray Lisesi’nin bulunduğu mahalde, her biri iki yüz kişilik üç kademeli koğuşları, câmi, dershanesi, hamamı, mutfak ve zâbit dâiresinden oluşan birimleriyle, etrafı surla çevrili bir mektep inşâ edilmiştir.²²⁹

II. Bâyezid, Mektebin kurulmasına vesile olan Gül Baba’yı²³⁰ mektebe hoca olarak tayin ettikten sonra, mektepte Arapça, Farsça, Kıraat, Musikî ve Hüsn-i hat derslerini vermek üzere, her bir ders için ayrı hoca görevlendirmiştir.²³¹ Dönemin hattatlarına eserler yazdırarak mektebin kütüphanesine bağışlayan II. Bâyezid, mektebin ders programını hazırlatmış, yazı ve musiki dersleri için üstâd hocalar seçmiştir.²³² Mektepte eğitim alanların, Türk âdetlerine ve Saray âdâbına uygun olarak terbiye edilmelerine önem verilmiştir. Bu sebeple mektebin yöneticisi, saray

kaydedilmiştir. On altı yaşlarında mektebin Hat muallimi Şefik Bey’den tekrar meşke başlayan Hasan Rıza Efendi hem kabiliyeti hem yazı dersi birikimleriyle iki senede on altı arkadaşıyla birlikte icâzetini almıştır. Hocası sayesinde devrin ünlü hattatı Kazasker Mustafa İzzet Efendi’den de istifade etmiştir. Ta’lik hattını ise Sami Efendi’den meşk etmiştir. Bir zamanlar öğrencisi olduğu Muzıka-yı Hümâyûn’da önce imam olarak 1871 senesinde vazifeye başlamış daha sonra Hocası Şefik Bey’den boşalan hat muallimliği vazifesine getirilmiştir. İbnülemin, s. 332; Elif İlter, “Hattat Hasan Rıza Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, **Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017, s.8; Meşrutiyet devrinde Hat muallimliği feshedilince sadece imamlık vazifesini ifa eden Hasan Rıza Efendi Medresetü’l Hattatın açılınca Sülûs-Nesih hocalığına tayin edilmiş ancak gözlerinin rahatsızlanması sebebiyle bir süre sonra vazifesini bırakmıştır. Derman, 2016, s.134; Nesih hattındaki başarısıyla öne çıkan Hasan Rıza’nın yazdığı Kur’ân’ların rahat okunabilmesi ve her sayfanın sonuna bir sonraki sayfanın başını yazarak hâfizlık yapanlar için kolaylık sağlamasıyla hat sanatında ayrı bir yer edinmiştir. Uzun yıllar yaşadığı Cihangir’deki evi yanınca Rumeli Hisarında bir eve taşınmış ve bu evde 1 Mart 1920 tarihinde emanetini teslim etmiştir. Rumeli Hisarı kabristanına defnedilen hattatın gariptir ki iki gün önce taşındığı bu evi de yanmış neyse ki yazıları kurtarılmıştır. M.Uğur Derman, “Hasan Rıza Efendi, Hacı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XVI, 1997-3, s. 345.

228 Mehmed İpşirli, “Galatasarayı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XIII, 1996, s. 322; Fethi İsfendiyaroğlu, **Galatasaray Tarihi**, İstanbul, Doğan Kardeşler Yayınları, 1952, s. 85.

229 Uzunçarşılı, s.303.

230 II. Bayezid kış mevsiminde ava çıktığı bir günde Beyoğlu’na çıkan koruluk mevkide etrafında gül fidanlarının olduğu bir kulübe görür ve ziyaret eder. İçeride Gül Baba namında bir Allah dostu ile tanışır. Bir isteğinin olup olmadığını sorduğunda tepeciğe bir mektep yaptırmasını ister. Bunun üzerine Galata saray mektebi inşa olunur. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 143.

231 Akkutay, s.78; Pakalın, s.539.

232 Akkutay, s.78.

terbiyesini iyi bilen Ak ağalardan seçilmiştir.²³³ 1503 yılındaki muhasebe raporuna göre, mektepte görev yapanların içinde beş hoca bulunmaktadır.²³⁴

Mektepte Saray adâbı öğrenen gençlerin giyim kuşamlarına, dersleri takip edip etmediklerine, hoca talebe münasebetlerine ehemmiyet gösterilmiştir.²³⁵ Talebeler resmî elbiseler içinde, birlikte hareket etmiştir.²³⁶

Kanûnî döneminde, mektebin idârî kadrosu, hocaları tayin şartları ve ders programları yeniden düzenlenmiş, bir nizama bağlanmıştır. Mektebe sadece devşirmelerden talebe kabul edilirken, Kanûnî devrinde Türk ve Müslüman çocuklar da mektebe kabul edilmiştir.²³⁷ Kimi padişahlar zamanında medreseye dönüştürülse de yeniden Saray Mektebi hüviyetine geri döndürülmüştür.²³⁸

III. Ahmed ile Sadrazam Çorlulu Şehid Ali Paşa (ö. 1128/1716) döneminde, Galatasaray'ı en parlak dönemini yaşamıştır. Bu sebeple III. Ahmed mektebin ikinci banisi sayılmıştır.²³⁹ Galatasaray'ın 1714 yılındaki bu açılışında, Hattat Eğrikapılı Mehmed Râsim Efendi (ö.1169/1755) Sadrazam tarafından yazı hocası olarak tayin edilmiştir. Râsim Efendi, 1737 yılında Topkapı Sarayı'nda da hüsn-i hat hocası olarak görevlendirilince, her iki vazifeyi de îfâ etmiştir. Râsim Efendi'den sonra Galata sarayından Topkapı Sarayı'na hüsn-i hat hocası tayin etmek, âdet haline gelmiştir.²⁴⁰

1716 yılına ait bir vesikadan anlaşılacağı üzere mektebin hattat kadrosunda Râsim Efendi'den başka Mehmed Hamîdî Efendi ile Hâfız Yusuf Efendi isminde iki hattatın da ismi geçmektedir.²⁴¹ 1793 tarihli vesikada ise yazı hocalarının, "Hattât-ı evvel" ve "Hattât-ı sâni" olarak vasıflandırıldığı görülmektedir.²⁴²

Padişahlar tarafından gerekli ihtiyaçları karşılanan mektebe, I. Mahmud döneminde, kıymetli kitaplardan oluşan bir kütüphane inşa edilmiştir.²⁴³ XIX.

233 Akkutay, s.80.

234 Uzunçarşılı, s.304.

235 İpşirli, s. 322.

236 Akkutay, s.77.

237 İsfendiyaroğlu, 1952, s.158.

238 Akkutay, s.83.

239 İsfendiyaroğlu, 1952, s.243.

240 M. Uğur Derman, "Mehmed Râsim, Eğrikapılı", Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, 2003, s.514.

241 Ergin, s.38.

242 Ergin, s.40.

243 Akkutay, s.75.

Yüzyıla kadar küçük değişikliklerle önemini koruyan Galatasaray, 1817 yılındaki Tophane yangınında tamamen harap olmuş, 1821’de II. Mahmud tarafından tekrar inşâ ettirilerek saray mektebi haline getirilmiştir. II. Mahmud döneminde yapılan reformlardan etkilenen mektep, 1835 yılında dağılmış, yerine Mekteb-i Tıbbiye açılmıştır.

Sultan Abdülmecid saltana gelince, Mekteb-i Tıbbiye’yi Haliç’teki Humbarahâne binasına taşımış ve Galatasaray’ın kâgir olarak tekrar inşâ edilmesini istemişse de ömrü vefâ etmeyince, binayı Sultan Abdülaziz tamamlamıştır.²⁴⁴ Bir yıl kışla olarak, ardından askerî idadî olarak kullanılan bina, 1868 yılına gelindiğinde Galatasaray Mekteb-i Sultanisi adıyla eğitim hayatına devam etmiştir.²⁴⁵

Galatasaray’nda öğretilen derslere bakıldığında; Ulûm-ı diniyye, Türkçe, Arapça Farsça, Kıraat, Musıkî, Hüsn-i hat, silah kullanma, cirit ve geleneksel sporlardır.²⁴⁶ Küçük Oda, Orta Oda ve Büyük Oda bölümlerinden oluşan mektebin²⁴⁷ eğitim süresi yaklaşık on yıldır. Başarılı öğrenciler Enderun’da eğitime devam etmiş, Enderun için yapılan bu seçme işlemine de “çıkma” denilmiştir.²⁴⁸

Mektepteki Hüsn-i hat eğitiminde, talebeler yere oturarak ve dizleri üzerinde yazarak eğitim almışlardır.²⁴⁹

Galatasaray mektebinde verilen hüsn-i hat eğitimin kalitesi, yetişen devlet adamlarının yazılarına da aksetmiştir. Bunun bir örneği, mektepte küçük yaşlarda yazı eğitimi alan Bosna valisi İsmail Paşa’nın yazısı, Sultan Mustafa’ya arz edildiğinde, Sultan tarafından çok beğenilerek Paşa taltif edilmiştir.²⁵⁰

Galatasaray’nda vazife yapan yazı hocalarından isimleri tespit edilenler şunlardır; Recep Efendi (Revanî) (958/1551)²⁵¹ Ahmed Efendi (Mestçizâde)

244 İsfendiyaroğlu, 1952, s.378.

245 İpşirli, s. 322-323; İsfendiyaroğlu, 1952, s. 379.; Abdülaziz’in Avrupa seyahatinde oradaki eğitim sisteminden etkilenmesi sonucunda Batı tarzı eğitim vermek üzere Galatasaray binası tadilata alınmış, beş yüz öğrenciyle eğitime başlamıştır. Engin, s.6-26.

246 İpşirli, s. 322.

247 Akkutay, s.76.

248 İpşirli, s. 322.

249 İsfendiyaroğlu, 1952, s. 468.

250 Engin, s.39.

251 Recep Efendi (Revanî): Revan Doğumludur. Elli yaşından sonra Şeyh Hamdullah’dan Sülüs-Nesih yazı meşk etmiştir. Gayretiyle devrin üstadları arasına girmiş Galatasaray muallimliğine getirilmiştir. Gül Baba’dan sonra vazife yapmış en eski hocalardandır. Vefat ettiğinde yüz yaşını geçmiştir. İsfendiyaroğlu, 1952, s.481-482; Müstakimzâde, s.187; Rado, s. 67.

(ö.1174/1760)²⁵² Durmuşzâde Ahmed Efendi (ö.1129/1716)²⁵³, Veliyyüddin Efendi (ö.1150/1737)²⁵⁴, Hocaîzâde Mustafa Efendi (ö.1159/1746)²⁵⁵, Hamdi Efendi (ö.?)²⁵⁶, Mehmed Râsim Efendi (ö.1169/1755)²⁵⁷, İbrahim Daimî Efendi (ö.1170/1756)²⁵⁸, Mehmed Nuri Efendi (ö.1174/1760)²⁵⁹, Ali Râkım Efendi (ö.1178/1764)²⁶⁰, Mehmed Hamdi Efendi (ö.1199/1784)²⁶¹, Süleyman Efendi (ö.1199/1784)²⁶², Hâfız

252 Ahmed Efendi: İstanbul doğumludur. Eğrikapılı Râsim Efendi'den çeşitli yazıları meşk ederek 1731 yılında icâzet almıştır. Râsim Efendi Enderun yazı hocalığına terfî ettiğinde, onun yerine Galatasaray'nda vazife yapmıştır. Bir süre vazife yaptıktan sonra Enderun yazı hocalığına getirilmiştir. Mahmud Paşa'nın türbesi civarına defnolunmuştur. İsfendiyaroğlu, 1952, s.469.

253 Durmuşzâde Ahmed Efendi: Şehremini Durmuş Efendi'nin oğludur. Siyahî Ahmed Efendi'den Ta'lik yazı meşk etmiştir. Şeyhülİslâm Feyzullah Efendi'nin düzenlediği yazı müsabakasında yazısı diğer yazılardan üstün görülmüş ve Şeyhülİslâmın katipliğine getirilmiştir. Ayrıca Şeyhülİslâm'ın çocuklarına yazı hocalığı yapmıştır. Taşra müderrisi iken derecesi yükseltilerek İstanbul'da görevlendirilmiş, Musıla-i Süleymaniye'de görev yaparken Galatasaray'na nakledilmiştir. III. Ahmed tarafından kendisine Bağdadî'nin tefsiri yazdırılmıştır. İsfendiyaroğlu, 1952, s.470-471; Berk, 2012, s. 53.

254 Veliyyüddin Efendi: Anadolu'ludur. Mestçizâde Ahmed Efendi'nden Sülüs-Nesih meşk etmiştir. Sanatında ilerlediğinde Galatasaray'nda vazifeye tayin edilmiştir. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 482,483; Akkutay, s. 79.

255 Hocaîzâde Mustafa Efendi: Tophanelidir. Alaca imamı Derviş Ali Efendi'den meşk etmiş yazıda büyük başarı göstermiştir. Galatasaray'ndan sonra Enderun'da da yazı muallimliği yapmıştır. Müstakimzâde, s. 491-492; İsfendiyaroğlu, 1952, s. 478.

256 Hamdi Efendi: I. Abdülhamid devrinde 1780 tarihinde Galatasaray'nda yazı muallimliği vazifesinde bulunmuştur. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 472.

257 Mehmed Râsim Efendi: 1687 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Eğrikapı'daki Molla Aşkî mahallesinin imamı olduğundan "Eğrikapılı" olarak anılmıştır. İlk yazı meşkini babası Yusuf Efendi'den yapmıştır. On altı yaşında Hafız Osman'ın talebesi olan Yedikulleli Abdullah Emir Efendi'den Aklam-ı sitte meşk etmiş, on sekiz yaşında icâzet almıştır. 52 yaşında iken Hekimbaşı Katipzâde Mehmed Ref'i Efendi'den Ta'lik icâzeti almış ve Ref'i Efendi'ye de Sülüs-Nesih icâzeti vermiştir. Şöhreti saraya kadar ulaşınca III. Ahmed'in yazı hocalığına getirilmiştir. Galatasaray'nda pek çok talebe yetiştirmiş, yetiştirdiği talebeleri Galatasaray'nda yazı hocalığı yapmıştır. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 475-477; Turan Sevgili, **İstanbul'un Güzide Hattatları**, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, 2017, s. 37.

258 İbrahim Daimî Efendi: Hekimoğlu Ali Paşa'nın etbândan Ahmed Ağa'nın kölesidir. Mevlevî tarikatine mensuptur. Şekerzâde Seyyid Mehmed Efendi'den Sülüs-Nesih meşk etmiştir. Galatasaray'ndaki vazifesinden sonra Enderun'da hüsn-i hat dersi vermekle vazifelendirilmiştir. Müstakimzade, s. 51.

259 Mehmed Nuri Efendi: Tophaneli'dir. Sülüs-Nesih yazılarını Aralık imamı Mehmed Efendi'den meşk etmiştir. Hocaîzâde Mustafa Efendi'nin vefat etmesi üzerine 1746 senesinde Galatasaray'ndaki yazı hocalığı vazifesine başlamıştır. Dokuz sene bu vazifede bulunmuş 1755 tarihinde Enderun mektebi muallimi Reisülhattatın Râsim Efendi vefat edince onun vazifesini devralmıştır. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 475.

260 Ali Râkım Efendi: Kefeli'dir. III. Osman ve III. Mustafa devrinin tanınmış hattatlarından. Mektepte hocalık yaparken Enderun hocalarından Eğrikapılı Mehmed Râsim Efendi'nin derslerine devam ederek Sülüs-Nesih icâzeti almıştır. Celî hattında da eserler vermiştir. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 471-472.

261 Mehmed Hamdi Efendi: Erzincalı'dır. Hattat Hüseyin Hablî'den Sülüs-Nesih meşk etmiştir. I. Abdülhamid'in saltanat yıllarında Galatasaray yazı hocalığına getirilmiştir. Mektep dışında özel dersler vererek pek çok talebe yetiştirmiştir. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 474- 475.

262 Süleyman Efendi: Konyalıdır. Hattat İpçi Hüseyin Efendi'den meşk etmiştir. Sokullu Mehmed Paşa Camiinde hatiplik yaparken Galatasaray'ı hocalarından Mehmed Nuri Efendi, Enderun hocalığına

Yusuf Efendi (ö. 1201/1787)²⁶³, Mehmed Enverî (ö.?)²⁶⁴, Yâkub Efendi (ö.1218/1804)²⁶⁵, Ömer Vasfî Efendi (ö.1240/1824)²⁶⁶, Hafız Ahmed Efendi(ö.?)²⁶⁷, Ömer Efendi (ö.1242/1827)²⁶⁸, Mehmed Vasfî, Kebecizâde (ö.1246/1831)²⁶⁹, Osman Efendi (ö.1250/1834)²⁷⁰, Ali Vasfî Efendi (ö.1253/1837)²⁷¹dir.

tayin edilince onun yerine Galatasarayı yazı muallimliği yapmıştır. Mehmed Nuri Efendi vefat ettiğinde de Enderun hocalığına getirilmiştir. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 482.

263 Hâfız Yusuf Efendi: İstanbullu'dur. Hasırcılar imamı ve Zülüflü Baltacılar Ocağı meşk hocası olan Mustafa Efendi ile hâfızlığını yapmış, Sülüs ve Nesih yazılarını yine Mustafa Efendi'den meşk etmiştir. Ancak icâzetini İbrahim Rodosî Efendi'den almıştır. Rodoslu İbrahim Efendi'den icâzetlidir. Kuran yazarken Eğrikapılı Râsim Efendi'den yazı nevilerini meşk etmiştir. İbrahim Dâimî'den sonra hoca-i sâni olarak göreve gelmiştir. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 483-484; Rado, s.177; Berk, 2012, s. 78.

264 Mehmed Enverî: Hocasâde Mustafa Efendi'nin vefat etmesi üzerine ehliyet sahibi olmayan oğlundan bu vazifeyi satın almıştır.1746 senesinde Galatasaray'nda yazı muallimliğine başlamıştır. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 473-474.

265 Yâkub Efendi: Amasyalıdır. III. Osman döneminde Galatasarayı Küçük Odası'nda eğitime başlamıştır. III. Mustafa döneminde, mektebin diğer öğrencileri ile 1759 yılında Eski Saraya nakledilmiştir. 9 senelik eğitimden sonra 1768 senesinde, sultanın 40 kuruşluk ihsanıyla Enderun Hazine Odasına çerağ edilmiş, padişahın çukadarlık vazifesinde bulunmuştur. 1776 tarihinde imzaladığı eserinden anlaşıldığına göre bu yıllarda Enderun'da görevlidir. 1780 senesinde Tersane İcâre Kâtibi olarak saraydan çerağ edilmiştir. 1785-86 tarihli eserinin imza kısmında Yakup Efendi'nin Galatasarayı meşk hocası olduğunu anlaşılmaktadır. Eğinli Süleyman Efendi'nin yazdığı Mir'ât-ı Hattâtın isimli eserde Çukadar Yakup Efendi başlığıyla tanıtılan hattatın Saray-ı Atîk hüsn-i hat muallimliği vazifesinde bulunduğu belirtilmiştir. III. Selim döneminde 1798-1800 yılları arasında yeniden inşa edilen Eyüp Sultan Camiinin ve Üsküdar Büyük Selimiye Camiinin Celî Sülüs yazılarını Yakup Efendi yazmıştır. Defnedildiği yer bilinmemektedir. Selman Soydemir, "Meçhul Bir Hattatın Peşinde, Tersâne İcâre Kâtibi Hattat Yakup Efendi", **YEDİKITA**, Eylül 2023, Sayı 181, s.37-46.

266 Ömer Vasfî Efendi: Trabzonludur. İlk olarak Hâfız Yusuf Efendi'den, daha sonra da Yamakzâde Salih Efendi'den Sülüs-Nesih meşk etmiştir. Enderun hocalığında da bulunmuştur. 1824 yılında Şeyhülhattatın ünvanını almıştır. Galatasaray mektebi dışında da alanında şöhret bulmuş pek çok talebe yetiştirmiştir. Şeyh Hamdullah civarında medfundur. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 480; Rado, s.195.

267 Hâfız Ahmed Efendi: Hakkında fazla mâlumat yoktur. Bir arz tezkiresinde Galatasarayı mektebinin birinci hattatı olduğu ve vazifesini kendi rızasıyla 1792 yılında Ömer Efendi'ye terk ettiğinden bahsedilmektedir. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 469.

268 Ömer Efendi: hakkında malumat azdır. Ahmed Efendi'den vazifeyi devralmıştır. 1827 tarihli vesikada vefat ettiğinden dolayı vazifesinin oğlu Osman'a verildiğinden bahsedilmektedir. İsfendiyaroğlu, 1952, s. 479-480.

269 Mehmed Vasfî: Kebe esnafından (Kalın keçe) Süleyman Efendi'nin oğludur. Konyalı Ebubekir Râşid Efendi'den 1181/1767 yılında icâzet almıştır. Galatasaray'ndan sonra Topkapı Sarayı'nda vazife yapmış birçok talebe yetiştirmiştir. IV. Mustafa ve II. Mahmud 'un hüsn-i hat hocalığını yapmıştır. II. Mahmud'a verdiği icâzet Topkapı Sarayı kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu icâzet Türkçe olarak yazılmış bilinen tek icâzettir. Yirmi Mushaf yazmıştır. Karacaahmed mezarlığına defnedilmiştir. M. Uğur Derman, "Mehmed, Vasfî, Kebecizade", Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, 2003-5, s. 539; İbnülemin, s. 441.

270 Osman Şakir Efendi: Hattat Ömer Vasfî Efendi'nin büyük oğludur ve hattattır. Babasının vefat etmesi üzerine kendisine bu vazife verilmiştir. İbnülemin, s. 261; BOA. C.MF. 58/02871; Rado, s. 195.

271 Ali Vasfî Efendi: Ömer Vasfî Efendi'nin yetiştirdiği hattatlardandır. Ali Efendi Galatasarayı yazı hocalığı yapmıştır. Hocası Mehmed Vasfî Efendi'nin vefat etmesinden sonra yazı hocalığına tayin edilmiştir. İbnülemin, s.44; İsfendiyaroğlu, 1952, s.472.

1.1.4. İbrahim Paşa Sarayı’nda Hüsni Hat Eğitimi

İbrahim Paşa Sarayı da tıpkı Edirne Sarayı ve Galatasarayı gibi devşirmelerin ilk eğitimlerini aldıkları hazırlık mektebidir.²⁷² Saray, Kanûnî devrinin vezîr-i âzamı olan İbrahim Paşa tarafından, daha önce var olan bir binanın tamir edilmesi suretiyle üç kat olarak inşâ edilmiştir. İlk yıllarda şahsî ikametgâh olarak kullanılmış, 1536 yılında İbrahim Paşa’nın idam edilmesinden sonra, sarayın bir bölümü iç oğlanlarına tahsis edilmiştir. Pek çok paşa ve vezire ev sahipliği yapan, kimi zaman şenlikler için kullanılan, deprem ve yangınlarla hasar gören saray,²⁷³ IV. Mehmed zamanında devşirme sisteminin zayıflamasına bağlı olarak, diğer hazırlık saraylarıyla birlikte lağvedilmiştir.²⁷⁴

İbrahim Paşa Sarayı’na Bosna ve Arnavutluk ‘tan devşirilen çocuklar alınmıştır.²⁷⁵ Evliya Çelebi, sarayda 2000 zülüflü bulunduğundan bahsetmiştir.²⁷⁶

Saray’ın yapısı ve kimlerin kullanımına verildiğine dâir bilgi veren kaynaklarda ders programına dâir bilgilere ulaşılamamıştır. Diğer hazırlık saraylarındaki eğitime muadil bir eğitim verildiği düşünülmektedir.

1.1.5. Şehzâdelerin Eğitiminde Hüsni Hat Sanatının Önemi

Pâdişahın oğulları için kullanılan “Şehzâde” ismi, Farsça “Padişah” anlamındaki “Şah” kelimesi ile “Oğul” manasına gelen “Zâde” kelimelerinden meydana gelmektedir.²⁷⁷ Devleti yönetecek kişilerin yeterli donanımına sahip olmaları, devletin ve halkın kaderini de belirleyeceği için, Emevîler’den Osmanlılara kadar kurulmuş tüm İslâm devletlerinde şehzâde eğitimi önemsenen bir konu olmuştur.²⁷⁸

İslâm tarihinde şehzâdelerin aldığı eğitim, devirlere göre değişiklik göstermekle birlikte, Kur’ân, Hadis, Dil, Tarih, Ahlâk ve silah kullanımı, yönetim

272 Uzunçarşılı, s.306.

273 Semâvi Eyice, “İbrahim Paşa Sarayı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI, 2000, s.345-346; Sedat Çetintaş, Saray ve Kervansaraylarımız Arasında İbrahim Paşa Sarayı, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1939, s.20; Nurhan Atasoy, **İbrahim Paşa Sarayı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1972, s.24-35.

274 Uzunçarşılı, s.307.

275 Uzunçarşılı, s.306.

276 Diker, s.49.

277 Ayverdi, 2010, s.1162.

278 Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehzâde”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s.478.

usulleri gibi alanlarda olmuştur. Bu eğitimlerin yanında, şehzâdelere mûsıkî, şiir ve hüsn-i hat eğitiminin verildiğine dâir örneklerle rastlanmaktadır.²⁷⁹

Gazneli hükümdârı Sultan Mesud (ö. 432/1041) şehzâdeliği sırasında hüsn-i hat eğitimini İbnü'l Bevvab'dan almış ve her gün bir cüz yazıp ciltleterek ihtiyaç sahiplerine hediye etmiştir. Ayrıca tahta geçmeden önce, bir devlet anlaşmasının maddelerini yazmış, yazısının güzelliği kâtipleri hayran bırakmıştır.²⁸⁰

Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın (ö.1192) oğulları, İslâmî ilimlerin yanında, hüsn-i hat eğitimi de almıştır.²⁸¹

I. Şah İsmail'in (ö.1524) oğlu şehzâde Elkas Mirza (ö.1550) sanat ortamında yetiştirilmiş, Osmanlı Devleti'ne iltica ettiğinde maiyetinde bulunan, Nesta'lik hattatı ve Müzehhib Eflâtûn-ı Şirvânî'yi (ö.1569) İstanbul'a getirmiş, XVI. yüzyıl İstanbul'unda kitap sanatlarının gelişmesine katkı sağlamıştır.²⁸²

Osmanlı dönemimde de önemsenen şehzâde eğitimi, dört ana başlıkta incelenebilir. Kuruluş döneminden XVII. yüzyılın başlarında kadar geçen dönem, zira bu tarihten sonra “Kafes” usulü”^{*} uygulanmıştır. Kafes usûlünden XIX. yüzyıla kadar süren dönem, XIX. yüzyıldan II. Meşrûtiyete kadar olan dönem ve II. Meşrûtiyet'ten hânedânın sürgün edilmesine kadar geçen dönemdir.²⁸³

İlk iki dönemde şehzâdeler iki aşamalı eğitimden geçmiştir. Birinci aşama saray içindeki eğitim, ikinci aşama sancağa çıkarılarak yapılan eğitimidir. Kafes sisteminden sonra ise şehzâde eğitimi saray içiyle sınırlı tutulmuştur.²⁸⁴ Kafeste tutulan şehzâdeler kimi zaman cariyeler tarafından, kimi zamanda Enderun'dan seçilen hocalar tarafından yetiştirilmiştir.²⁸⁵ Bu dönemde de hüsn-i hat eğitimi

279 Küçükbaşçı, s. 478; Haldun Eroğlu, **Osmanlı Devleti'nde Şehzadelik Kurumu**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2004, s. 82.

280 Erdoğan Merçil, “Mes'ûd b. Mahmûd-ı Gaznevî”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIX, 2004, s. 346; Eroğlu, s. 36.

281 Küçükbaşçı, s. 478-479.

282 Küçükbaşçı, s. 480.

* Kafes Usûlü:

283 Cevdet Kırpık, **Osmanlı'da Şehzâde Eğitimi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, s. 37.

284 Şehzâdelerin devlet yönetimi ile ilgili bilgi ve tecrübe kazanmaları için Amasya, Kütahya, Manisa, Trabzon, Konya gibi padişahlar tarafından sancak olarak belirlenen şehirlere gönderilmesine sancağa çıkma denilmektedir. Eroğlu, 2010, s.481.

285 Kırpık, 2016, s.57; Eroğlu, 2010, s.483.

verilmeye devam etmiştir. II. Selim kafeste yaşadığı dönemde Tokadî Ahmed Efendi'den Sülüs- Nesih meşk etmiştir.²⁸⁶

Şehzâdelerin aldığı teorik eğitimler, sarayın içinde şehzâde eğitimi için ayrılmış özel mekânda yapılmıştır. Bu mekanın ilk örneği II. Murad'ın Edirne'de inşâ ettirdiği sarayda görülmektedir. Çinilerle kaplı, iki oda bir sofadan oluşan ve kâgir olarak yapılan şehzâde mektebi için devrin en bilgili ilim adamları ve hukukçuları görevlendirilmiştir.²⁸⁷ Topkapı Sarayı'nda da devam ettirilen ve "Şehzâdegân" adı verilen mektep, Harem dâiresinde, Dâru's-saâde Ağası'nın üst katında bulunmaktadır. Mektebin sorumlusu Dâru's-saâde Ağası'dır.²⁸⁸

Modern dönem olarak adlandırılabilir XIX. yüzyıl sonrasında da saraylarda şehzâde eğitimi devam etmiştir. Topkapı Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na yerleşen Sultan Abdülmecid, şehzâdeleri Murad ve Abdülhamid efendiler ve büyük kızı Fatma Sultan için, kendi odasının alt katını dershane olarak tahsis etmiş ve özel hocalar getirerek çocuklarına eğitim aldırılmıştır.²⁸⁹

II. Abdülhamid, şehzâde eğitimini önemseyen bir hükümdar olmuştur. Onun saltanatında şehzâdeler için iptidâî okullara denk olacak usulde eğitime geçilmiştir. 1880 yılında İhlamur Kasrı'nda açılan ve Mekteb-i Âlî adı verilen okulda, Hânedan çocukları, cinsiyet, yaş ve yıl sınırı olmadan eğitim almıştır.²⁹⁰ Klasik dönemde

286 Müstakimzâde, s. 195; Abdülkadir Özcan, "Süleyman II", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXVIII., 2010, s. 79.

287 Akçıl, s. 127; Akkutay, s.60; Rifat Osman, s.87-88.

288 Ergin, s. 6.

289 Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdülhamid**, İstanbul, Selis Kitaplar, 2007, s. 101.

290 Ergin, s.1051; Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991-1, s.72; İhlamur Kasrı'nın bir dairesinde başlatılan mektep, daha sonra Yıldız Sarayı'nın Aş Kapısı'nın dış kısmına, iki katlı ve kâgir olarak inşâ edilmiştir. İlk açıldığında mektepte hanım sultanlar ve devlet görevlilerinin çocukları birlikte eğitim görmüştür. Yıldız Sarayı bahçesine inşâ edilen mektepte ise zâdegân çocukları eğitilirken, şehzâdelerin davranışlarının olumsuz etkilendiği gerekçesiyle, yaptırılan köşklere şehzâdelere özel eğitim verilmiştir. Harem dairelerinden çıkıp mektebe gelen şehzâdeler, öğle vaktine kadar eğitim görmüş, yemek molası verildikten sonra tekrar eğitime devam edilmiştir. Cevdet Kırpık, "Şehzâde Eğitimi Çağdaştırma Teşebbüsleri", **Belleten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, cilt.71, Sayı.261.2007, s. 580; Ergin, s.1049-1052; BOA. TS. MA. E 207/48.; BOA. ML.EEM.398/3-4; Ergin, s. 1051-1052; Şehzâde mektebinde eğitim alan farklı yaşlardaki şehzâdelerden isimleri tespit edilenler şunlardır: Abdülmecid (12), Selim (10), Necmeddin (4), Tevfik (6) efendiler ve Zekiye (8) ile Esmâ sultan (7) BOA. Y. EE. 72/131. Ali Vâsıb (16), Mehmed Abdülkerim (13), Mehmed Abdülaziz (18), Mehmed Âbid (14), Mehmed Orhan (10). Ali Vâsıb Efendi, *Bir Şehzâdenin Hâtıratı*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s.89.

şehzâdelere özel hoca tayin edilirken, modern dönemlerde bu uygulama değiştirilerek bir alanda uzman olan hoca birkaç şehzâdeye eğitim vermiştir.²⁹¹

II. Meşrûtiyetten sonra şehzâde mektebinin eğitimine son verilmiş, düzenlenen kanunla şehzâdeler devlet okullarında eğitim almaya başlamıştır.²⁹² Fakat bazı şehzâdelerin, ilk eğitimlerini bulundukları saray veya köşklere özel hocalardan aldıklarına dâir örnekler rastlanmaktadır. Yıldız Sarayı'nda, okul araç gereçleriyle donatılan bir dâirede şehzâde eğitimine devam edildiği bilinmektedir.²⁹³

Yine Sultan Mehmed Reşad döneminde Yıldız Sarayı'nda Padişah'ın kız ve erkek torunlarını eğitmek üzere, sarayın ilk diplomalı hocası olan Darülmuallimât mezunu Safiye Ünüvar Hanım vazifelendirilmiştir.²⁹⁴ Sekizinci sınıf derecesine kadar verilen eğitimde, yılsonu imtihanları anne babalarının önünde yapıldığı gibi, kimi zaman dışarıdan mümeyyiz getirilmiştir.²⁹⁵ Mehmed Reşad tahta çıktıktan sonra şehzâdelerin Mektebi Sultânî'de eğitim almaları konusunda teşvikte bulunmuştur.²⁹⁶ Yaşları ve tahsilleri uygun olan şehzâdeler eğitimlerine askeri mekteplerde devam etmişlerdir.²⁹⁷

1913 yılında yayınlanan Nizamnâme ile hanedan üyeleriyle ilgilenmek üzere meclis oluşturulmuş, şehzâdelerin eğitimi de bu meclise havale edilmiştir.²⁹⁸ 1922 yılında “Hânedân-ı Saltanat Kararnâmesi” yayınlanarak şehzâdelerin ilköğretim, orta öğretim ve yükseköğretimde nasıl eğitim alacakları karara bağlanmıştır. Buna göre

291 Kırpık, 2016, s.138.

292 Vahdettin Engin, **Mekteb-i Sultani**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2016, s.337-338; Ergin, s.1079; II. Mahmud döneminde yaygınlaşan okullaşmanın, devlet tarafından desteklenmesi maksadıyla, Sultanlar çocuklarını devlet okullarına kaydettirmiştir. Abdülmecid, oğlu V. Murad ve kızı Fatma Sultan'ı okuluna götürüp, bizzat muallime teslim etmiştir. II. Meşrûtiyetinin ilânından sonra II. Abdülhamid de şehzâdeleri Abdürrahim Efendi'yi (ö.1952) Mühendishane-i Berr-i Hümayun'a, Nureddin Efendi'yi (ö.1302/1885) Mekteb-i Harbiyye'ye kaydettirmiştir. I. Murad'ın torunu Ali Vâsib Efendi Mekteb-i Sultânî ve Mekteb-i Harbiye okullarına kaydedilmiştir. Necdet Sakaoğlu, **Bu Mülkün Sultanları**, İstanbul, Oğlak Yayıncılık, 1999, s. 502; Ergin, s.450; BOA. İ. DUİT. 4/99; BOA. İ. DUİT. 5/14; Ali Vâsib Efendi, s.39; Ayrıca Abdülhamid'in oğlu Mehmed Âbid (ö.1973), Mehmed Reşad'ın torunları Mehmed Nâzım (ö.2015), Mahmud Nâmık (ö. 1963), Ömer Fevzi (ö.1986), Halife Abdülmecid Efendi'nin oğlu Ömer Faruk Efendi (ö.1969), Orhan (ö.1994), Mekteb-i Sultânî'ye bir kısmı yatılı öğrenci olarak gönderilmiştir. Ziyad Ebuzziya & Sahir Kozikoğlu, **1921-1933 Galatasaray'ın Tarihçesi**, İstanbul, Galatasaray Eğitim Vakfı Yayını, 1986, s.310-311.

293 Kırpık, 2007, s.581; Ali Vâsib Efendi, s.39.

294 Safiye Ünüvar, **Saray Hatıralarım**, İstanbul, Çağaloğlu Yayınevi, 1964, s.12-14.

295 Ünüvar, s.121-122.

296 Kırpık, “II. Meşrûtiyet'ten Sonra Şehzâde Eğitiminde Değişim”, **Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı. 21, 2010, s.105-107; BOA. İ. DUİT. 3/30

297 BOA. İ. DUİT.4/118; BOA. İ. DUİT. 4/99. 18 Aralık 1908

298 Kırpık, 2010, s.104.

ilköğretimin yedi yaşında başlatılmasına, “Encümen” tarafından belirlenen ders programı uygulanmasına, şehzâdeye atanan “Ders Nâzırı” tarafından derslerin teftiş edilmesine karar verilmiştir. İdâdî eğitiminin, tahsis edilen özel dâirede devam etmesi, ders verecek öğretmenlerin Harbiye ve Maârif Nezâretinin şartlarını taşıyanlardan seçilmesi, ders programının Maarif Nezareti ve Şeyhülislâmlık ile ortaklaşa hazırlanması alınan diğer kararlardır. Hazırlanan ders programında Hüsni Hat dersi de bulunmaktadır.²⁹⁹ Mektebin İdâdî kısmı için yapılan programda 500 kuruş maaşla bir hüsni hat hocasının bulunmasına da karar verilmiştir.³⁰⁰

Kararnâmede, şehzâde sınavlarının Encümen tarafından belirlenecek heyet tarafından yapılmasına, yükseköğretimde Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Bahriye’de yatılı eğitim gören şehzâdelerin, daha sonra fiilî hizmete alınmasına karar verilmiştir. Kararnâmenin hükümleri saltanatın kaldırılması sebebiyle hayata geçirilememiştir.³⁰¹

Şehzâde eğitiminin içeriği incelendiğinde, şehzâdeler sütten kesilince, has odalılardan seçilen üç ağanın nezâretinde yetiştirilmiştir. Ağalardan en yaşlı olanına “Başlala” denilmiştir. Lala atanması son halife Abdülmecid’e kadar uygulanmaya devam etmiştir.³⁰² Dört yaşına gelen³⁰³ şehzâdeye bir hoca tayin edilerek, ilköğretim seviyesinde eğitime başlatılmış, bu eğitimin yanında iç oğlanlarla birlikte at ve silah kullanımı da öğretilmiştir.³⁰⁴ Verilen teorik eğitim on üç yaşlarına kadar sürmüş, bu yaşlarda sünnet ettirilen şehzâde sancağa çıkarılarak pratik eğitime tâbî tutulmuştur.³⁰⁵

XIX. yüzyıla gelindiğinde, şehzâdelerin eğitime başlama yaşları beş ilâ yedi yaş arasında değişmiştir.³⁰⁶

299 Kırpık, 2010, s.127-128.

300 BOA. İ. DUİT. 2/65-2

301 Kırpık, 2010, s.122-123.

302 Uzunçarşılı, s.110; Lâle Uçan, “Son Halife Abdülmecid Efendi’nin Hayatı -Şehzâdelik, Velihtlık ve Halifelik Yılları-“, **İstanbul Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, İstanbul,2019, s. 22.

303 Talip Mert, “III. Selim’in İlk Besmelesi”, **İstanbul Mecmuası**, Yıl.53, Sayı.470, 2000, s. 20.

304 Akkutay, s.18; Eroğlu, s.480.

305 Eroğlu, 2010, s.480.

306 Abdülaziz Efendi 5 yaşında BOA. HAT.465/22802; Murad Efendi yedi yaşında BOA. İ. DH. 142/7329; Abdülaziz’in oğlu Seyfeddin Efendi beş yaşında, Abdülhamid’in yeğeni İbrahim Tevfik Efendi beş yaşında eğitime başlamıştır. BOA. Y.EE. 72/131.

Her iki dönemde de şehzâdelere verilen iptidâî eğitim, genellikle sıbyan mekteplerindeki eğitime denk olmuştur.³⁰⁷ İptidâî eğitime başlayacak şehzâdeler için yapılan “Bed’-i Besmele” merâsimi³⁰⁸ hem klasik hem modern dönemde uygulanmıştır.³⁰⁹

Klasik dönemde iptidâî eğitimi tamamlamış şehzâdelere, Matematik, Astronomi, Felsefe, Edebiyat, Fen, İslâm Tarihi ve Edebiyatı, Yunan, Latin Tarihi ve Edebiyatı, Arapça ve Farsça derslerinin yanında şehzâdenin kabiliyetine göre hüsn-i hat eğitimi verilmiştir.³¹⁰ Ayrıca şehzâdenin ilgi ve becerisi doğrultusunda, kuyumculuk, tornacılık, yay yapma, nakış işleme, ağaç, deri ve fildişi oymacılığı, mühürçülük gibi zanaatlar da öğretilmiştir.³¹¹ Kafes usulünün uygulandığı dönemlerde bazı şehzâdeler, fildişi ve abanoz işlemenin yanında, yazı ile meşgul olmuş, kimisi Kur’ân-ı Kerîm yazmıştır.³¹² XIX. yüzyılda ise Sultan Abdülmecid’in şehzâdeliğinden itibaren, geleneksel usuldeki derslerin yanında, Fransızca, Resim ve Müzik dersleri müfredata eklenmiştir.³¹³

Şehzâdelere verilen hüsn-i hat eğitiminin hem klasik hem modern dönemde devam ettiği görülmüştür. XIX. yüzyılda eğitim veren “Mekteb-i Âli” de hüsn-i hat eğitimi de bulunmaktadır.³¹⁴ Mektepte eğitim alan Sultan Abdülaziz’in (ö. 1876) 12

307 Ziya Kazıcı, **Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi XI**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 416-417; Son dönemlerde de şehzâdelere verilen eğitimin, devrin mekteplerinde öğretilen derslerle paralellik gösterdiği görülmektedir. Sultan Abdülaziz’in oğlu Abdülmecid Efendi’nin aldığı dersler incelendiğinde, Kuran, Dürr-i Yekta, (İlmihal), Ahlak risâlesi, Akaid, Emsile, Türkçe Okuma, Coğrafya, Fransızca okuma-yazma ve tercüme, Sülüs- Nesih derslerinin bulunduğu görülmektedir. BOA. Y. PRK.SGE. 1/55; BOA. Y. EE. 72/131; Şehzâde Burhaneddin Efendi’nin 6 ve 8 yaşlarında aldığı dersler arasında kitap okuma ve şiir ezberleme, Kıraat-ı Osmaniye, isim ve kelimelerin anlamlarını öğrenme, Esmâ-yı Osmaniye, Rûmî ve Hicri ayları öğrenme, İdmân-ı Zihin, rakamları öğrenme, Tahrir, Kıraat-ı Erkâm ve Hüsn-i Hat dersi bulunmaktadır. BOA. Y.PRK. SGE.4/45

308 Eğitime teşvik amacıyla tertiplenen bu merâsimlerde Sadrazam, Şeyhülislâm, Ayasofya Şeyhi ve diğer erkân davet edilerek, merâsim için köşklere biri hazırlanırdı. Güneş doğduktan sonra gelen misafirlere Matbah-ı Âmire’de hazırlanan yemeklerin yanında pilav ve zerde ikramı yapıldıktan sonra lalaları tarafından ata bindirilen şehzâde, merâsim alanına getirilip padişahın eli öptürülürdü. Üzeri sırma örtülü rahlenin önüne oturtulan şehzâdeye, Şeyhülislâm’ın karşısında “Elif-bâ”dan harflerin bir kısmını okutulur, bu kısa tâlimin ardından tekrar padişahın elini öpen şehzâde, davetliler tarafından tebrik edilerek ilk tahsiline başlatılırdı. Kazıcı, 2016, s.92.

309 BOA. A. TŞF.16/38

310 Eroğlu, 2010, s.480; Uzunçarşılı, s.113.

311 Eroğlu, 2010, s.483; III. Osman’ın “Pîštahta” adı verilen taşınabilir yazı masası yaptığı bilinmektedir. Fikret Sarıcaoglu, “Osman III” İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXIII.2007, s. 456; Hüsrev Subaşı, “Hattat Osmanlı Padişahları”, **Osmanlı XI. (Kültür ve Sanat)**, Edit. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.52.

312 Uzunçarşılı, s.115.

313 Sakaoğlu, s.485.

314 BOA. Y. EE. 72/131

yaşındaki oğlu Abdülmecid Efendi (ö.1944) ile on üç yaşındaki kızı Nazime Sultan (ö.1947) Sülüs ve Nesih hatlarından eğitim almıştır.³¹⁵ Ancak 1893 tarihinde mektepte eğitim alan şehzâde Ahmed Efendi, Rik'a eğitimi alırken,³¹⁶ aynı tarihte eğitim alan Mehmed Selim (ö.1937), İbrahim Tevfik (ö.1931), Abdülkadir (ö. 1944), Ahmed (ö.1944) efendilerin ders notlarında hüsn-i hat dersi bulunmamaktadır.³¹⁷

Mehmed Reşad döneminde, Yıldız Sarayı'nda verilen iptidâî eğitimde de hüsn-i hat dersi müfredatta bulunmamaktadır.³¹⁸ Bu bilgiler ışığında şehzâdelerin eğitiminin, kabiliyetleri ve ilgi alanlarına göre şekillendiği, hüsn-i hatta ilgi duyan şehzâdelerin, bu eğitimini saraya getirilen yazı hocalarından aldığı anlaşılmaktadır.³¹⁹

Şehzâdeler, altı yaşından itibaren imtihana tâbi tutulmuş ve karne verilmiştir. Yılda üç kere hazırlanan imtihan cetveli padişaha sunularak, şehzâdenin gelişimi padişah tarafından takip edilmiştir.³²⁰ İmtihanlar ilk dönemlerde dersi veren hocalar tarafından teke tek yapılırken, sonraki yıllarda imtihan usulü değişmiş, imtihanları dersi veren hoca değil, konu hakkında bilgili olan kimseler yapmıştır.³²¹ Şehzâde imtihanları kimi zaman padişah huzurunda da yapılmıştır. II. Abdülhamid'in şehzâdeleri için yapılan imtihan, padişahın, elçilerin ve devlet adamlarının önünde gerçekleştirilmiştir.³²² Şehzâde Burhaneddin Efendi'ye (ö.1949) 1893 yılına yapılan ve altı gün süren imtihanda, hüsn-i hat dersi için 132 satır Rik'a hattı ile karalama yazdırılmıştır.³²³ Üç buçuk ay sonra tekrarlanan imtihanda Burhaneddin Efendi'ye bu kez 205 satır yazı yazdırılmıştır.³²⁴ Burhaneddin Efendi (ö.1265/1876) ve Ahmed Efendi (ö.1944) için yapılan imtihandaki el yazıları ve Burhaneddin Efendinin karnesi aşağıda verilmiştir.³²⁵

315 BOA. Y.PRK. SGE. 1/55

316 BOA.Y. PRK. SGE. 5/25-13

317 BOA. Y.PRK. MF. 2/78-2; BOA.Y. PRK. SGE. 5/25-11; BOA.Y. PRK. SGE. 5/104-14

318 Ünüvar, s.14.

319 Bkz. Hattat Padişahlar

320 Kırpık, 2016, s.131-132.

321 Ünüvar, s. 122-140.

322 BOA. Y.EE., 42/266

323 BOA.Y. PRK. SGE. 5/25-13

324 BOA.Y.PRK.MF, 2/78-4

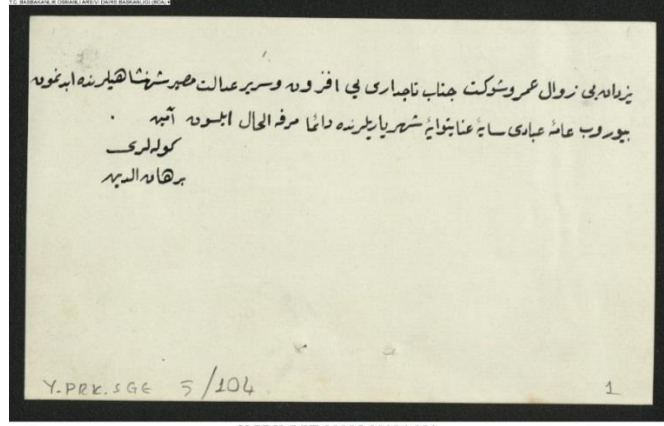
325 BOA.Y. PRK. SGE. 5/25-2

Resim 4 Topkapı Sarayı Şehzâdegân Mektebi



Kaynak: Züleyha ÖZTÜRK fotoğraf arşivi

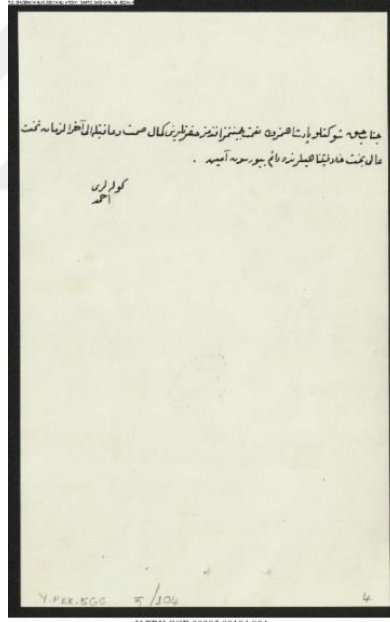
Resim 5 Şehzâde Burhaneddin'in yazı talimi



Y.PRK.SGE.00005.00104.001

Kaynak: BOA. Y.PRK.SGE.5/104

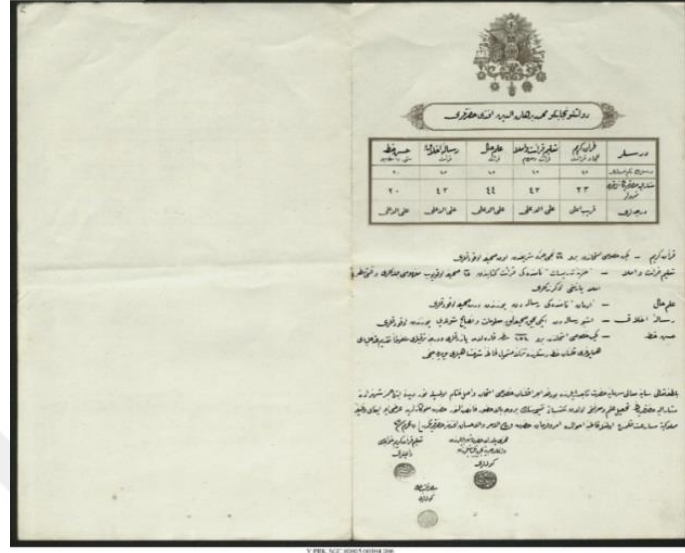
Resim 6 Şehzâde Ahmed'in yazı talimi



Y.PRK.SGE.00005.00104.004

Kaynak: BOA. Y.PRK.SGE.5/104

Resim 7 Şehzâde Burhaneddin Efendi'nin karnesi



Kaynak: BOA.Y.PRK.SGE, 5/104

1.1.5.1. Hattat Padişahlar

Şehzâdelik dönemlerinde yazı eğitimi alan kimi padişahlar tahta çıktıktan sonra da bu sanata devam etmiş ve bazıları günümüze de ulaşan eserler meydana getirmiştir. Tespit edilen hattat padişahlar şunlardır:

II. Murad, (ö.855/1451) Sülüs ve Nesih dallarında eğitim almıştır. Ancak hocasının kimliği tespit edilememiş ve eseri günümüze ulaşmamıştır.³²⁶

II. Bâyezid, (ö. 918/1512) şehzâdeliği döneminde Şeyh Hamdullah'tan Sülüs ve Celî Sülüs meşk etmiştir. Hat sanatında Osmanlı Ekolü'nün ortaya çıkmasında büyük katkı sağlamıştır. Eseri günümüze ulaşmamıştır.³²⁷ II. Bâyezid, şehzâdesi

326 Müstakimzâde, s.463; Şubaşı,1999, s.53.

327 Müstakimzâde, s.129; Şubaşı, 1999, s.53.

Korkut'un (ö.919/1513) yazı eğitimi için Şeyh Hamdullah'ı (ö.926/1520) görevlendirmiştir.³²⁸

Yavuz Sultan Selim (ö./1520), yazıyı Şeyh Hamdullah'dan meşk etmiştir.³²⁹ Kanûnî (ö.974/1566) Sülûs ve Ta'lik meşk etmiştir. Habîb Efendi kitabında Sultanın Ta'lik hattında üstâd olduğundan bahsetmiştir. Ancak eseri günümüze ulaşmamıştır. Eğitim aldığı hocası bilinmemektedir. Kanûnî, Hatt-ı Hümayun'da Ta'lik yazı kullanmıştır.³³⁰

III. Murad, (ö.1003/1595) Sülûs, Nesih ve Ta'lik yazılarını meşk etmiştir.³³¹ Nesih ve Ta'lik yazılarını Trabzonlu Mehmed Sırrî Efendi'den (ö. 982/1574)³³² meşk etmiştir. Doğu seferlerine çıktığı dönemlerde, gittiği bölgelerdeki İmâd Kazvinî ve Rızâ Tebrizî gibi devrin ünlü hattatlarının İstanbul'a gelmelerine katkı sağlamıştır.³³³ Gelibolulu Âli'nin (ö.1008/1600) "Menâkıb-ı Hünerverân" isimli eseri III. Murad'a ithaf edilmiştir.³³⁴ Topkapı Sarayı Müzesi'nde 1594 tarihli Sülûs levha ve padişahın kütüphanesinde bulunan ve kendi el yazısıyla istinsah ettiği Divân-ı Münîrî isimli kitap eserleri arasındadır.³³⁵

IV. Murad'ın (ö.1049/1640) Ta'lik ve Celî Ta'lik yazdığı bilinmektedir. Ancak kimden meşk ettiği tespit edilememiştir. Hatt-ı Hümayun'da Ta'lik kırmısı kullanmıştır. Hattat Nefeszâde Seyyid İbrahim Efendi (ö.1060/1650) eseri "Gülzâr-ı Sevâb"ı hat sanatına ehemmiyet veren IV. Murad'a ithaf etmiştir.³³⁶

328 Subaşı, 1999, s.54.

329 ----- **Osmanlı: Hanedan**, Edit. Güler Eren, C.XII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 77.

330 Habîb Efendi, 1306, s. 238; Subaşı, 1999, s.54.

331 Müstakimzâde, s. 463. Hüsrev Subaşı Hocamızın "Hattat Padişahlar" adıyla hazırladığı makalesinde III. Murad'ın Şeyh Şücâ Hazretleri'nden meşk ettiği bilgisi bulunmaktadır. Kaynak olarak Müstakimzâde gösterilmiştir. Ancak metne bakıldığında "Şeyhe inâbet etmiştir" denilmektedir. Bu kelime tarîkate kabul edilmek manasındadır. Meşk aldığına dâir bir atıf bulunmamaktadır. Subaşı, 1999, s. 54.

332 Mehmed Sırrî-i Sâni, Trabzonludur. III. Murad'ın şehzâdeliğinde onun divan katipliğini yapmıştır. Her türlü hattı yazmaya kadir bir zattır. Bkz. Kınalızâde Hasan Çelebi, **Tezkiretü's-Şuarâ**, Haz. İbrahim Kutluk, C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 470.

333 Türkan Alvan, **Sultan Murad-ı Sâlis'in Dünyası**, İstanbul, İz Yayınları, 2021, s.78-79.

334 Subaşı, 1999, s.54.

335 Zübeyde Cihan Özsayiner, "Hattat Osmanlı Padişahları", **Antika**, Sayı.1, Nisan 1985, s.25-26; Alvan, s. 79.

336 Subaşı, 1999, s.54-55; Hakakzâde Mustafa Hilmi, **Mizanü'l-Hatt**, Haz. Abdülkadir Dedeoğlu, İstanbul, Osmanlı Yayınevi, 1986, s. 112-113.

II. Süleyman, (ö. 1102/1691) şehzâdeliğinde Tokadî Ahmed Efendi'den (ö. 1715) Sülüs- Nesih meşk etmiştir. Hatt-ı Hümâyûn'da Nesih yazı kullanan padişahın eseri günümüze ulaşmamıştır.³³⁷

II. Mustafa, (ö.1115/1703) Sultan Ahmed Camii baş müezzini olan hattat Hocazâde Mehmed Enverî Efendi'den (ö. 1105/1694) Sülüs ve Celî Sülüs meşk etmiştir. Hocasının vefat etmesi üzerine Hâfız Osman Efendi'den meşke devam etmiştir. Şehzâdelik yıllarında Muhakkak hattı ile yazdığı besmele, Ayasofya Camii'nde sergilenmektedir. II. Mustafa Kâtipzâde Mehmed Refî' Efendi'den ve Sadr-ı Rûm Ekşiaşzâde Veli Efendi'den Ta'lik meşk etmiştir.³³⁸

III. Ahmed, (ö.1149/1736) Hâfız Osman'dan Sülüs- Nesih, Şeyhülİslâm Veliyyüddin Efendi'den (ö.1181/1768) Ta'lik meşk etmiş ve icâzet almıştır. Ayrıca Yedikuleli Seyyid Abdullah Efendi'den (ö.1731) ve Mehmed Râsim Efendi'den (ö.1169/1755) yazı meşk etmiştir. Dört Mushaf yazmıştır. Tuğra çeken ve imzasını tuğra formunda atan tek padişaktır. Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümâyûn kapısı yanında ve Üsküdar meydanında yaptırdığı çeşmenin Ta'lik kitâbeleri, Arz Odası kapısının üzerindeki Sülüs hattı ile yazdığı kitâbe, Ravza-i Mutahhara'ya gönderdiği iki mushaf ve on dört sayfalık Celî Sülüs murakkaası padişahın eserleri arasındadır. Murakaayı tamamlayan padişah, hüsn-i hat hocalarının bulunduğu bir mecliste eserini takdirlerine sunmuş ve iltifatlarını kazanmıştır.³³⁹ En çok levha yazan padişahdır.

I. Mahmud nesih hattında mâhirdir. Hatt-ı Hümâyûn'da bu yazı çeşidini kullanmıştır.³⁴⁰ Eğitimini kimden aldığı bilinmemektedir.

III. Osman Hatt-ı Hümâyûn'da nesih hattı kullanmıştır. Yazısı düzgün ve okunaklıdır.³⁴¹ Eğitimini kimden aldığı bilinmemektedir.

337 Müstakimzâde, s.195; Habib Efendi, s.111; Subaşı, 1999, s. 55.

338 Subaşı, 1999, s.55; Müstakimzâde, s.481; Süleyman Berk, "Ayasofya Kitâbe ve Hatları", **Vakıflar Dergisi**, Özel Sayı, 2006, s. 63-64; Abdülkadir Özcan, "Mustafa II.", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXI., 2006, s.279; Rado, s. 91.

339 Münir Aktepe, "Ahmed III", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. II,1989, s. 37; Kemal Çığ, "Hattat Padişahlar", **Tarih Dünyası Dergisi**, Sayı.5, 1950, s.196-197; M. Uğur Derman, "Hâfız Osman", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XV, 1997-3, s. 98; İsfendiyaroğlu, s.475-477; Subaşı, 1999, s.56; Habib Efendi, s.94; Özsayiner, s.27.

340 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.IV, Kısım II, 1959, s.554.

341 Uzunçarşılı, 1959, s.554.

III. Mustafa (ö. 1187/ 1774) Şekerzâde Mehmed Efendi'den (ö.1165/1752),³⁴² Kâtibzâde Mehmed Refî Efendi'den (ö. 1182/1769) ve Sadr-ı Rûm Ekşiaşzâde Veli Efendi'den (ö.1181/1768) Ta'lik meşk etmiştir.³⁴³ Hatt-ı Hümâyün'da Ta'lik kırması kullanmıştır. III. Mustafa, Mehmed Es'ad Yesârî'yi saray hattatlığı ile vazifelendirmiştir.³⁴⁴

III. Selim (ö.982/1574) Enderun hocalığı vazifesinde bulunan Abdülkadir Şükrü Efendi'den (ö.1220/1806) meşk etmiştir. 1217/1802 yılında Kapıcıbaşı Ahmed Ağa için Delailü'l-hayrat (salavat mecmuası) yazmış, ketebe kısmında iki hat çeşidinde de hocasının Abdülkadir Şükrü Efendi olduğunu belirtmiştir. Hatt-ı Hümâyün'da Ta'lik kırması kullanmıştır.³⁴⁵

IV. Mustafa (ö.1223/1808) Kebecizâde Mehmed Vasfî Efendi'den (ö. 1246/1831) meşk etmiştir.³⁴⁶

II. Mahmud (ö.1255/1839) Kebecizâde Mehmed Vasfî Efendi'den (ö. 1246/1831) Sülûs-Nesih meşk etmiştir. Şehzâdeliği sırasında icâzet alan II. Mahmut geleneksel uygulamanın dışında bir uygulamayla Türkçe icâzet almıştır. Padişah olduktan sonra Mustafa Râkım Efendi yazı hocası olmuş, özellikle Celî Sülûs yazıda hocasından istifade etmiştir. Yazılarını hocasının tashih ettiği bilinmektedir.³⁴⁷ En fazla eser bırakan padişahlardandır. Eserlerinin sayısı yetmiş beş olan padişahın, Topkapı Sarayı Müzesi'nde teşhir edilen levhaları ve Ayasofya Camii'nde imzalı bir levhası eserlerinden birkaçıdır. Hocası Mustafa Rakım Efendi'yi sık sık saraya davet ederek yazı meşk etmiştir.³⁴⁸ Sultan Mahmud, Kazasker Mustafa İzzet Efendi'yi (ö.1292/1876)³⁴⁹ 1850 yılında şehzâdelerine yazı hocası olarak vazifelendirmiştir.³⁵⁰

342 Subaşı, 1999, s.57

343 Kemal Beydilli, "Mustafa III", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, İstanbul,2006, s.282.

344 Subaşı, 1999, s. 57.

345 İbnülemin, s.29; Subaşı,1999, s.57.

346 Subaşı,1999, s.57; Derman, 2003-5, s.539.

347 Subaşı, 1999, s.57-58; Süleyman Berk, "Râkım Efendi, Mustafa", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIV, 2007, s. 428.

348 Subaşı, 1999, s. 57; Çığ, s.197; Berk, 2003, s.27.

349 Mustafa İzzet Efendi: Topyalı'dır. Eğitim için İstanbul'a gönderilmiştir. Padişahın bulunduğu bir ortamda okuduğu Na't, padişah tarafından beğenilince Enderun'da yetiştirilmek üzere saraya alınmıştır. Üç sene burada tahsil görmüş, Yesârizâde'den Ta'lik meşk ettikten sonra Galatasaray'nda da üç sene eğitim almıştır. Yazı dersi aldığı bir diğer hocası da Çömez Mustafa Vâsîf Efendi'dir. Vâsîf Efendi'den Sülûs ve Nesih yazılarını meşk etmiştir. Ancak Vâsîf Efendi'nin Enderun ya da Galatasaray'nda vazife yaptığına dair bilgi bulunmadığından özel olarak ders verdiği düşünülmektedir. İbnülemin, s.158; Serin, 2019, s. 391; M. Uğur Derman, "Mustafa Vâsîf, Çömez", Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2020, s. 360.

Sultan Abdülmecid (ö. 1277/1861) Mehmed Tâhir Efendi'den (ö.1260/1845) Nesih-Sülüs ve Celî Sülüs meşk etmiştir. Mahmud Celâleddin (ö. 1244/1829) ekolünün en iyi temsilcilerinden biri olan Tâhir Efendi, Celâleddîn-i sâni olarak anılırken, Sultan Abdülmecid'e Celâleddîn-i sâlis denilmiştir. Çeşitli müzeler ve vakıflarda, İstanbul, Bursa, Şam ve Kâhire'deki cami ve türbelerde eserleri bulunan Abdülmecid, velûd padişahlardandır. Rik'a ve Celî yazıları da güzel olan Abdülmecid, Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den icâzet almıştır. Yazdığı kıt'aları tezhibleterek vezirlere hediye etmiştir.³⁵¹ Sülüs- Nesih bir kıt'ası Sabancı Müzesi'nde bulunmaktadır. Hat sanatına düşkün olan padişah, şehzâdelerinin de bu sanatı öğrenmesi için Kazasker Mustafa İzzet Efendi'yi (ö.1293/1876) şehzâdelere yazı hocası olarak görevlendirmiştir. Hattat Şefik Bey (ö. 1297/1880) ve hattat Mehmed Âşir Efendi (ö.1905) sarayın diğer şehzâde hocalarıdır.³⁵²

Sultan Abdülaziz de (ö.1292/1876) Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den meşk etmiş, şehzâdeliği ve padişahlığı döneminde eserler vermiştir.³⁵³

II. Abdülhamid (ö.1918) sekiz yaşlarında iken, sarayın yazı hocası Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den ders almış olması muhtemeldir. Buna dâir sarıh bir bilgiye ulaşılamamıştır. Abdülhamid'in ketebe imzalı, Sülüs hattı ile yazılmış bir levhası günümüze ulaşmıştır. Sabancı Müzesi'nde bulunan esere ketebe koyması icâzet aldığına işaret kabul edilmiştir.³⁵⁴ II. Abdülhamid, şehzâdelerine yazı öğretmesi için Şevki Efendi'yi (ö.1304/1887) görevlendirmiştir. Şevki Efendi, iki buçuk yıl, pazartesi, perşembe ve cumartesi günleri, ikâmet ettiği Haseki semtinden Yıldız Sarayı'na derse gitmiştir. ³⁵⁵ Şevki Efendi, padişah tarafından üçüncü rütbeden Mecîdî Nişanı ile taltif edilmiştir.³⁵⁶

³⁵⁰ İbnülemin, s.163.

³⁵¹ Hüsrev Subaşı, "Hattat Osmanlı Sultanı Abdülmecid ve Eserleri", **Sultan Abdülmecid ve Dönemi**, Edit. Kemal Kahraman & İlona Baytar, İstanbul, Kültür AŞ. Yayınları, 2015, s.53-54; İbnülemin, s.38; Sakaoğlu, s. 503.

³⁵² Bedri Mermutlu, Belgin Bolu vd, **Üsküdar Balaban Tekkesi**, İstanbul, Üsküdar Belediyesi Kültür Yayınları, 2014, s.44; Muhittin Serin, 2008, s.167; İbnülemin, s.159.

³⁵³ Çığ, s.197.

³⁵⁴ M. Uğur Derman, "II. Abdülhamid Devrinde Hat ve Tezyinî Sanatlarımız", **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, Edit. Coşkun Yılmaz, İstanbul, Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, 2014, s.348-349; Subaşı,1999, s.5; Çığ, s.197.

³⁵⁵ Serin, 2010, s. 421; Derman, 2003, s. 532.

³⁵⁶ BOA. İ. DH. 887/70634

Sultan V. Mehmed Reşad (ö.1918) 1849 yılında beş yaşındayken hüsn-i hat eğitimine başlamıştır.³⁵⁷ Sülüs hattı ile “rabbi yessir velâ tuassir rabbi temmim bi’l hayr” duasını yazdığı belgede hocasının ismi bulunmamakla birlikte, Abdülmecid döneminde saray hocası olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi’den Sülüs meşk ettiği düşünülmektedir. II. Abdülhamid’in açtığı şehzâdegân mektebinde yazı dersi veren Şevki Efendi’den nesih hattını meşk etmiştir. O sıralarda otuz yaşında bulunan Mehmed Reşad’ın, nesih hattıyla İsrâ suresi 22- 26. âyetini yazdığı sahife günümüze ulaşmıştır. Sayfanın alt kısmına yazdığı ketebeden nesih hattında icâzet aldığı anlaşılmaktadır.³⁵⁸

VI. Mehmed Vahdeddin (ö.1926) iyi bir hattattır. Rik’a yazısı çok güzeldir.³⁵⁹

Halife Abdülmecid Efendi (ö.1944) Sülüs ve Nesih yazı çeşitlerinden eğitim almıştır.³⁶⁰ Dolmabahçe Sarayında yaşamaya başladıktan sonra hat sanatıyla daha fazla ilgilenmiştir. Dolmabahçe ve Milli Saraylar Koleksiyonu’nda Sülüs ve Ta’lik levhaları, Fatih Camii mihrap duvarında, kalıbın içini doldurarak hazırladığı Celî Sülüs eseri bulunmaktadır. Yurt dışına sürgün edildikten sonra da yazı çalışmalarını bırakmamış, Hüseyin Nakip Bey’le yeni tasarımlar yapmıştır.³⁶¹

³⁵⁷ BOA. HSD. AFT. 10/1

³⁵⁸ M. Uğur Derman, “Sultan Reşat ve Hat Sanatı”, **Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi**, Haz. Fahrettin Gün vd., İstanbul, Millî Saraylar Yayınları, C.III., 2018, s.1184; M. Uğur Derman, “Mehmed Şevki Efendi”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, 2003-5, s.532-533.

³⁵⁹ Subaşı, 2015. s.52; Cevdet Küçük, “Mehmed VI”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXVIII., 2003, s. 429.

³⁶⁰ Abdülmecid’in on bir yaşında iken Nazime Sultan ile aldıkları eğitimi gösteren 1879 tarihli karnedir. BOA. Y. PRK.SGE. 1/55

³⁶¹ Subaşı, 2015. s.52; Uçan, s. 187-189.

Resim 8 II. Mahmud'un eseri



Kaynak: Züleyha ÖZTÜRK fotoğraf arşivi

Resim 9 VI. Mehmed Vahdeddin'in eseri



Kaynak: Züleyha ÖZTÜRK fotoğraf arşivi

Resim 10 III. Ahmed'in eseri



Kaynak: Züleyha ÖZTÜRK fotoğraf arşivi

İKİNCİ BÖLÜM

2.OSMANLI'NIN KLASİK DÖNEMİNDE SARAY DIŞINDA HÜSN-İ HAT EĞİTİMİ

Osmanlı Devleti'nde sadece saray halkı ve devlete hizmet edecek kadrolar yetiştirilmemiş, halkın eğitimi için de başlangıç seviyesinden yüksek öğretim seviyesine kadar eğitim veren kurumlar oluşturulmuştur. Bu eğitim, geleneksel dönemlerde “Mekteb-i Sıbyan” ve “Medrese” ismi verilen kurumlarda verilmiştir. Modern dönemlerde ise İptidâî, Rüşdî, İdâdî mektepleri ve Dârü'l- Muallim ile Dârü'l- Muallimât gibi yüksek öğretim kurumlarında devam etmiştir.

“Mektep” kelimesi XIX. yüzyılın başlarından itibaren yeni açılan okullar için kullanılmış, farklı branşlarda eğitim veren müesseselerin isimleri “Sıbyan Mektebi”, “Rüşdiye Mektebi” örneğindeki gibi mektep kelimesine eklenmiştir.³⁶²

2.1. Sıbyan Mekteplerinde Hüsn-i Hat Eğitimi

Çocuklara erken yaşta bazı bilgilerin öğretilmesi İslâm kültür mirasında var olan bir uygulamadır. İlköğretim denilen bu uygulamaya kurulan her İslâm devletinde rastlanmaktadır. İlk eğitimin verildiği bu kurumlar her devlette farklı adlandırılmıştır.³⁶³

Osmanlılarda, bu eğitim kurumuna “Mekteb-i Sıbyan” denilmiştir. Karahanlı ve Selçuklu eğitiminde de var olan mekteplerin isminde bir değişikliğe gidilmemiştir.

Buluğa ermemiş çocukların ilk eğitimlerini aldıkları bu mekânlar, kâgir yapıları sebebiyle “Taş mektep”, vakfiyelerde geçen adıyla “Dâr'ut-tâ'lim” olarak da isimlendirilmiştir.³⁶⁴

³⁶² Nebi Bozkurt, “Mektep”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIX, 2004, s. 5.

³⁶³ Selahaddin Parlador, “Asr-ı Saadette Eğitim”, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm**, Edit. Vecdi Akyüz, C.III, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007, s.193; Bozkurt, 2004, s. 5-6.

³⁶⁴ Baltacı, 2004, s.6; **Fatih Mehmed II Vakfiyeleri**, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938, s. 313; Kazıcı, 2016, s. 82; İlk eğitim Osmanlı öncesi devletler de verilmiştir. Kaynaklar Sivas Kadısı Burhâneddin'in (ö.800/1398) 1348 yılında 4 yaş 4 ay ve 4 günlükken ilk mektebe başladığından bahsetmektedir. Aldığı eğitimin içinde hüsn-i hat dersi de bulunmaktadır. Akbaş, s. 21;

Osmanlılarda sıbyan mekteplerini Padişahlar ve Vâlîde Sultanlar olmak üzere diğer Devlet Adamları ve hayırsever zenginler yaptırmıştır. Topluma faydalı olmak gâyesi ve ilme verilen önem sebebiyle, memleketin her köşesinde yaptırılan sıbyan mekteplerinin, vakıflar aracılığıyla mâlî olarak yaşatılması sağlanmıştır.³⁶⁵

Osmanlı kuruluş dönemlerindeki iptidâî eğitimin, hangi mekânlarda verildiğine dâir bilgilere ulaşılamamıştır. Ulaşılan en erken vakfiye, Fatih'in vakfiyesidir. İstanbul'da yaptırdığı külliyesinde, yetim ve fakir çocuklar için bir sıbyan mektebi inşâ ettirmiştir.³⁶⁶ Ardından gelen padişahlar da vakıflar kurarak bu hizmeti devam ettirmiştir.

Kimi zaman külliye içine inşâ edilen, kimi zaman da mahallelerde, özellikle köşe başlarında bulunan sıbyan mekteplerinin³⁶⁷ eğitim kadrosu, bir hoca ve yardımcısı olan “Kalfa” veya “Halife” den oluşmuştur.³⁶⁸ Sıbyan mekteplerine Hoca tayinleri beratla* yapılmıştır.³⁶⁹ Fatih döneminde, sıbyan mekteplerinde görev alacak

Abdülkerim Özeydin, “Kadı Burhâneddin”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIV, 2001, s. 74-75; Köprülü, 1972, s. 127.

³⁶⁵ Kazıcı, 2004, s. 93; Ergin, s. 88.

³⁶⁶ Vakfiyede “*ra'yi münâsib üzre tedârik ve tedbir ile vezâif-i Daru't-tâ'lîm şart buyurdular...cami şerîfîn garbe mâil olan kapısı bâbında vâki' olan mektepte bir nefis-i enfûs sahibi Rızây-ı Hâk tâlibi muallim tâ'yin oluna...Tâki eytâm bulunur ise tâlim-i eytâm, bulunmaz ise etfâl-i fukara-yı müslimîni tâlime ikdâm eyleyip*” denilerek sıbyan mektebi “Daru't-Talim” olarak isimlendirilmektedir. Ayrıca mektebin ihtiyaç sahibi kimselerin çocuklarına vakfedildiği belirtilmiştir. **Fatih Mehmed II Vakfiyeleri**, s. 313.

³⁶⁷ Sıbyan mektebi: Çoğunlukla kâgirden ve kubbeli yapılardır. İki katlı olanlarında alt katta kömürlük, hademe odası ve helâ, üst katta dershane bulunmaktadır. Isınmak için ocaklığı bulunan yapı, pencerelerle aydınlatılmaktadır. Helâ, çeşme gibi hizmet mekânları bahçe avlusuna yakın yapılmıştır. Mektebin içi hasır üzerine kilim döşelidir. Evlerinden getirdikleri minderler üzerinde oturan kız ve erkek çocukların önlerinde uzun rahleler bulunmaktadır. Hocanın rahlesi ve şiltesi daha gösterişlidir. Çocuklar o günkü ders için hocanın rahlesinin önüne otururlar. Dersini alan öğrenci yerine döner ve aldığı dersi tekrar eder. XV. yüzyılda kız ve erkek çocukları kızlar bir tarafta ve erkekler diğer tarafta oturtularak, aynı mekânda eğitim almıştır. Mehmet Şeker, s. 128; Unat, s. 6-7; Mustafa Giresun & Erol Eyigün, **İstanbul'un Sıbyan Mektepleri**, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2023, s. 27; Özyalvaç, s. 27-31; Ş. Yılmaz, 2009, s. 8; Bozdemir, s. 31; H. Akgündüz, s. 38.

³⁶⁸ Kazıcı, 2016, s.84; XV. yüzyılda kaleme alınan Tarîku'l- Edeb isimli eserde, mektepte vazife yapacak hocanın ek iş yapmaması, hocanın ağırbaşlı, çocuklar arasında ayırım yapmayacak kişilikte, tecrübeli ve makam hırsı olmayan bir kişiliğe sahip olması tavsiye edilmiştir. Şeker, s. 48; Sultan Süleyman vakfiyesinde, mektepte görev yapacak hocanın hâfız, tecvid, kıraat ve fıkıh bilen, şâibe altında bırakacak hareketlerde bulunmayan bir zât olması istenmiştir. Kazıcı, 2004, s. 87.

* Osmanlı Devleti'nde bir kimseye memuriyet veya herhangi bir imtiyaz verildiğini gösteren ferman, belge. Ayverdi, 2010, s. 137.

³⁶⁹ Kadılar tarafından vazifelendirilmesi uygun görülen muallimlerin “arz”ı padişaha yapılır ve padişah tarafından “berat” verilir. Bu belge Osmanlı eğitim sisteminde saygınlığını korumuştur. Örneğin, Beykoz'da Gümrük Emîni İshak Ağa çeşmesi üzerindeki bulunan inas mektebinin hocası vefat etmiş, yerine önce oğlu sonra kızı Emine Hanım vazife yapmıştır. Emine Hanım başka mahalleye taşındığında, bu vazife mahalle sakinlerinden Rukiye hanıma verilmiştir. Dârülmuallimat

muallimlere medreselerdeki eğitimden daha farklı bir eğitim verilmiştir.³⁷⁰ Ayasofya ve Eyüp medreselerindeki müfredata Âdâb-ı Mübâhase ve Usûl-ı tedris dersleri konularak muallimlerin çocuklara doğru yöntemlerle eğitim vermesi amaçlanmıştır.³⁷¹ Sonraki yıllarda özel eğitim terkedilmiş ve günümüzün orta öğretimine denk olan İbtida-i Haric ve Hareket-i Haric medreselerinden mezun olanlar sıbyan mekteplerinde görevlendirilmiştir.³⁷²

Muallimin çok iyi bir karaktere sahip olması ve çocuklara merhametle muamele etmesi istenmiştir.³⁷³ Salih ve dindar olması istenen kalfa ise dersi tekrar ettirerek ve hocanın bulunmadığı zamanlarda sınıfın düzeninin sağlamakla görevlidir.³⁷⁴ Kız sıbyan mekteplerinde Hâfız, Sübhân-ı Sıbyân (Arapça lügat) ve Tuhfe-i Vehbî (Farsça lügat) gibi kitapları okutmaya selâhiyetli kadınlar da hoca olarak vazifelendirilmiştir.³⁷⁵

Mekteplerde hüsn-i hat eğitimi verildiğine dâir en erken bilgiye Süleymaniye Vakfiyesi'nde rastlanmaktadır.³⁷⁶ Ancak, eğitim kadrosuna hüsn-i hat hocasının da eklendiğine dâir en erken bilgi, Sultan I. Mahmud'un 1740 tarihli vakfiyesinde bulunmaktadır. Ayrıca I. Mahmud'un annesi Saliha Sultan'ın Galata'da ve eşi Râmi Kadının Beşiktaş'ta yaptırdığı mekteplerin vakfiyelerinde de kâmil bir yazı hocasının

tarafından yapılan sınavda başarı gösteren Emine Hanım dilekçe vererek eski vazifesini tekrar istemiştir. Pederinin berat sahibi olması sebebiyle Emine Hanım'a vazife önceliği verilmiştir. BOA. MF.MKT. 423/8-3; Kazıcı, 2004, s. 93; Hızlı, 1999-2, s.49; Hızlı, 1999-1, s. 209.

³⁷⁰ Muallimler, Arapça, Edebiyat, Riyâziyat (hesap), Coğrafya, Âdâb ve Usûl-ı Tedris (öğretim usulü) derslerinde eğitim görmüştür. Fakat daha sonraki yıllarda özel eğitim terk edilmiş, medreselerde birkaç yıl eğitim almış, çoğunlukla mektebin yanındaki camide vazifeli imamlar ve ağırbaşlı kimseler bu vazifeye getirilmiştir. Akyüz, 2019, s. 92.

³⁷¹ Öztürk, 1993-2, s.551; **Fatih Mehmed II Vakfiyeleri**, s. 254-257.

³⁷² Doğanay, 2019, s. 44.

³⁷³ Vakfiyede “istiskâl-i hizmet eylemeyüp, bilmedikleri mevâzî lutf ve rıfk ile ifâde eylemek” denilerek, çocuklara soğuk davranılmaması, bilmedikleri konuların yumuşak huyla anlatılması istenmiştir. Unat, s.30.

³⁷⁴ Kazıcı, 2016, s.84; XV. yüzyılda kaleme alınan Tarîku'l- Edeb isimli eserde, mektepte vazife yapacak hocanın ek iş yapmaması, hocanın ağırbaşlı, çocuklar arasında ayırım yapmayacak kişilikte, tecrübeli ve makam hırsı olmayan bir kişiliğe sahip olması tavsiye edilmiştir. Şeker, s. 48; Sultan Süleyman vakfiyesinde, mektepte görev yapacak hocanın hâfız, tecvid, kıraat ve fıkıh bilen, şâibe altında bırakacak hareketlerde bulunmayan bir zât olması istenmiştir. Kazıcı, 2004, s. 87.

³⁷⁵ Kardaş, s. 510.

³⁷⁶ Vakfiyede: “... ve mezbûr Mekteb-i ma'murda bir mü'min ve salih.... *Ve rusûm-ı rivâyâta vâkıf kimesne muallim olup evlâd-ı ehl-i imân ve fukarâ ve sıbyâna ta'lim-i Kur'ân-i azîm ve sâyir vâcibât-i Dîn-i vâcibü't-ta'zîm ve hatt-i müstehabbü't-ta'lim...*” Denilmektedir. **Süleymaniye Vakfiyeleri**, Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu, Ankara, Resimli Posta Matbaası Ltd. Şirketi, 1962, s. 190. Doç. Göker İnan Hocamızla yaptığımız metin değerlendirmesi sonucunda, daha önceki araştırmacılar tarafından gözden kaçırılan bu ayrıntı tespit edilmiştir.

mektepte görevlendirilmesi istenmiştir.³⁷⁷ Yine I. Abdülhamid vakfiyesinde³⁷⁸ ve III. Murad'ın vâlidresi Nurbanu Sultan'ın yaptırdığı Atık Vâlide Sıbyan Mektebi'nde hüsn-i hat muallimi istihdam edilmiştir.³⁷⁹ III. Selim döneminde h. 1219/1804 tarihli bir belgede Beyhan Sultan'ın vâlidresi Âdilşah Kadın için Hatice Sultan Sarayı karşısında yaptırılan mektebe günlük on akçe maaş ile Seyyid Mehmed oğlu Seyyid Ali Efendi meşk hocası tayin edilmiştir.³⁸⁰

Sıbyan mekteplerindeki hüsn-i hat hocalığını, kimi zaman mahalle camiinde vazife yapan mütevazı bir hattat³⁸¹, kimi zaman da Kayışzâde Osman Efendi gibi devrin şöhret bulmuş hattatı yapmıştır.³⁸²

Sıbyan mekteplerinde genellikle dört veya beş yaşlarında eğitime başlayan çocuklar, “Bed-i Besmele” töreni³⁸³ ile ilme teşvik edilmiştir. Çocuklara ücretsiz eğitim verilmiş, kıyafet, yemek ve harçlık ikramı yapılarak yılda bir defa geziye götürülmüştür.³⁸⁴ Eğitim, sabah başlayıp öğlene kadar devam etmiş, yemek arasından sonra ikindiye kadar sürmüştür.³⁸⁵

³⁷⁷ Baltacı,2004, s. 6; Ergin, s. 86.

³⁷⁸ Baltacı, 2004, s.6.

³⁷⁹ Sabırlı, s. 32.

³⁸⁰ BOA. C.MF. 108/ 5373

³⁸¹ Hicrî 1247/1831 tarihli belgede Beylerbeyi ve İstavroz mekteplerinin hat hocası olan zâtın vefat etmesi üzerine, halkın dilekçe vererek Mehmet Bey Camii imamı ve hattat olan Ömer Efendi'nin yazı hocası olarak vazifelenmesi istenmektedir. BOA.HAT.548/27031

³⁸² Kayışzâde Osman Efendi: Burdur'da doğmuştur. Hafızlığını tamamladıktan sonra dinî eğitim almak için İstanbul'a gelmiştir. Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den Sülüs ve Nesih icâzeti almıştır. Muhittin Serin, “Kayışzâde Hâfız Osman Nûri”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXV., 2022, s.79-80; III. Selim dönemine ait olan 1218/1803 tarihli kaynakta, İstanbul'un Koska semtinde bulunan mektepte günlük on akçe maaşla meşk hocalığı yapan zâtın vefat etmesi üzerine, hattat zümresinden erbâb olan bir zât, haftada iki gün bu dersi vermesi için görevlendirilmiş ve muallime görev yapabileceğine dair berât-ı şerif verilmiştir. BOA. C.MF. 77/3825; Bir diğer örnek de meşhur musiki üstadı Zekai Dede'nin babası olan Hattat Süleyman Hikmetî Efendidir. (ö.?) Kendi oğluna da sülüs-nesih hatlarında icazet vermiş olan Hattat Süleyman Efendi Eyüp civarındaki Cedid Ali Paşa mahallesi imamlığını yaparken aynı zamanda semtte bulunan Lâ'li zade Abdülkadir Efendi iptidai mektebinin yazı hocalığına da yapmıştır. İbnülemin, s. 372.

³⁸³ Bed-i Besmele törenlerine ilk hazırlık, mektebe başlayacak çocuk için çarşıdan yeni elbise ve ayakkabı alınarak yapılır. Çocuk Eyüp Sultan'a ziyarete götürülür, dönüşte mektep hocası ve talebeler yeni başlayacak olan çocuğu evin önünden alarak, süslenmiş olan midilliye veya arabaya bindirilir. Bu esnada hoca dua ederken çocuklar da hep birlikte “Âmin” derler. Evinden alınan çocuk şehrin sokaklarında dolaştırıldıktan sonra mektebe getirilir. Tören için pazartesi, perşembe ve kandil günleri tercih edilir. İnsanların maddi durumlarına göre mütevazı ve şatafatlı olan bu törenler, çocukların eğitime özenmeleri için yapılmıştır. Özyalvaç, s. 10; Kazıcı, 2016, s.92; Unat, s.7.

³⁸⁴ Kardeş, s.510; Saliha Sultan vakfiyesinde “*I'di fıturda birer kapama, birer tiftik kuşak, birer mest papuç, on akçe nalçabâha*” verilmesi istenmiştir. Bozdemir, s. 11; Ergin, s. 87; II. Bâyezid, Kanûnî ve Saliha Sultan'ın vakfiyelerinde ise mektepte eğitim gören yetimlere günlük on akçe, fukara için sabah ve akşam pişirilen yemekten, ekmek ve etten mektep öğrencilerine de verilmesi istenmektedir. Rami Kadının 1166 /1752-53 tarihli Vakfiyesinde “*Eyyâm-ı rebî'de*

Osmanlı sıbyan mekteplerinde verilen eğitimin içeriğine dâir en eski belgeye II. Bâyezid vakfiyesinde rastlanmaktadır.³⁸⁶ Vakfiyede hâfız ve ahlâkı düzgün bir şahsın mektepteki yetimler ve fakir çocuklara (ki bu çocuklar kız ve erkek çocuklarıdır, zira oğlan kelimesi iki anlamda da kullanılmaktadır) Kur’ân’ı öğretmesi namaz kılmasını ve namazda okunacak duâları belletmesi, ahlâklarında sorun olan çocukların terbiye edilmesi ve mektepten çıkış zamanlarında vakfın kurucularına duâ edilmesi istenmektedir.³⁸⁷ 1532 tarihli Kiremitçizâde Mektebi Vakfiyesindeki ders programında Kur’ân, sarf ve nahiv (Arapça kelime ve cümle bilgisi), edebî ilimler, dinî bilgilerin yanında hüsn-i hat dersi de bulunmaktadır. 1546 tarihli Ayşe Hatun Mektebi Vakfiyesinde Kur’ân’ın çok okutulması ayrıca fıkıh konularının da öğretilmesi helâl ve haram olgusunun iyi kavratılması istenmektedir.³⁸⁸

Klasik dönemde yönetimi şeyhülislâmlık makamına bağlı olan sıbyan mekteplerinde devlet eliyle ilk düzenleme, II. Mahmud (1808-1839) zamanında yapılmıştır. Dönemin sosyal yaşamında meslek babadan oğula geçtiğinden dolayı, çocuklar küçük yaşlardan itibaren sıbyan mektebine gönderilmek yerine çıraklığa verilmiştir. II. Mahmud 1824 yılında “Tâlim-i sıbyan” konusunda bir ferman hazırlamış, fermanla çocukların okuldan mahrum edilerek çıraklığa verilmesinin maddî ve manevî zararlarından bahsetmiştir.³⁸⁹

sübyanları hocaları mesîregâha götürüp it'am-ı taâm eylemeleri..” denilerek bahar mevsiminde hocaların çocukları mesire yerlerine götürüp yemek yedirmeleri istenmektedir. Ergin, s. 87-88; Mekteplerdeki öğrenci sayıları zamanın nüfus yoğunluğuna göre değişmektedir. Süleymaniye Vakfiyesinde çocukların sayısının 30 kişiden az olmaması istenirken I. Abdülhamid’in vakfiyesinde “mektebe devam eden sıbyanın 60 neferine ...” denilmektedir. Kazıcı, 2016, s.83-87; XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarında seyahat eden bir Fransız seyyah, uğradığı her köyde Sıbyan mektebine rastlamış ve dönemin Avrupa eğitime kıyaslayarak eğitim yaygın olmasını takdir etmiştir. İnan, s.126.

³⁸⁵ Baltacı, 2004, s. 6.

³⁸⁶ Fatih vakfiyesinde öğretilcek derslere dâir bilgi bulunmamaktadır.

³⁸⁷ Ergin, s. 83.

³⁸⁸ Hızlı, 1999, s. 214.

³⁸⁹ Kodaman, 1991-1, s. 58; Fermanla mevcut geleneksel yapı bozulmamış ıslah edilme yoluna gidilmiştir. Sıbyan mektebi eğitimini zorunlu hale getirmek, çocuklarını hem meslek edinmesi hem de gerekli dini bilgileri öğrenmesi için çıraklık eğitimine veren aileleri sıbyan mektebi eğitimine yönleltmek, göndermeyen ailelere gerekirse yaptırım uygulamak bu fermanla öne çıkan hususlardandır. Çocuklarını esnafın yanına çırak olarak vermek isteyen ailelere Eyüp Galata ve Üsküdar kadılarından Sıbyan mektebini bitirdiğine ve çalışacağına dair izin belgesi almak zorunluluğu getirilmiştir. İzin belgesi olmadan çırak alanların kadılara şikâyet edilmesi istenmiştir. Ancak içerde ve dışarda yaşanan Yeniçeri Ocağının kaldırılması ve Mısır sorunu gibi sebepler yüzünden mektebe devamlılık konusunda istenilen düzey elde edilememiştir. Sıbyan mekteplerinin yönetimini vakıfların elinde olduğundan hem bu vakıfları hem de sıbyan mekteplerini kontrol etmek amacıyla Evkaf Nezareti kurulmuş böylece yönetim tek elde toplanmaya çalışılmıştır. H. Akgündüz, s. 42-44; Akyüz, 2019, s.151-152.

1838 yılında mektepler küçük ve büyük mektepler olarak ikiye ayrılmıştır. Küçük mekteplerde Kur'ân öğretilmesi istenirken, camilerin yanında bulunan büyük mekteplerde, Tuhfe-i Vehbî (Farsça), Nuhbe-i Vehbî (Arapça), Sübha-i Sıbyan (Manzum Arapça lügat), Ahlâk risâleleri ve hüsn-i hat dersi verilmesine karar verilmiştir. Küçük mekteplere başlama yaşı dört, büyük mekteplere başlama yaşı beş olarak tayin edilmiştir.³⁹⁰ Mekteplerde kara tahta ve tebeşir kullanarak yazı öğretilmesi usulüne karşı çıkıldığı için, Abdülmecid'in isteği üzerine yazı dersi için Mekke ve Medine'de kullanılan taş levhalardan yeterli sayıda gönderilmesine, harfler öğretildikçe bu levhalar üzerine yazdırılmasına karar verilmiştir. Üç, dört ve beş harfli kelimeler, çocuklar Amme cüzüne geçtikten sonra yazdırılmaya başlanmıştır. Yazdırılacak metinler ayetlerden değil ahlak risâlesinden seçilmiştir. Kur'ân dersinden sonra risâleler yine bu levhalar üzerine yazdırılacaktır. Çocuk birinci hatmi tamamlayıp ikinciye başladığında, mektebe gelen Hüsn-i Hat mualliminden Sülûs ve Nesih dersi almıştır.³⁹¹

1847 yılında ilköğretime dâir yeni bir düzenleme yapılmıştır. Sıbyan mekteplerinin tamamında uygulanamasa da İstanbul ve çevresinde otuz altı mektepte ıslah çalışması yapılmasına karar verilmiştir. Düzenlemede, görev yapacak hocaların imtihanla seçilmesi, mekteplerdeki eğitim süresinin dört yıl olması, Sülûs ve Nesih hatlarının öğretilmesi karara bağlanmıştır. Tâlîmatnâme'de sıbyan mekteplerindeki çocuklara, bedeli hazineden karşılanmak üzere, Arabistan'da yapıldığı şekilde, likası çok mürekkebi az, pirinçten imâl edilmiş hokka ve iki kalem dağıtılması ve kalem açma işinin talebeye bırakılmaması, hoca tarafından açılması istenmiştir.³⁹²

Tanzimat döneminde ıslah edilemeyen sıbyan mektepleri için ikinci ıslah teşebbüsü, 1862 yılında, 360 sıbyan mektebinden otuz altısının ibtidâî mektebe dönüştürülmesiyle yapılmıştır.³⁹³ 1862 yılında hazırlanan Tâlîmatnâme' de alınan kararla çocuklara harfleri yazıp silebilecekleri taş levha, taş kalem ve küçük divitler verilmeye başlanmıştır.³⁹⁴

³⁹⁰ Baltacı, 2004, s. 7; Gelişli, s. 36; Özyalvaç, s. 21.

³⁹¹ Akyüz, 1994, s. 2-6; Sakaoğlu, s.69.

³⁹² Akyüz, 2019, s.161; S. Zengin, 2004, s. 40; Akyüz, 1994, s. 3; Baltacı, 2004, s. 7.

³⁹³ Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim: Mektepler" **Türkler**, C. XI, Edit. Hasan Celâl Güzel vd. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 455.

³⁹⁴ Ergin, s. 464.

Osmanlı eğitim sistemindeki düzensiz yenileşme hareketleri sebebiyle, sıbyan mekteplerinde görev yapacak öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla kurulan Dârümuallmîn-i Sıbyân okulu ancak 1868 yılında açılabilmiştir.³⁹⁵

1869 Nizamnâmesinde imkanlar elveriyorsa kızlar için ayrı mektepler açılması, imkân yoksa aynı mektepte fakat ayrı ayrı oturtularak eğitim verilmesine karar verilmiştir. Velinin iznine bağlı olan ilköğretim, 1869 yılında çıkarılan Nizamnâme ile mecbûrî hâle getirilerek, mümkünse her mahallede değilse her iki mahallenin birinde sıbyan mektebinin açılmasına karar verilmiştir. 1870 yılından itibaren mekteplerde kara tahta ile öğretime geçilmiştir. Bu yıllarda “Usûl-i cedîd mektebi” adıyla kurulan okullarla eğitimde ikili metot oluşmuştur. Nihâyet, II. Abdülhamid döneminde, “mekâtib-i sıbyâniye” ismi tamamen kaldırılmış, iptidâî eğitim yeni usulde devam etmiştir.³⁹⁶

1326 (1908) tarihli bir belgede Saraçhanedeki Amcazâde Hüseyin Paşa İptidâî Mektebi, Sülûs ve Rika mualliminin maaşının diğer vakıf mektepleriyle aynı seviyeye getirilmesi istenmektedir.³⁹⁷ Bu da geleneksel eğitim veren mekteplerin devam ettiği ve vakıflara bağlı sıbyan mekteplerinde, vakıflar tarafından ödenen maaşların belli bir standartta tutulmaya çalışıldığını göstermektedir.³⁹⁸

Sıbyan mekteplerindeki yazı öğretim usûlü, günlük derslerini hazırlayan çocukların, hocanın rahlesinin önüne oturarak bire bir eğitim alması şeklindedir. Dersini alan öğrenci yerine dönmekte ve aldığı dersi tekrar etmektedir.³⁹⁹ Sıbyan mekteplerinde verilen hüsn-i hat eğitimiyle çocukların kabiliyetleri yoklanmakta,

³⁹⁵ Binbaşoğlu, 2009, s.107.

³⁹⁶ Baltacı, 2004, s. 7; Küçük, 1988, s. 181; Ergin, s.468; Mahmud Cevad, **Maarif-i Umumiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilâtı ve İcraâtı** s. 470-473; İpşirli, 2015, s. 73; 169 maddelik Nizamnâmenin ilköğretimle alakalı maddelerinde şunlar bulunmaktadır; Her mahalle ve köyde bir mektep açılacak, karışık yaşanan köylerde İslâm mektebi başka gayr-i müslim mektebi başka olacak, öğretmenler Nizamnâmeye göre seçilecek, kızların devam zorunluluğu 6-10 yaşına kadar, erkeklerin devam zorunluluğu 7-11 yaşına kadar olacak, okula isimleri kaydedilen çocuklardan devamsızlık yapanlar öğretmen tarafından mahalle muhtarına haber verilecek anne babası ihtiyar meclisi tarafından uyarılacak, Kız sıbyan mekteplerinin hocaları ve dikiş ustaları kadın olacak kadın hoca bulunamazsa yaşlı ve güzel ahlaklı adamlardan hoca tayin edilecektir. Nizamnâmesi’de okutulacak dersler: Usul-ı cedide ile Elifba, Kur’ân-ı Kerim, Tecvid, Ahlâk Risâlesi, İlmihâl, Yazı tâlimi (Hüsn-i Hat), Fenn-i hesap, Tarih-i Osmanî, Coğrafya ve Malûmat-ı nâfia ve kız sıbyan mekteplerinde dikiş-nakış dersleridir. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi 1869, BOA, Y. EE. 112/6, s. 3-7.

³⁹⁷ BOA.MF.MKT. 1047/54

³⁹⁸ Aksoy, s. 192.

³⁹⁹ Bozdemir, s. 31.

ayrıca bu eğitim çocukların küçük yaşlardan itibaren güzellik terbiyesi kazanmalarına vesile olmaktadır.⁴⁰⁰

Sıbyan mektebinde meşk hocalığı yapmış kişilerden isimleri tespit edilenler şunlardır:

Halil Efendi (ö.1279/1863)⁴⁰¹ ve İbrahim Vasfî Efendi (ö.1288/1872)⁴⁰², dir.

Resim 11 Süleymaniye Sıbyan Mektebi hocaları Halil Efendi'nin mezar taşı



Kaynak: Türkoğlu, s. 280.

⁴⁰⁰ Derman, 2014, s. 41.

⁴⁰¹ Halil Efendi: Süleymaniye Camii'nde kayyım (Temizlik görevlisi) olarak vazife yaparken aynı zamanda Süleymaniye'deki sıbyan mektebinde meşk hocalığı yapmıştır. Süleymaniye Haziresinde medfundur. Oktay Türkoğlu, "İstanbul Suriçi (Fatih) Hazire ve Türbelerinde Hattat ve Hattatları Bilinen Mezar Taşları", **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024, s. 280.

⁴⁰² İbrahim Vasfî Efendi: Kazasker Ardurrahman Efendi Sıbyan Mektebinde yazı muallimliği yapmıştır. Sadrazam Ahmed Cevad Paşa Türbesi Haziresinde medfundur. Türkoğlu, s. 366.

Resim 12 Kazasker Ardurrahman Efendi Sıbyan Mektebinde yazı muallimi İbrahim Efendi'nin mezar taşı



Kaynak: Türkoğlu, s.23.

2.2. Medreselerde Hüsn-i Hat Eğitimi

Arapçada “Bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” manasındaki “Dirâse” kelimesinden türetilen ve “Talebenin içinde eğitim gördüğü bina” anlamındaki “Medrese” kelimesi, sıbyan mekteplerindeki eğitimi tamamlamış kişilere orta ve yüksek derecede eğitimin verildiği mekânlar için kullanılmıştır.⁴⁰³

Medreseler, tıpkı iptidâî eğitim gibi İslâm kültürünün ortak bir değeridir. Müstakil binalar inşâ edilmeden önce camilerde verilen medrese eğitimi için inşâ

⁴⁰³ Ayverdi, 2010, s. 786; Bozkurt, 2003, s. 323; Mustafa Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, s.1; Ziya Kazıcı, 1995, s. 42.

edilmiş ilk yapıların Abbasi devrinde kurulduğu kaynaklarda geçmektedir. Medrese eğitimi, Osmanlılar tarafından da benimsenmiş ve geliştirilmiştir.⁴⁰⁴

Osmanlılarda da medrese eğitimi ilk olarak camilerde başlamıştır. Osman Bey zamanında Karacahisar'da bir camide medrese eğitimi verilmiştir. Sınırların genişlemesi ve ihtiyacın fazlaşması gibi sebeplerle müstakil binalar inşâ edilmiştir.

405

Orhan Gazi, Bursa'da bir manastırı medrese çevirmiş, ardından müstakil olarak 1331 yılında İznik'te bir medrese kurmuştur. Müderris olarak, tahsilini Mısır'da tamamlamış Mevlânâ Davud el-Kayserî (ö. 750/1350-1351) görevlendirilmiştir. Orhan Bey, medrese masraflarını vakıflar aracılığıyla karşılamıştır.⁴⁰⁶

Orhan Bey'in ardından tahta geçen padişahların Bursa, İznik ve Edirne şehirlerinde inşâ ettikleri medreseler, dönemin ihtisas medreseleri olmuş, bu medreseler devrin önde gelen yöneticilerini ve alimlerini yetiştirmiştir.⁴⁰⁷

Fatih, İstanbul'u fethettikten sonra ilk olarak Zeyrek ve Ayasofya kiliselerinin keşiş odalarını eğitime tahsis etmiştir.⁴⁰⁸ Ardından Eyüp Medresesi ve Sahn-ı Seman Medresesi ile yükseköğretim düzenli hâle getirilmiştir.⁴⁰⁹

⁴⁰⁴ İpşirli, 2015, s. 34; Nebi Bozkurt, "Medrese", Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXVIII, 2003, s. 323-324; Anadolu Selçuklu döneminde medreseler, büyük şehirlere hasredilmemiş, daha geniş bir sahada hizmet vermiştir. 1330'lu yıllarda Anadolu'ya gelen İbn Batuta (ö. 770/1368), küçük kasabalarda bile medreselerde eğitim verildiğinden bahsetmiştir. Bu medreselerin bir kısmı tıpkı Abbasiler dönemindeki gibi ihtisas medreseleri olarak inşâ edilmiştir. Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II**, Edit. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. II, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1998, s. 227.

⁴⁰⁵ Fahri Unan, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", **Osmanlı**, Edit. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, C.V, 1999, s. 149; Akyüz, 2019, s.62; Osmanlılarda, medrese eğitiminin yanında cami dersleri de sürdürülmüştür. XVII. yüzyıldan sonra medreselerde eğitim gören talebeler, Dersîamlar tarafından büyük camilerde halka açık verilen dersleri de takip etmişlerdir. Bu derslerin düzenli takipçileri olmuştur. Camilerde medrese derslerinin yanında hafızlık eğitimi ve hüsn-i hat dersleri de verilmiştir. Ahmet Önkâl & Nebi Bozkurt, "Cami", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VII, 1993 s. 51; Akyüz, 2019. s. 108; Murat Akgündüz, **Osmanlı Medreseleri- XIX. Asır**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2004, s. 76-78.

⁴⁰⁶ İhsanoğlu, 1998, s.235.

⁴⁰⁷ Ziya Kazıcı, "Eğitim", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Edit. Kenan Seyithanoğlu, C. XIV, İstanbul, Çağ Yayınları, 1989, s.99; Bursa'nın fethedilip büyük manastırın medreseye çevrilmesi, ardından I. Murad'ın Çekirge'deki medresesi, Yıldırım Bayezid'in Yıldırım Camii yanındaki medresesi, Çelebi Mehmed'in Yeşil Medrese'si ve II. Murad Muradiye Medrese'si Bursa'nın önde gelen medreseleri arasında sayılmıştır. 1361 yılında Edirne'nin fethedilmesiyle Çelebi Mehmed tarafından iki, II. Murad tarafından ise dokuz medrese yaptırılarak ilim merkezi Edirne'ye taşınmıştır. Mehmed İpşirli, "Medrese: Osmanlı Dönemi", Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, 2003, s.327-328; Akyüz, 2019, s.62; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 2.

⁴⁰⁸ Fatih Vakfiyeleri, s. 201-202.

Osmanlı'da medreseler, hiyerarşik bir derecelendirme ile yapılandırılmıştır.⁴¹⁰ Özellikle Fatih döneminde bu derecelendirmeler daha sistemli bir hal almış, okutulan ders kitaplarına (Hâşiye-i Tecrîd, Hâşiye-i Miftâh, Telvîh) veya müderrislere verilen maaşa göre (yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı) derecelendirme yapılmıştır.⁴¹¹ Osmanlı eğitim sisteminde zirveyi temsil eden Süleymaniye medreseleri kurulunca, Fatih medreseleri şer'î ilimlerde, Süleymaniye medreseleri şer'î ve aklî ilimlerde ihtisas medreseleri haline gelmiştir.⁴¹²

Medreselerin yönetiminden erken dönemlerde Kazaskerlik makamını sorumlu iken⁴¹³, XVI. yüzyıldan sonra yüksek dereceli medreseler Şeyhülislâmlık makamına devredilmiş, alt kademedeki medreselerin denetimi yine Kazaskerlik makamında kalmıştır.⁴¹⁴

Çoğunlukla tek katlı, açık veya kapalı avlu etrafında dânişmend (talebe) ve müderris odaları ve dershanenin bulunduğu kâgir yapılan olan medreselerin⁴¹⁵ kadrosunda öğrencilere ders okutan müderris, müderrise yardımcı olan muîd, hadis medreselerinde Şeyhü'l-hadis, fıkıh medreselerinde Müftî, Kadı, Nahvî (dil hocası) bulunmaktadır.⁴¹⁶ Medreselerde kadroların haricinde, ihtiyaca göre dışarıdan

⁴⁰⁹ Akyüz, 2019, s.66; Fatih devrine kadar Osmanlı ulemâsı, Şam, Mısır, İran gibi ülkelerde eğitim alırken, Fatih'in inşa ettirdiği medreselerdeki geniş imkânlar sayesinde ülke dışında eğitime ihtiyaç kalmamıştır. Akyüz, 2019, s. 61; Kurulan medreseler, eğitilmiş insan yetiştirmenin yanında halka da hizmet vermiştir.1530 yılında İstanbul'u ziyaret eden Bedreddin Gazi, Sahn-ı Seman medreselerinde devrin en ünlü âlimlerinin ders verdiğinden, medresede pişen yemeklerin halka dağıtıldığından ve medrese hastanesinde halkın da tedavi edildiğinden bahsetmektedir. Bkz. İpşirli, 2015, s.34-36.

⁴¹⁰ Unat,1999, s. 151.

⁴¹¹ İpşirli, 2003, s.330; Ellili ve üzerine olan medreseler genellikle padişahlar, şehzâdeler, hanım sultanlar ve devlet adamları tarafından inşa edilmiştir. Unat, 1999, s. 151; Ders müfredatı için bkz. Uzunçarşılı, 1965, s.19-31.

⁴¹² Önkâl & Bozkurt, s. 51.

⁴¹³ 1528 yılında Sahn Medresesi'nde müderrislik için yer açılınca, bu vazifeye talip olan Edirne ve Bursa medreselerindeki hocalar, Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri huzurunda Ayasofya Camii'nde imtihan edilmiştir. İpşirli, 2015, s. 39.

⁴¹⁴ İpşirli, 2015, s. 48; XIX. yüzyılın sonlarında müderrislik vazifelendirilmesi Meclis-i Mesâlih-i Talebe adıyla kurulan meclise bırakılmıştır. Görev almak isteyen müderrisler, yazdıkları arz-ı halleri Evkâf Nezâreti'nin onayına sunmuş, alınan berat ile görevlerine başlamıştır. Akgündüz, s. 51; Medreselerin eğitim sisteminin doğru şekilde devam etmesi ve yaşanan sorunların giderilmesi için, 1538, 1576, 1577 ve 1598 yıllarında olmak üzere beş kanunname düzenlenmiştir. Bkz. Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl İlmiye Kanunnameleri", **Belleten**, C.LXXVIII, Sayı. 283, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.966; III. Ahmet ve I. Mahmut dönemlerinde de medreselerin ıslah edilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VIII, 1993, s.507.

⁴¹⁵ İpşirli, 2003, s.330; Kazıcı, 2016, s. 101.

⁴¹⁶ Bozkurt, 2003, s. 326; Yazı işleri ve malzemeleriyle ilgilenen nâsih, verrâk, musahhih, görevlilerin devamsızlıklarını takip eden noktacı, bevvâb (kapıcı), ferraş (temizlik görevlisi), kandilci diğer görevliler arasındadır. Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", **Uluslararası Sosyal**

müderris getirilmiştir. Kimi zaman bir medresede ücret mukabili hadis dersi veren müderris, diğer medresede İslâm hukuku dersi vermiştir.⁴¹⁷

Medreseler genellikle bir müderrisin uhdesinde kurulmuş ve belli sayıda talebe yetiştirilmiştir.⁴¹⁸ Alt kademedeki medreselerde eğitim alan talebelere “suhte”, yüksek seviyedeki medreselerde eğitim alanlara “danişmend” denilmiştir.⁴¹⁹ Talebelikte yaş sınırlamasından bahsedilmese de 14 yaş üstü 30 yaş altı olduğu tahmin edilmektedir.⁴²⁰ Medrese talebelerine ihtiyaçlarını karşılamak üzere harçlık verilmiş ve aşhâne de pişen yemeklerden ikram edilmiştir.⁴²¹

Osmanlı’da medrese müfredatı, kimi zaman müderrislerin tavsiyeleriyle belirlenirken, kimi zaman da devrin ihtiyaçlarına göre şekillenen esnek ve uzlaşmacı bir müfredat olmuştur.⁴²² Medreseyi yaptıran padişah veya hayırsever tarafından vakfiyede belirtilen kitapların yanında müderrisin inisiyatifine bırakılan kitaplar da

Araştırmalar Dergisi, Cilt.1, Sayı.3, 2008, s.357; Unan, 1999, s.151; Müderrislerde aranan ortak şartlar, ilim ehli, haysiyet, fazilet ve iffet sahibi olması, dersi anlaşılır anlatmasıdır. Bkz. Süleymaniye Vakfiyesi, s. 34; Hızlı, 2012, s. 64.

⁴¹⁷ Ejder Okumuş, Ahmed Cihan, Mustafa Avcı, **Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, İstanbul, Ark Kitapları, 2006, s. 42.

⁴¹⁸ İpşirli, 2015, s. 34.

⁴¹⁹ Ziya Kazıcı, 1989, s. 117; Talebelere yapılan giysi ve harçlık yardımları XX. yüzyıla kadar devam ettirilmiştir. Bkz. **Dâru’l- Hilâfet-i Âliyye Medresesi Nizamnâme, Ders Cetveli, Sûret-i Tedris ve Kitaplar, Tâlimatnâme**, İstanbul, Matbaa-yı Ahmed Kâmil, 1333/1914, s. 7.

⁴²⁰ Ulusoy, s. 38; Bkz. Ahmet Cihan, “Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat”, Ankara, **Osmanlı**, C.V, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 176-186.

⁴²¹ Verilen harçlık miktarı vakfın gelirlerine bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Hızlı, 2012, s.133.

⁴²² Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt.17, Sayı.1, 2008, s. 28; Şükran Fazlıoğlu, İhsan Fazlıoğlu, “Varlık, Bilgi ve Değer Birliği Olarak Osmanlı Medrese Müfredatının Yapısal Tahlili”, **Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans**, Edit. Fuat Aydın & Mahmut Zengin vd, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s.17.

olmuştur.⁴²³ Fatih devrinde kurulan sistem, II. Bâyezid, Yavuz Selim, Kanûnî ve sonrasındaki devirlerde de uygulanmıştır.⁴²⁴

Medreselerde eğitimini tamamlayan talebeler, imtihana tabî tutulduktan sonra icâzet almıştır.⁴²⁵ İcâzetlerde mühim olan hangi medreseden değil hangi hocadan icâzet alındığı olmuştur.⁴²⁶

Osmanlı medreselerinde “âdet-i kadîme üzere” günde dört ders görülmektedir. Kânûnî, kendi medreselerinde günde beş ders verilmesini şart koşturmuştur. Dersler, sabah ve ikindi olmak üzere günde iki defa yapılmakta ancak icâzetler sabah görülen derslerden verilmektedir.⁴²⁷

⁴²³ Mesela Fatih, medrese müfredatını dönemin yetkin kişileri olan Ali Kuşçu, Molla Hüsrev ve Mahmud Paşa'ya havale etmiş, yapılan müfredatı onaylamıştır. Mefail Hızlı, “Osmanlı Klasik Döneminde Medrese”, Ankara, **Türkler**, C. XI, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 431; Fatih döneminde müfredattaki dersler: Arapça sarf, nahiv, Arap edebiyatı, Hadis, Fıkıh, Tefsir, Mantık, Kelam, Matematik, Mühendislik, Tıp, Felsefe (XVI. Asrın sonlarına kadar), Matematik, Geometri, Astronomi, Fizik Coğrafya dır. Ayrıca 13-18 yaş arasındaki çocuklar kabul edildiği medresede verilen dersler naklî ve aklî olarak iki kısımda değerlendirilmiştir. İpşirli, 2003, s.328-329; Kazıcı, 2016, s.113-118; Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim, Tabîî ilimler**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997, s. 277; Zeki Salih Zengin, “Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Eğitim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt. XLIV, Sayı.1, 2003, s.204; Hızlı, 2002, s. 431; Yıldırım Bâyezid Bursa'da kurduğu medresede sadece ulum-ı şeriyeye, Arabiyye ve mantık dersi okutulmasını istemiştir. Akgündüz, s.72.

⁴²⁴ Atay, 1983, s. 98; Mefail Hızlı, **Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim- Öğretim**, Bursa, Emin Yayınları, 2. Baskı, 2012, s.43-44; 1557 yılında düzenlenen “Kanunâme-i Talebe-i Ulûm” düzenlemesinde “âdet-i kadîme üzere kütüb-i mu'tebere ne vechile okuna geldiyse, gerü ol vech üzere okuyalar” denilmesinden önceden okutulan kitaplara devam edildiği anlaşılmaktadır. Ahmet Ulusoy, “Kuruluşundan 17. yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, Konya, **Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Öğretmenliği Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007 s.87.

⁴²⁵ Bkz. Akgündüz, s. 30-34; Medreselerdeki eğitimde sınıf değil kitap geçme söz konusudur. Müderrisin gözetiminde yürütülen dersler seçilen kitabın takip edilmesi şeklinde yapılmaktadır. Belirlenen zamanda okunacak bölüm tamamlandıktan sonra diğer bölümlere geçilmektedir. Bir medresede kitabın muhtasarı (özet) okutulurken diğer medresede kitabın mufassalı (ayrıntılı hâli) okutulmaktadır. Hızlı, 2008, s. 28-29; Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1983, s.77-78; XVII. ve XVIII. Yüzyıldan sonra ise medrese müfredat programları yazılmıştır. İpşirli, 2015, s. 44.

⁴²⁶ İpşirli, 2015, s. 41; Sahn-ı Semân ve Süleymaniye medreselerinden mezun olanlar, Rumeli veya Anadolu Kadılarına ayrılan kadrolara müracaat ederek, belli günlerde düzenlenen derslere katılır ve ismini mülâzemet defterine yazdırılır, kendisine vazife sırasının gelmesini beklerdi. Sırası gelenler, Rumeli veya Anadolu kazaskeri padişaha arzda bulunur, arzın onaylanması ile danışmendin ismi ruznamçe defterine kaydedilir ve bu kaydın bir kopyası olan tezkire danışmende verilir, Danışmendin atanmak için beklediği bu süreye mülâzemet denilir. Vazife alanlar yirmi akça ile vazifeye başlar zamanla diğer medreselere terfi ederdi. Kazıcı, 1989, s. 114; Yasemin Beyazid, **Osmanlı İlimiyye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.28-29.

⁴²⁷ Fahri Unan, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, **Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi**, Cilt.10, Sayı.18, İstanbul, 2005/1s.103-104; Medreselerde zemin halı ile kaplanır, talebeler, minderlerin üzerinde ve yerde

Medreselerde, ilmî derslerin yanında hüsn-i hat eğitiminin verilmesi İslâm tarihinde de rastlanan bir durumdur. İslâm kültürünün bir devamı olan Osmanlı medreselerinde de hat sanatının yanı sıra oymacılık gibi güzel sanatlar eğitiminin verildiği vakfiyelerden anlaşılmaktadır.⁴²⁸

Örneğin Fatih dönemindeki İptida-î Hariç medreselerinde, talebe için gerekli görüldüğü takdirde harflerden başlayan okuma-yazma eğitimi, Kur'ân, İlmihal ve Matematik (Dört Temel İşlem) dersleriyle birlikte hüsn-i hat da öğretilmiştir.⁴²⁹ Bir müderrisin yanında medrese ilimlerini tamamlayan talebeler, yanında yetiştikleri müderrisin hüsn-i hat alanındaki kabiliyetinden de istifade etmiştir.⁴³⁰

II. Bâyezid'in inşa ettirdiği Amasya Bâyezid Külliyesi'nde "Darü't-ta'lim" ismi verilen ve yazı meşki için kullanılan bir bölüm bulunmaktadır. Ayrıca inşa edilen diğer külliyelerde de "hattathâne", "meşkhane" ve "yazı odası" adı verilen ve hüsn-i hat öğretilen bir hücre bulunmaktadır.⁴³¹

Sıbyan mekteplerinde yazı öğretimi şartı getiren I. Mahmud tarafından inşasına başlanılan ve kardeşi III. Osman tarafından tamamlanan Nuruosmaniye Medresesi'nin vakfiyesinde de yazı öğretilmesi şartı bulunmaktadır.⁴³² Hattat Abdullah Zühdi (ö.1293/1876)⁴³³ ve Hattat Filibeli Arif Efendi (ö.1327/1909)⁴³⁴ bu

oturur, derse daha fazla katılan çalışkan talebeler halkanın hocaya yakın kısmında oturur, dersi veren hoca bir rahlenin önünde dersi anlatırdı. İpşirli, 2003, s. 331; Unan, 1999, s. 158.

⁴²⁸ Nizamiye Medreselerinde okutulan derslerin içinde de hüsn-i hat eğitimi bulunmaktadır. Ocak, s.263-268; Hattat Ebî Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ubeydullah (ö.608/1211) Bağdat'ın bir bölgesi olan Bedriyye'de halka hüsn-i hat dersi vermiş ve kâğıt dağıtmıştır. Yine hattat Şemsüddîn Ahmed b. Hamid b. Yahyâ Sühreverdî Bağdat'ta hat ve musiki eğitiminin verildiği bir medrese inşa etmiştir. Nassâr Muhammed Mensûr, **El-İcâzetü Fî Fenni Hattı'l- Arabî**, Umman, Dâru Mecdulâvî, 2000, s.67; Mevlüt Çam, "16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Arapça Vakfiyeler ve Osmanlı Sisteminde Eğitim (Saraybosna Hüsrev Bey ve Edirne Sultan II. Selim Medreseleri Örneğinde)", **Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yabancı Diller Eğitimi Anabilim Dalı, Arapça Öğretmenliği Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016, s.47.

⁴²⁹ Mustafa Şanal, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı. 14, 2003/1, s.152.

⁴³⁰ Halit Karatay, "Türk Eğitim Tarihinde Hüsn-i Hat, "Güzel Yazı", Gazi Üniversitesi, **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, 2007, s. 198.

⁴³¹ Serin, 2004, s.372; M. Uğur Derman, **Medresetü'l- Hattâtîn Yüz Yaşında**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2016, s.11.

⁴³² Semâvi Eyice, "Nuruosmaniye Külliyesi", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIII, 2007, s.264,

⁴³³ Abdullah Zühdi: Temîmü'd- dârî sülalesinden Abdülkadir Efendi'nin oğludur. 1835 yılında Şam'dan İstanbul'a gelmiştir. İlk olarak Eyüp Türbedârı Hattat Râşid Efendi'den, ardından da Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den Sülüs- Nesih icâzeti almıştır. Nuruosmaniye medresesinde yazı hocalığı yapmıştır. Sultan Abdülmecid tarafından Mescid-i Nebevî'nin yazılarını yazmak üzere 1857 yılında görevlendirilmiştir. Berk, 2012, s. 115.

camiiin meşkhânesinde yazı dersi veren hocalardandır. Aynı padişah döneminde İstanbul'a gelerek ilmî incelemeler yapan Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö.1194/1780) dönemin medreselerindeki ders programlarını kayıt altına almıştır. Derslerin içinde Sülüs, Nesih, Dîvânî ve Ta'lik hatlarının bulunduğu görülmektedir.⁴³⁵

1206/1791 yılına âit bir belgede Dârü'l-hadis medresesinde vazife yapmak üzere meşk hocasının görevlendirilmesi istenmektedir.⁴³⁶

Osman Ergin tam olarak tarih vermese de medreselerdeki hüsn-i hat eğitimi verecek yazı hocası bulmakta güçlük çekildiği, tahsisatın azlığı sebebiyle bu vazifeye rağbetin azaldığı ve zamanla hat dersinin medreselerden kaldırıldığından bahsetmiştir.⁴³⁷

XIX. yüzyılın ikinci yarısında (1867) hazırlanan raporda, medreselerde yaşanan sorunlara çözüm getirilmesi ve hüsn-i hat derslerine daha fazla itina gösterilmesi istenmiştir.⁴³⁸

1873 yılına gelindiğinde Meşihat makamı tarafından hazırlanan raporla medreselerdeki ders programları sabah, ikindi ve tatil dersleri olarak yeniden

⁴³⁴ Filibeli Ârif Efendi: 1830 Filibe doğumludur. Büyük dedesi Sultan Murad devrinde Filibe'de Ordu Şeyhliği vazifesini ifâ etmiş ve oraya yerleşmiştir. Ârif Efendi, tahsilini Filibe'de yapmış, yazıya olan merakıyla Yürüyüş Camii Hatibi olan Hattat Hafız İsmail Efendi'den icâzet almıştır. 1293 Rus harbinde İstanbul'a göç edip Saraçhane'de bakkal dükkanı açmıştır. Devrin meşhur hattatı Şevki Efendi'den Sülüs ve Nesih meşk ederek icâzet almıştır. Filibeli ve bakkal namıyla tanınmıştır. Maarif mekteplerinde ve Nuriosmaniye Camii avlusundaki meşkhâne yazı dersi vermiştir. Evinde de yazı dersi veren Ârif Efendi, 17 Eylül 1909 senesinde vefat etmiştir. Edirnekapi kabristanına defnolunmuştur. Mustafa Rakım isminde bir oğlu vardır ve talebeleri arasındadır. Şehzade Caminin Vefa semti tarafındaki kapısının üstündeki Celi Sülüs Besmele ona aittir. Çarşambalı Arif Efendi ile karıştırılmaktadır. İbnülemin, s.54-55; Hicri 1319/1901 tarihli salnameye göre Beşiktaş, Fatih, Molla Gürânî ve Küçükustafapaşa İnas rüşdiyelerinde Sülüs muallimliği yapmıştır. Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiye 1319, s.1; Hicri 1316 tarihli bir vesikada Ârif Efendi'nin geçim sıkıntısı sebebiyle Sultanahmet'deki kız rüşdiyesindeki boşalan Sülüs muallimliğine talip olduğunu, ancak vazifenin başkasına verildiğini öğreniyoruz. BOA. BEO. 1562/117116-2; 1327 /1909) tarihli başka bir belgede Hattat Ârif Efendi'nin vefatından sonra Tekâüd Sandığına gönderilen cetvelde rüşdiyelerde yirmi üç sene yedi ay yirmi dokuz güne hizmet ettiğini öğreniyoruz. BOA. ŞD. 3074/52.

⁴³⁵ İbrahim Hakkı: 1747-52 yılları arasında İstanbul'da bulunmuş ve yazdığı Tertîb-i Ulûm isimli eserinde medreseler hakkında bilgilere yer vermiştir. Kitabın üçüncü bölümünü de yazı öğretimine ayırmıştır. Ömer Özyılmaz, **Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 57,94.

⁴³⁶ İstanbul'da Mimar Ayas Ağa mahallesinde bulunan Amcazâde Hüseyin Paşa Dârü'l-Hadisi'nde günlük sekiz akçe maaş ile çalışacak bir yazı muallimi istenmektedir. BOA. C.MF. 54/2653.

⁴³⁷ Ergin, s. 192.

⁴³⁸ On beş müderris tarafından oluşturulan heyet tarafından hazırlanan raporda, medreselerdeki ezberci zihniyetin değiştirilmesi, ders kitaplarına yazılan şerh ve hâşiyelerin azaltılması istenmiştir. Atay, 1983, s. 190; Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslahı Hareketleri ve Din Eğitimi", **Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Eğitimi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993, s.17.

düzenlenmiş ve hüsn-i hat dersinin tatil günlerinde verilen derslerin içine konulmasına karar verilmiştir.⁴³⁹

1908 yılında medreselerde hüsn-i hat eğitimi zorunlu hale getirilmiş ve müfredata Sülüs, Nesih Rik'a ve Ta'lik hatları eklenmiştir.⁴⁴⁰ Medreselerde ders vermek üzere görevlendirilen hocalardan isimleri tespit edilenler Mehmed Ali Efendi (ö.1938)⁴⁴¹ ve Mehmed Suud Efendi' dir. (ö.1948).⁴⁴²

1910 yılında medreselerdeki sorunları çözmek için “Medâris-i İlmiye Nizâm-nâmesi” adıyla tekrar nizamnâme çıkarılmıştır.⁴⁴³ Eğitim süresi on iki yıl olarak kararlaştırılan medreselerin birinci yılında hüsn-i hat dersi de müfredata konulmuştur.⁴⁴⁴

1914 yılında, Şeyhü'l-İslâm Mustafa Hayri Efendi (ö.1921) tarafından oluşturulan bir heyet İstanbul'daki medreseleri tek tek incelemiş, hali hazırda eğitim veren 184 medreseden, şartları eğitime elverişli bulunan 81 tanesinde eğitime müsaade edilmiştir. Medreseler, Dârü'l- hilâfet-i Âliyye adı altında birleştirilmiş, İhzârî (hazırlık) Tâlî Kısım-ı evvel, Tâlî kısım-ı Sâni ve Âlî olarak kısımlara ayrılmış. Her kısmın eğitim süresi dört yıl olarak kararlaştırılmıştır.⁴⁴⁵

Dârü'l- hilâfet-i Âliyye medreselerinin hazırlık sınıfında haftada iki saat, Tâlî kısım-ı evvel'in birinci ve ikinci senelerinde haftada bir saat hüsn-i hat dersi

⁴³⁹ Zeki Salih Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002, s. 24-25.

⁴⁴⁰ Serin, 2004, s. 372.

⁴⁴¹ Mehmed Ali Efendi: 1879 yılında Bolu'da doğmuştur. Rüşdiye ve idâdî eğitimini Bolu'da tamamlamış, İstanbul'da Çarşambalı Ahmed Hamdi Efendi'nin derslerine devam ederek 1909 yılında ilmî icâzet almıştır. Sanayi-i Nefise mektebinin mimarlık şubesinden 1912 yılında şehâdetnâme almıştır. 1909 yılında 300 kuruş maaşla Darü'l-hilâfet-i Âliyye medresinde yazı hocası olarak görev almıştır. 1938 yılında Mısır'da vefat etmiştir. İbnülemin, s. 576.

⁴⁴² Mehmed Su'ud Bey: 1882 yılında Kuruçeşme'de doğmuştur. Rıza Safvet Bey'in oğludur. Babasından Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Sülüs ve Nesih hatlarını ilk olarak babasından, Beşiktaşlı Nuri Efendi'den ve Muhsinzâde Abdullah Bey'den meşk etmiştir. Divânî yazıyı Kâmil Efendi'den, Celî Divânî yazıyı İsmail Hakkı Bey'den meşk etmiştir. Medreselerde yazı muallimliğinde bulunmuştur. Merkez Efendi Kabristanında medfundur. İbnülemin, s. 375-376.

⁴⁴³ Nizamnâmede, medreselerdeki eğitim süresinin ve derslerin düzenlenmesi, müfredata aklî ilimlerin konulması gibi konulara değinilmiştir. Eğitim süresi on iki yıl olarak belirlenmiş, okutulacak derslere Matematik, Coğrafya, Genel Tarih, İslâm Tarihi, Osmanlı Tarihi, Fizik, Kimya, Astronomi, Kozmografya dersleri eklenmiştir. Kütükoğlu, 1993, s. 507.

⁴⁴⁴ Şanal, 2003, s.154.

⁴⁴⁵ Kütükoğlu, s.507; Belirlenen şubelerde eğitim alıp, yapılacak imtihanda başarı gösterenlerin İhtisas Medresesi'ne alınmaları kararlaştırılmıştır. Tâlî kısmı tamamlayanlara “şehâdetnâme”, Âlî kısmı tamamlayanlara “icâzetnâme” verilmesine karar verilmiştir. Tâlimatnâme, 1333, s. 9.

konulmuştur.⁴⁴⁶ Kendisi de hattat olan Hayri Efendi, medreselerde hüsn-i hat eğitiminin verilmesine ön ayak olmuştur.⁴⁴⁷

1921 yılında yayınlanan Nizamnâmede bu medreselerin altı yıllık eğitim veren Kısım-ı evvel bölümünün bir ve ikinci senelerinde hüsn-i hat dersi haftada iki saate çıkarılmıştır.⁴⁴⁸ 1922 yılında üç yıla çıkarılan, 1923 yılında iki yıla indirilen hazırlık sınıfının, tüm sınıflarında, hüsn-i hat eğitimi verilmiştir.⁴⁴⁹ 1923 düzenlemesinde Tâlî kısım-ı evvel'in (İptidâ-i Hâriç) müfredatında her üç senede haftada bir saat olmak üzere hüsn-i hat eğitimi verilmiştir.⁴⁵⁰

Dârü'l- Hilâfe Medreselerinin dışında kalan medreselere İlmiye Medreseleri adı verilmiştir. İlmiye medreselerinin ıslah çalışmaları Hilâfe Medreselerinden ayrı yapılmıştır.⁴⁵¹

1921 yılında hazırlanan İlmiye Medreseleri müfredatında, altı yıllık kısım-ı evvel bölümünün sadece bir ve ikinci sınıflarında haftada iki saat hüsn-i hat dersi verilirken, altı yıllık kısım-ı sâni bölümünde hüsn-i hat eğitime yer verilmemiştir.⁴⁵²

Medreselerde yazı eğitimi verecek hocaların bulunmasında zorluk çekilmiştir. Örneğin 1922 yılında boşalan hüsn-i hat hocalığına Nüfuz Müdürü Hasan Efendi tayin edilmiştir. Ancak Hasan Efendi 1923 senesinde İzmir Nüfus Müdüriyeti'nde görevlendirilince, hüsn-i hat dersi Reji Muhâkemat Memuru Hüseyin Efendi'ye verilmiştir. Yine 1921-22 yıllarında yazı dersine başlayan Muğla İlmiye Medresesi hüsn-i hat hocası müderris Edhem Efendi'nin şifahen vazifeyi bırakmasıyla Hacı Çakırzâde Salih Efendi vazifeyi devralmıştır. Fakat Salih Efendi de Mekteb-i Sultanî muallimliğine vazifelendirilince Hüseyin Efendi hüsn-i hat hocası olmuştur.⁴⁵³

⁴⁴⁶ Tâlimatnâme, 1333, s. 14; Baltacı, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri- I-II, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2005, s. 91; Zengin, 2004, s.112-113; Müfredatta dîni ilimlerle birlikte Riyâziye, Astronomi, Fizik, Kimya, Felsefe, Genel Tarih, Osmanlı Tarihi, Farsça ve Türkçe derslerinin yanında kuruluşunun ikinci yılında yapılan düzenlemeyle Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça dillerinden birinin öğrenilmesi zorunlu hale getirilmiştir. Kütükoğlu, s. 507-508; Unan, 1999, s. 159; Baltacı, 2005, s. 91-92.

⁴⁴⁷ Mehmed İpşirli, "Hayri Efendi, Mustafa", İstanbul, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.XVII, 1998, s. 62-63.

⁴⁴⁸ Zengin, s.216.

⁴⁴⁹ Zengin, s. 194.

⁴⁵⁰ Zengin, s. 200.

⁴⁵¹ BCA. 30. 18. 1.1/3 -19 -3

⁴⁵² BCA. 30. 18. 1.1/3 -19 -3

⁴⁵³ Sadiye Tutsak, "Millî Mücadele Yıllarında Ankara Hükümeti'nin İlmiye Medreselerini Canlandırma Çabası", Aydın Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt.5, Sayı.2, 2013, s. 14.

İstanbul dışındaki Taşra Medreselerinin müfredatında da hüsn-i hat eğitimi bulunmaktadır. Beş yıllık eğitim veren bu medreselerin bir ve ikinci senelerinde yazı eğitimi verilmiştir.⁴⁵⁴ Bazı taşra medreselerinde hüsn-i hat dersleri akşam saatlerinde verilmiştir. Örneğin Samsun Arız Çelebi Medresesi'nde 1906 senesinde salı akşamları hüsn-i hat dersine ayrılmıştır.⁴⁵⁵

Sultan Abdülmecid devrinde Şeyhü'l-İslâm Meşrebzâde Hafidi Ârif Efendi, kadı yetiştirmek amacıyla Süleymaniye'de 1854 yılında Muallimhâne-i Nüvvâb adıyla bir medrese kurmuştur. Medresenin adı 1909 yılında Mekteb-i Kudât olarak değiştirilmiştir. Alınacak talebeler, alt sınırı yirmi, üst sınırı otuz beş yaş olacak şekilde sınırlandırılmıştır. Tedris müddeti dört yıl olan medresenin bir ve ikinci senelerinde talebelere Ta'lik yazısı öğretilmiştir.⁴⁵⁶ 1916 yılında yayımlanan İlmiye Salnâmesine göre, medresede Bâb-ı Fetvâ Mektûbî Kalemi Mühimme Kâtibi olan, Aziz ve Hulûsi efendiler, Ta'lik hattında yazı hocalığı yapmıştır.⁴⁵⁷

On yıllık eğitim süresi olan ve Beyrut'ta hizmete açılan Selâhaddin Eyyûbî Külliye-i İslâmiyesi'nin ilk iki senelik sınıfın müfredatında haftada iki saat olmak üzere hüsn-i hat dersi bulunmaktadır.⁴⁵⁸

1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince, Maârifeye devredilen ve işlevleri sona erdirilen medreselerin, kullanılmaya müsait olanlarının mektebe dönüştürülmesi, kullanılmaya elverişsiz olanların satılmasına karar verilmiştir.⁴⁵⁹

Medreselerde vazife yapan ya da müderris olan hattatlardan ismi tespit edilenler şunlardır: İlyas b. İbrahim Sinobî (ö.855/1451)⁴⁶⁰, Seyid Ali (ö.

⁴⁵⁴ Baltacı, 2005, s. 94.

⁴⁵⁵ Baki Sarısakal, **Samsun Eğitim Tarihi**, Samsun, Samsun Büyük Şehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2011, s.23-24.

⁴⁵⁶ Uzunçarşılı, 1965, s. 268-269; İpşirli, 2003, s.343-344; Baltacı, s.97.

⁴⁵⁷ İlmiye Salnâmesi, Dârü'l- Hilâfet-i Aliyye, Matbaa-yı Âmire 1334/1916, s. 188.

⁴⁵⁸ Baltacı, 2005, s. 96; Külliye, bölgedeki ırkçı politikalar yürüten Batı devletlerine karşı birleştirici eğitim verecek bir kurum oluşturmak ve entelektüel bir toplum meydana getirmek gibi maksatlarla kurulmuştur. Osmanlı coğrafyasında alanında uzman olan kişilerin yol masrafları karşılanarak müderris olarak vazifelendirildiği külliye, dünyanın çeşitli bölgelerinden talebeler, naklî ve aklî ilimlerin yanında dil eğitimi de almıştır. Bkz. Harun Yılmaz, "Osmanlı Son Döneminde Medreselerin İslahı ve Panİslâmizm Tartışmaları Bağlamında Bir Medrese: Kudûs Selâhaddin-i Eyyûbî Külliye-i İslâmiyyesi ve Külliye Talimatnamesi", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt.51, Sayı.51, 2016, s.79-113.

⁴⁵⁹ Atay, 1983, s.192; İpşirli, 2003, s. 333; Tutsak, s. 29.

⁴⁶⁰ İbrahim Sinobî: Sinop doğumludur. Sülûs- Nesih yazıları çok güzel yazmıştır. Ta'lik hattı ile meşhur olmuştur. Yazısı süratlidir. Bursa Sultaniye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Rado, s. 44.

860/1455)⁴⁶¹, Mehmed b. Ferâmuz (Molla Hüsrev) (ö.885/1480)⁴⁶², Mahmud Mücellitzâde (ö. 951/ 1544)⁴⁶³, Salih b. Celâl (ö.973/ 1565)⁴⁶⁴, Kadı Mahmud Selânîkî (ö. 983/1575)⁴⁶⁵, Mustafa b. Nefes (Nefeszâde) (ö.1011/ 1602)⁴⁶⁶, Eyyûbzâde Mehmed (ö. 1128/1716)⁴⁶⁷, Durmuşzâde Ahmed Efendi (ö. 1129/1717)⁴⁶⁸, İbrahim Hilmi Efendi (ö.?)⁴⁶⁹, Hattat Ârif Hikmet Bey'in (ö.1337/1918)⁴⁷⁰, Mehmed Ali Efendi (ö.1938)⁴⁷¹'dir.

⁴⁶¹ Seyid Ali: Azerî'dir. Pek çok hocadan ilim tahsil etmiştir. II. Murad'ın huzuruna çıkmış ve Bursa Yıldırım Han Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Rado, s. 45.

⁴⁶² Ferâmuz: Türkmen asıllıdır. Fıkıh âlimi, şâir ve hattattır. Yâkup üslûbunda yazmıştır. Fatih devrinin şöhret bulmuş ismidir. Edirne Şah Mâlik Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Edirne Kadısı, Rumeli Kazaskeri, Ayasofya Müderrisliği, İstanbul Baş Kadılığı, Şeyhülislâmlık yaptığı vazifelerdir. Arapça olarak yazdığı Dürer ve Gurur isimli eseri medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Rado, s. 46.

⁴⁶³ Mücellidzâde: Kocaeli doğumludur. Sülûs ve Nesih yazıyı Şeyh Hamdullah'dan meşk etmiştir. Bursa müderrisliğinden emekli olmuştur. Rado, s. 67.

⁴⁶⁴ Salih b. Celâl: 1485 Tosya doğumludur. Yazıyı Şeyh Hamdullah'dan meşk etmiştir. Sahn müderrisi olmuştur. Şehzâde Bâyezid'in isteği üzerine Farsça'dan Câmiu'l- Hikâyât isimli eseri çevirmiştir. İkrâm olarak Eyüp müderrisliği verilmiştir. Rado, s. 73.

⁴⁶⁵ Kadı Mahmud: Selânîk doğumludur. Müderristir. Mahkemelerde kâtiplik yapmıştır. Bağdat Kadısı olmuştur. Rado, s. 76.

⁴⁶⁶ Nefeszâde: Amasyalı'dır. Hattı Şeyh'in damadı Şükrullah Halife'den meşk etmiştir. Süleymaniye ve Hakaniye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Gülzâr-ı Savâb yazarı İbrahim Nefeszâde bu zâtın oğludur. Rado, s. 84.

⁴⁶⁷ Eyyûbzâde Mehmed: İstanbul doğumludur. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra zamanın alimlerine muîdlik ve çeşitli medreselerde müderrislik yapmıştır. Sülûs ve Nesih yazılarını Nefeszâde İsmail Efendi'den meşk etmiştir. Ta'lik hattında devrinin önde gelen isimlerindendir. Okçuluk yapan Mehmed Efendi yeni bir menzil rekoru kırmıştır. Muhittin Serin, "Eyyûbzâde Mehmed", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XII, 1995, s. 34-35.

⁴⁶⁸ Durmuşzâde Ahmed Efendi: 1665 İstanbul doğumludur. Yazı öğrenimine ilk olarak Kırîmî Camii imamı Ahmed Efendi ile başlamıştır. Siyahî Ahmed Efendi'den Ta'lik meşk ederek icâzet almıştır. Aynı devirde yaşayan Rodosizâde ve Kazasker Abdülbâki Ârif efendilerle hüsn-i hat konusunda istifade etmiştir. Üsküp Yakup Paşa Medresesi ve Sultan Ahmed Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Ta'lik hattında maharetli bir kimsedir. Berk, 2012, s. 53.

⁴⁶⁹ İbrahim Hilmi Efendi: h. 1291 yılında Ankara'da doğmuştur. Kıraat-ı Seb'a, aşer ve takrîb icâzeti aldıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. Fetvâhâne müsevvitlerinden (Müftü fetvalarını temize çeken kişi) Çarşambalı Hacı Ahmed Efendi'den Sülûs, Nesih ve Ta'lik icâzeti almıştır. 1322/1904 yılında Hareket-i Hariç İstanbul müderrisliğine tayin edilmiştir. 1911 yılında Ed'iyye-i Nefer ü Zafer isimli bir eser kaleme almıştır. Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, İstanbul, C.I, Medrese Yayınevi, 1980, s. 223-224.

⁴⁷⁰ Bkz. Medresetü'l- Hattatîn Bölümü

⁴⁷¹ Mehmed Ali Efendi: Bolu doğumludur. İptidâî, rüşdî ve idadi mekteplerini Bolu'da okumuştur. Baba mesleğinden dolayı lakabı "Mimarzâde"dir. 1899 yılında İstanbul'a gelmiştir. Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümünde okurken Çarşambalı Ahmed Hamdi Efendi'nin derslerine devam edip icâzet almıştır. Sülûs ve Nesih icâzetini Filibeli Bakkal Ârif Efendi'den almıştır. Meşîhat Mektûbî kaleminde ve Dârül-hilâfe medreselerinde yazı hocalığı yapmıştır. 1919 yılında Evkaf Müzesi'nde müdürlük yapmıştır. Mısır'da hat ve tezhip hocalığı yapan Mehmed Ali Efendi tramvay çarpması sebebiyle vefat etmiştir. Derman, 2016, s.148.

2.3. Medresetü'l Hattatîn'de Hüsn-i Hat Eğitimi

Medreselerde yazı hocalarına ayrılan tahsisatın azlığından, Enderun ve Dîvân-ı Hümâyûn gibi kurumların önemlerini yitirmesinden dolayı bu sanatı korumak maksadıyla, Sadrazam Ahmed Cevad Paşa (ö.1900) tarafından Bâb-ı âli'de “Tâlîm-i Hat” adıyla bir kurs açılmıştır. 1894 yılında faaliyete geçen kursun yazı hocalığına Sami Efendi getirilmiştir. Ancak Ahmet Cevad Paşa'nın 1895 yılında görevden alınmasıyla kurs da kapatılmıştır.⁴⁷²

II. Meşrûtiyetin ilân edilmesinden sonra Hattat Ârif Hikmet Bey'in (ö.1337/1918)⁴⁷³ bu sanatı canlandırmak için Bâb-ı Âli'de bir oda kiralamış ve isteyenlere hüsn-i hat dersi vermiştir. Şeyhülisâm Hayri Efendi, Ârif Efendi'nin gayretini takdir etmiş ve onu 1914 yılında Dârü'l- Hılâfeti'l- Alîyye Medresesi'ne yazı muallimi olarak görevlendirmiştir. Hat sanatının yok olmaya yüz tuttuğunu gören Ârif Efendi'nin verdiği teklifi üzerine hat sanatının öğretilceği husûsî bir medrese açılmasına karar verilmiştir.⁴⁷⁴ Evkaf Nâzırı Şeyhulislâm Hayri Efendi (ö. 1340/1921), çalışmalara başlanmış⁴⁷⁵ ve 20 Mayıs 1915 yılında medrese açılmıştır. Vakıflar İdaresi tarafından “Medresetü'l- Hattâtîn” ismi verilmiştir. Mekân olarak, memurlara yakın olması için Tersâne Emîni Yusuf Efendi (ö.1188/1775) tarafından yaptırılan ve vakfedilen sıbyan mektebi uygun görülmüştür.⁴⁷⁶ Fotoğrafi alınacak

Hoca kadrolarının tahsisatı, medreselerde görev alamayan yazı hocalarının tahsisatıyla karşılanarak medrese açılmıştır.⁴⁷⁷

⁴⁷² Ergin, 192; “Medresetü'l- Hattatin”, İstanbul, **Ana Britannica Ansiklopedisi**, C. XV, 15. Basım, Ana Yayıncılık, 1989, s. 488; Derman, 2016, s. 11.

⁴⁷³ Ârif Hikmet Bey: Selânikli'dir. 1886 yılında Ustomça kasabasında doğmuştur. İlk tahsilini Kısıklı'da bulunan mektepte yapmıştır. Önce Paşakapısı ardından Dâvutpaşa İdâdilerine gitmiştir. Ancak 1900 yılında tahsilini yarıda bırakıp, Filibeli Hacı Ârif Efendi'den yazı meşk etmeye başlamıştır. 1901 yılında İzzet Efendi'den Ta'lik, 1903 yılında da Tahsin Efendi'den Dîvânî meşk etmeye başlamıştır. 1905 yılında Hacı Ârif Efendi'den Sülûs, Nesih ve Reyhanî yazılarında icâzet almış, 1906 yılında Ta'lik, 1909 yılında da Dîvânî ve Celî Divânî icâzeti almıştır. Daha sonra Ebu'z-Ziya Tevfik Bey'den Kûfi yazının inceliklerini öğrenmiş ve Hatt-ı Sümbülî adı ile yeni bir yazı icâd etmiştir. Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiştir. Albayrak, 1980, s. 325; İbnülemin, s. 58.

⁴⁷⁴ Albayrak, s. 326.

⁴⁷⁵ M. Uğur Derman, “Medresetü'l- Hattâtîn”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, 2003, s. 341.

⁴⁷⁶ Derman, 2016, s.11-12.

⁴⁷⁷ Derman, 2016, s.11-12.

1915 yılında yayınlanan Tâlimatnâme, medresede Aklâm-ı sitte ve tuğra çekme, tezhip ve tezhip boyalarının yapımı, ebru, ciltçilik gibi sanatların öğretilceği, hat sanatı tarihi ve hattatlar hakkında bilgiler verileceği ve talebeler tarafından ortaya çıkarılan eserlerin medresenin alt katındaki özel bölümde daimî olarak teşhir edileceği, Meclis-i İdare tarafından takdir edilen eserlerin, Ramazan ayında sergileneceği belirtilmiştir. Medresenin Ramazan ayındaki sergisine, özel koleksiyonlarda bulunan eserler de eklenmiştir.⁴⁷⁸

Tâlimatnâmede, talebe yaşının on yaş altında olamayacağı ve iki sene içinde kabiliyet gösteremeyenlerin medreseyle ilişkisinin kesileceği belirtilmiştir.⁴⁷⁹ Dersler haftada üç gün yapılmıştır.⁴⁸⁰ Ders saatleri ise, ders almak isteyen memurların istifade edebilmeleri için öğle arasına göre ayarlanmıştır.⁴⁸¹

Açılış günü, devrin önde gelen zevâtın katılımıyla yapılan merâsimde, günün hatırası olarak Hattat Hacı Kâmil Efendi'ye besmele yazdırılmış ve açılışa katılan zevât Bismelenin altına imzalarını atmıştır.⁴⁸²

1915 yılında yayımlanan Tâlimatnâme'de mektebin talebelerine konulan yaş sınırlaması kaldırılmış ve kadın talebeler de kabul edilmiştir. Ayrıca yeni Tâlimatnâmede yazı derslerine Kûfî ve Reyhanî yazıları da eklenmiştir.⁴⁸³

1918 yılında ilk mezunlarını vermiş, on üç kişiye icâzetnameleri tevdi edilmiştir. İlk mezunlar arasında Necmeddin Okyay ve Halim Özyazıcı bulunmaktadır. 1923 yılında yapılan ikinci icâzet töreninde icâzet alanlar arasında Macit Ayral ve Süheyl Ünver bulunmaktadır.⁴⁸⁴

Kurulduğunda Evkaf Nezâretine bağlı olan medrese, daha sonra Evkâf-ı İslâmiye Müzesi'ne bağlanmıştır. Bu değişimden sonra medresenin ilk müdürü ve medresenin kurulma fikrini veren Ârif Hikmet Bey istifa etmiş, yerine Ahmet Hakkı Bey getirilmiştir.⁴⁸⁵

⁴⁷⁸ Ergin, s. 193; Derman, 2016, s.29-31.

⁴⁷⁹ Derman, 2016, s.28.

⁴⁸⁰ Derman, 2003, s.341.

⁴⁸¹ Ergin, s.193.

⁴⁸² İbnülemin, s. 4-5; Ergin, s. 192.

⁴⁸³ Derman, 2016, s.53-54.

⁴⁸⁴ Ergin, s. 192; Derman, 2003, s.341-342.

⁴⁸⁵ Albayrak, s. 326.

1924 yılında Tevhîd-i Tesrîsât Kanunu gereğince medreseler lağvedilmiş ve “Medrese” ismini taşıdığı için Hattatlar Medresesi de kapatılmıştır. Müzeler Müdürü Halil Edhem (Eldem) Bey’in girişimleri sonucunda sekiz ay sonra Maârif Vekâletine bağlı olarak ve “Hattat Mektebi” adıyla tekrar eğitime başlamıştır. Bu süre zarfında hocalar ücret almadan vazife yapmıştır.⁴⁸⁶

1925 yılında *Cumhuriyet Gazetesi*’nde ve 1926 yılına âit *Sevimli Ay Mecmuâsı*’nda yayımlanan haberlerde, medresedeki kadın öğrencilerden ve Ramazan sergisinden bahsedilmiş, sergide yeni eserlerin yanında kadîm eserlerin de sergilendiği, Necmeddin Efendi’nin ebru sanatındaki başarısı vurgulanmıştır. Dürriye Fâik Hanım’a ait olan Rik’a, Sülûs ve Ta’lik yazılar övülmeye değer görülmüş, Meliha Hanım’ın yazı sanatını gelecek nesillere tanıtmaya ve teşvik etme hedefinden bahsedilmiştir. Medresede Nirân, Muvahhide, Şehribân, Melihâ, Dürriye, Ayşe Nîmet ve Cevriye isiminde kadın talebeler bulunmaktadır.⁴⁸⁷

1928 yılında yapılan Harf inkılâbı sonrasında mektebin kapatılmasına karar verilmiştir. Mektep Halil Bey’in girişimleri ile 1929 yılında “Şark Tezyini Sanatlar” adıyla sanat hayatına devam etmiştir. 1936 yılından sonra Devlet Güzel Sanatlar Akademisi’ne bağlanan mektep, bugün Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü altında faaliyetlerine devam etmektedir.⁴⁸⁸

Mektebin muallimleri şu isimlerden oluşmaktadır: Sülûs ve Nesih hocası Hacı Kâmil Akdik (ö.1941)⁴⁸⁹, Sülûs-Nesih hocası Beşiktaşlı Nuri Efendi (ö.1951)⁴⁹⁰, Celî

⁴⁸⁶ Derman, 2016, s.46-47.

⁴⁸⁷ “Medresetü’l- Hattatîn’de Yazı Meşheri Açıldı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Ramazan/31 Mart, 1343/1925, İBB Atatürk Kitaplığı, Demirbaş: NSS013997; Mehmed Said, “Kadın Hattatlarımız”, **Sevimli Ay**, Sayı.9, 1926, s. 8-9; Derman, 2016, s. 56.

⁴⁸⁸ Derman, 2003, s.342.

⁴⁸⁹ Kâmil Akdik: 1861 yılında İstanbul’da doğmuştur. İlk tahsilini Zeyrek Çukurçeşme’de bulunan Saliha Sultan mektebinde yapmıştır. Mektebin hocası Hacı Süleyman Efendi’den yazı meşk ederek 11 yaşında icâzet almıştır. Kâmil Efendinin anlattığına göre yazıya karşı derin merakı ve muhabbeti bu yıllarda ortaya çıkmıştır. Rüşdiye mektebini bitirince muhasebe memuru olmuştur. Bu yıllarda Hattat Sami Efendi’den Sülûs-Nesih yazılarını meşk ederek 4 yılda icâzet almıştır. Hocası Kâmil olan mahlasını Haşim olarak değiştirdiyse de bir süre bu mahlası kullanan Kâmil Efendi tekrar eski mahlasına dönmüştür. Yazısının güzelliği sebebiyle Bâbîâlîdeki Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemî’nde işe başlayan Kâmil Efendi, burada Sami Efendi’den Dîvânî ve Celî-divânî yazılarını ve tuğra çekmesini öğrenmiş ertesini yıl nâmenüvislik vazifesi almıştır. Hocası Sâmi Efendi emekliye ayrılınca Kâmil Efendi 1909 senesinde Nişân-ı Hümâyûn Kalemî mümeyyizliği ve hutut-ı mütenevvia muallimliği vazifesine getirilmiştir. Bu vazifesini yürütürken 1914 yılında açılan Medresetü’l-hattatîn’de Sülûs-Nesih hocalığına başlayan Kâmil Efendi’ye 1915 yılında “Reisül hattatîn” ünvanı verilmiştir. 1918 senesinde Galasaray Sultânîsi Rik’a dersi muallimliği vazifesini de ifâ etmiştir. İbnülemin, s.168-170; 1339 yılına ait belgede Galatasaray Sultânîsi’ndeki vazifesinin 1920 yılında

Sülüs ve tuğra hocası Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (ö.1365/1946)⁴⁹¹, Ta'lik ve Celî Ta'lik hocası Hulûsi Yazgan⁴⁹², Rik'a hocası Mehmed Sâid Bey

sona erdiği görülmektedir. BOA. DH.İ.UM. EK.61/54; 1922 yılında Dîvan-ı Hümâyûn'daki vazifesinden emekli olmuş ismi "Hat Mektebi" olarak değiştirilen Medresetü'l -hattâtîn'deki vazifesine 1928 yılına kadar devam etmiştir. Harf inkılabından sonra Medresetü'l-hattâtîn 1936 yılında Güzel Sanatlar Akademisi bünyesine katılmış Kâmil Efendi de burada vefatına kadar yazı hocalığı yapmıştır. Mısır prenslerinden Mehmet Ali Tevfik Paşa'nın davetlisi olarak iki kere Mısır'a gitmiştir. 1935 yılındaki ilk gidişinde paşanın İslâm sanatları müzesi olarak yaptırdığı Kasru'l-Menyel sarayının bünyesindeki mescidin yazılarını yazmıştır. 1940 yılındaki ikinci gidişinde aynı sarayda kurulan hat müzesine konulacak yazıları İbnülemin Mahmut Kemal ile seçip tasnif etmiştir. Boğazında oluşan rahatsızlık sebebiyle İstanbul'a dönen Kâmil Efendi 1941 senesinde vefat etmiş Eyüp sultanındaki Bahariye tepesine defnolunmuştur. Derman, 1989, s.234.

⁴⁹⁰ Nuri Korman: 1868 yılında Ortaköy'de doğmuştur. "Beşiktaşlı" olarak bilinmektedir. Beşiktaş Abbas Ağa Sıbyan Mektebini tamamladıktan sonra Beşiktaş Rüşdiye mektebinden şehâdetnâme almıştır. Ahmed İlhami Efendi'nin Sinan Paşa camiindeki derslerine devam etmiştir. Adliye Temyiz Ceza Mahkemesi kaleminde işe başlamıştır. Zeki Dede'den Ta'lik, Rüşdiye hocası Süleyman Efendi'den Sülüs-Nesih, 1882 yılında Zülüflü Baltacılar camii imamı Şevki Efendi'den ve 1883 yılında Muhsinzâde Alaaddin Bey'den Sülüs- Nesih meşk etmiş, on sekiz yılda icâzet almıştır. Beşiktaş Mekteb-i Hamidi'de Sülüs-Nesih muallimliği yapmıştır. Esmâ Sultan'ın ve Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın kızı Fatma Hanım'ın oğullarına yazı dersi vermiştir. 1908 yılında haccını eda etmiş, dönüşte bir buçuk yıl Mısır'da kalmış ve isteyenlere yazı dersi vermiştir. Harf inkılabından sonra birkaç seneliğine babasının köyüne yerleştiyse de tekrar İstanbul'a dönerek Güzel Sanatlar Akademisi'nde yazı dersleri vermiştir. Yahya Efendi dergâhında kırk sene zâkirlik, dört sene zâkir başılık yapmıştır. Yahya Efendi kabristanında defnedilmiştir. İbnülemin, s.242-245.

⁴⁹¹ İsmail Hakkı Altunbezer: 1873 yılı İstanbul doğumludur. Beş batından dedeleri hattattır. İlk üç dedesi Trabzon'da, son iki dedesi İstanbul'da sanatlarını icra etmişlerdir. Kazaskerin talebesi olan babasından Sülüs-Nesih meşk etmiştir. Rüşdiyeyi bitirdiğinde altı yıllık Sanayi-i Nefise Mektebi'nden mezun olmuştur. 1890 yılında Bâabiâli'deki Dîvan-ı Hümâyûn Kalemi'nde ise Sâmi Efendi'den Celî Sülüs ve Celî Dîvânî ve tuğra meşk etmiştir. İlk olarak "İkinci tuğrakeş", daha sonra "Birinci tuğrakeş" olmuştur. 1898 yılında Üsküdar İdadisi ve Topkapı Rüşdiyesi'nde yazı muallimliği yapmıştır. İki defa Galatasaray Sultanisi, İstanbul Sultanisinde yazı muallimi olmuştur. 1915 yılında Medresetü'l- Hattatin'de Celî Sülüs ve Tuğra muallimi olmuştur. 1928 yılı harf inkılabından sonra Şark Tezyini Sanatlar Mektebi'nde tezhip dersi vermiştir. Medrese,1936 yılında Mektep Güzel Sanatlar Akademisine bağlanmış Altunbezer 1945 yılına kadar burada tezhip muallimliğine devam etmiştir. Mide kanserinden vefat etmiştir. Karacaahmet civarında metfundur. İbnülemin, s.97-101; M. Uğur Derman, "Altunbezer, İsmail Hakkı", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.II, 1989, s.543; Derman, 2016, s.100-101.

⁴⁹² Hulûsi Yazgan: Fatih dersiâmî ve Dârüşşafaka muallimi olan Hafız Mustafa Efendi'nin oğlu olarak 1286/1868-69 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Sultan Selim Mektebinde ilköğrenimini tamamlamış Sülüs ve Nesih yazılarını mektep hocası Osman Nuri Efendi'den meşk ederek 1883 yılında icâzet almıştır. Fatih Dersiâmlarından İznikli Mustafa Efendi'den öğrenim gören Hulûsi Efendi iyi derecede Farsça ve Arapça öğrenmiştir. Medresetü'l-kudât hocalarından olan Zeki Dede'nin talebesi Karinâbâdlı Hasan Hüsnü Efendi'den Nesta'lik icâzeti almıştır. Sami Efendi'den Sülüs-Nesih ve Nesta'lik yazılarını tekrar meşk ederek 1897 senesinde icâzet alan Hulûsi Efendi, Ta'lik hattında hocasının takdirini kazanmıştır. 1904-1905 senesinde Fatih Tabhâne Medresesi,1914 senesinde Darüşşafaka ve 1915 senesinde Medresetü'l-kudât'da Hat muallimliği vazifesi yapmıştır. 1921 yılında Sultan Selim Camii müezzînliğine tayin edilmiştir. Evinde ve camide meraklılarına hat dersi vererek pek çok talebe yetiştirmiştir. Son yıllarını geçim sıkıntısıyla geçiren Hulûsi Efendi 8 Ocak 1940 senesinde vefat etmiş Edirnekapı mezarlığına defnedilmiştir. Eski Büyük Millet Meclisi'nde Ta'lik hatla "Hakimiyet Milletindir" yazısı eserlerinden sadece biridir. İbnülemin, s.553; Muhittin Serin, "Yazgan Mehmet Hulusi", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXXIII, 2013, s.356-357.

(ö.1357/1938)⁴⁹³, Dîvânî ve Celî Dîvânî hocası Ferid Bey (ö.1930?)⁴⁹⁴ ve 1919 yılında medresenin müdürlüğünü yapan Mehmed Ali Efendi (ö.1938)⁴⁹⁵ dir.⁴⁹⁶

Resim 13 Kâmil Akdik'in açılış günü yazdığı Besmele



Kaynak: Züleyha Öztürk fotoğraf arşivi

⁴⁹³ Mehmed Said Bey: 1860 Kadıköy doğumludur. Sermimaran Hassa Kasım Ağanın torunu Emine hanımın oğludur. Çiçek Pazarı ve Valide Rüşdiyelerinde ve Lisan Mektebinde okumuştur. Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir. Cihanzâde Mehmet Es'ad Bey'den (ö.1325/1907) Rik'a meşk etmiştir. 1875 yılında Sadaret Mektûbî Kalemi'nde göreve başlamıştır. 1902 yılında Sadrazam Ferid Paşanın mühürdarı, 1908 yılında Kâmil Paşa'nın özel kalem müdürü ve 1909 yılında Sadaret tahrirat müdürlüğü vazifelerinde bulunmuştur. Çeşitli rütbe ve madalyalarla taltif edilmiştir. Karacaahmet kabristanına defnolunmuştur. İbnülemin, s.751-752.

⁴⁹⁴ Ferid Bey: 1858 yılında İstanbul'da doğmuştur. Sıbyan mektebini bitirdikten sonra özel hocadan Arapça ve Farsça dersleri almıştır. Mehmed Şevki Efendi'den Sülüs-Nesih meşk etmiş, Sülüs-Nesih murakka yazarak icâzet almıştır. 1871 yılında Divan-ı Hümayun Kalemi'nde vazifeye başlamış kırk altı yıl bu vazifeyi sürdürmüştür. Hocası vefat ettikten sonra Sâmî Efendi'den Divânî, Celî Dîvânî ve tuğra çekmesini öğrenmiştir. Mühimme Kalemi müdürlüğüne kadar yükselen Ferid Bey I. Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından emekliye ayrılmıştır. İbnülemin, s. 778; M. Uğur Derman, "Ferid Bey", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XII, 1995, s.392.

⁴⁹⁵ Mehmed Ali Efendi, Bolu doğumludur. İptidâî, rüşdî ve idadî mekteplerini Bolu'da okumuştur. Baba mesleğinden dolayı lakabı "Mimarzâde"dir. 1899 yılında İstanbul'a gelmiştir. Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümünde okurken Çarşambalı Ahmed Hamdi Efendi'nin derslerine devam edip icâzet almıştır. Sülüs ve Nesih icâzetini Filibeli Bakkal Ârif Efendi'den almıştır. Meşihat Mektûbî kaleminde ve Dârül-hilâfe medreselerinde yazı hocalığı yapmıştır. 1919 yılında Evkaf Müzesi'nde müdürlük yapmıştır. Mısır'da hat ve tezhip hocalığı yapan Mehmed Ali Efendi tramvay çarpması sebebiyle vefat etmiştir. Derman, 2016, s.148.

⁴⁹⁶ Derman, 2016, s.13.

Resim 14 Medresetü'l- Hattâtîn olarak kullanılan sıbyan mektebini 2024 yılındaki görünüşü



Kaynak: Züleyha ÖZTÜRK fotoğraf arşivi

2.4. Tekkelerde Hüsn-i Hat Eğitimi

İslâm dünyasında hicrî I ve II. asırlarda oluşmaya başlayan “Zühd”^{*} kavramı, tasavvufî^{**} düşünce akımına dönüşerek zamanla kurumsallaşmaya başlamıştır. Aynı dünya görüşünü benimsemiş insanlar için ortak yaşam alanları olacak yapılar inşa edilmiştir. Bu yapıların ilk örneğine hicrî II. Asırda Filistin’de rastlanmaktadır.⁴⁹⁷

^{*} Zühd, dünyaya ait şeylere ve hazlara karşı perhizkâr olmak. Pakalın, C.III, 1972, s. 665.

^{**} “Tasavvuf” kelimesi Arapça “sof” (yün) kelimesinden türetilmiştir. Peygamberimizin ve eyliyânın kıyafeti olan yün, dünya zevklerinden uzak durarak nefsi terbiye etmeyi sembolize ettiği için tercih edilmiştir. Ahmed Yapıcı, **Gelenekten Modernizme Tekkeler ve Cumhuriyet**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s.16.

⁴⁹⁷ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XL, 2011, s. 120-121; Mustafa Kara, “Tekke”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XL, 2011, s. 368; İrfan Gündüz, “Osmanlılarda Devlet- Tekke Münasebetleri”, **Osmanlı**, Edit. Güler Eren, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 468; Tarikatlar, IX ve X. yüzyıllardan itibaren mimarî yapılar meydana

Selçuklular döneminde dârü's-sülehâ (salih kulların evi), me'va'z-zâkirin (Allah'ı zikredenlerin sığınağı) gibi isimler verilen mimarî yapılar, Osmanlılar döneminde tekke*, hânîkâh**, dergâh***, âsitâne**** ve zâviye***** isimleriyle anılmıştır.⁴⁹⁸

Tekkelerin kuruluş gâyesi, sûfîlerin toplanıp şeyhin yönetiminde zikir, âyin ve ibâdet edecekleri ve ikâmet ihtiyaçlarının karşılanacağı mekânlar temin etmektir. İslâm'da ibadet ile dînî eğitim birbirinden ayrı düşünülmediği için, tekkelerde dînî eğitim de verilmiştir.⁴⁹⁹ Bazı külliyyelerde tekke ve medrese aynı yapı topluluğunda inşâ edilmiştir.⁵⁰⁰ Tekkelerde, medresede eğitimi almış şeyhler bulunduğu gibi, medreselerde eğitim vermeye devam eden şeyhler de olmuştur.⁵⁰¹

Kimi zaman Osmanlı padişahları tarafından desteklenen⁵⁰², kimi zaman da şeyhin mütevâzı imkanlarıyla kurulan tekkeler, barınma mekânları olan harem ve

getirmiştir. N. Çiçek Akçıl, **Edirne Tekkeleri**, İstanbul, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2013, s. 14; İbrahim Bahadır, **Kadın Alevî ve Sünnî Tekkelerinde Dervişler**, İstanbul, Su Yayınları, 2005, s. 44.

* Tekke, Farsça "Dayanılacak yer" anlamındaki "Tekye" kelimesinden türemiştir. Bir tarikate mensup dervişlerin zikir ve ibâdet ettikleri ve içinde tarikatın gerektirdiği şekilde yaşadıkları yer. Ayverdi, 2010, s. 1226-1227; Pakalın, C.III, 1972, s. 445.

** Hânîkâh, bir tarikatın merkez durumundaki tekkesi. Ayverdi, 2010, s. 469; Tekkelerden küçük, zaviyelerden büyük mekânlara bu isim verilmiştir. İlk dönemlerde mütevâzı olan hânîkâhlar, devlet adamları ve zenginlerin ilgi duymaları sebebiyle daha kompleks yapılara dönüşmüştür. Hangâhın masrafları çevresine ekilen ürünlerden karşılanmıştır. Buralarda tasavvuf eğitimin yansırı tefsir, hadis ve fıkıh dersleri verilmiştir. Nuran Çetin "Eyüp Tekkeleri", **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2012, s.30.

*** Dergâh, Şeyh ve dervişlerin ikametgâhı olan mekân. Pakalın, C.I, 1972, s. 425.

**** Âsitâne, tarikatın merkezi olan büyük tekke anlamındadır. Pakalın, C.I, 1972, s. 94.

***** Zâviyeler, İslâm tarihinde bir tarikate mensup dervişlerin, şeyh idaresinde birlikte yaşadıkları ve yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer hizmeti veren küçük misafirhânelerdir. Genellikle şehirden uzak bölgelerde kurulmuştur. Pakalın, C.III, 1972, s. 648; Yapıcı, s.42; Saim Savaş, "Osmanlı Dönemi Zâviyeleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", **Osmanlı**, Edit. Güler Eren, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 461.

⁴⁹⁸ Akçıl, s.15.

⁴⁹⁹ Yapıcı, s.41; Kazıcı, 1989, s. 108.

⁵⁰⁰ Kimi zaman medreselerde eğitim gören talebeler yiyecek ve barınma ihtiyaçlarını hankâhlarda karşılamıştır. Mustafa Kara, Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, 1980, s. 81.

⁵⁰¹ Abdurrahman Memiş, "Osmanlı'da Tekkeler, Sosyal Fonksiyonları ve İstanbul'da Hâlidî Tekkeleri", **Osmanlı**, Edit. Güler Eren, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.513; Mevlânâ Celâleddin, Abdülkadir Geylânî, Emir Sultan, Zeynüddin-i Hafî, Akşemşeddin, Niyâz-i Mısırî, Aziz Mahmud Hüdayî gibi isimler medreselerde eğitim almış kişilerdir. Ethem Cebelioğlu, "Osmanlı Kuruluş Dönemi Doğu Ucunda Sosyo- Kültürel Hareket Başlatan Sufî Bir Önder: Hacı Bayram-ı Velî", Ankara, **Türkler**, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 414.

⁵⁰² Bkz. Gündüz, s. 471-474; 1793 tarihli İstanbul Ahkâm Defterlerine göre tekkelerin açılışı devlet kontrolündedir. 1866 yılından itibaren Meclis-i Meşâyih tekkelerin yönetiminden sorumlu olmuştur. Kara, s.370; Reşat Öngören, "Osmanlı Padişahları ve Tasavvuf", Ankara, **Türkler**, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 486-494.

selâmlık, mescid, kütüphâne, mutfak, fırın, yemekhâne, gusûlhâne, çamaşırhâne, derviş mezarlarının bulunduğu hazîre, bağ- bahçe, değirmen gibi birimlerden oluşmuştur.⁵⁰³

Çobanoğlu Fütüvvetnamesi'nde tekkedeki ilmî faaliyetler arasında, Kur'ân, Tarih, Terâcim-i Ahvâl (Biyografi) Tasavvuf, Arapça, Farsça, İlmihal ve Edebiyat dersleri sayılmaktadır.⁵⁰⁴ Birçok tekke ve zâviyede var olan tekke kütüphânelerinde tefsir, fıkıh, gramer, mantık, tarih, vaaz, edebiyat gibi alanlarda eserler bulunmaktadır.⁵⁰⁵ Tekkelerde ilmî eğitim yanında sanat ve spor eğitimleri de verilmiştir.⁵⁰⁶ Tekkeler, dînî inanç ekseninde güzel sanatların icrâ edildiği mekânlar olmuştur.⁵⁰⁷

Tarikatlerin içinde en yaygın olan Mevlevîlik'de, verilen eğitimin çeşitliliği daha fazladır. Mevlevîhânlerde, hitâbet, edebiyat, psikoloji, matematik, astronomi, fizik, kimya, tıp derslerinin yanında tezhip, hüsn-i hat, nakış, resim, cilt, oymacılık, saatçilik, musıkî gibi sanat dallarında da eğitim verilmiştir.⁵⁰⁸

Güzel sanatların tekkeler aracılığıyla yayılmasında, sûfilerin tasavvuf düşünce ve kültürünün yayılması konusunda güzel sanatları aracı olarak görmelerinin ve yazıyla geçirilen zamanı ibadet saymalarının da etkisi vardır.⁵⁰⁹

Tarikat anlayışında başkalarına el açarak geçinmek hoş karşılanmamış, kendi el emeğiyle geçinmek makbul sayılmıştır. Bu sebeple dervişler, hattatlık, müzehhiplik, mücellitlik, nakkaşlık gibi meslekler edinmişlerdir. Özellikle Mevlevîler kalem, makta*, makas gibi hüsn-i hat malzemelerinde birbirinden ince ve sanatlı eserler

⁵⁰³ Kara, s.368-369; Akçıl, s.16.

⁵⁰⁴ Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim: Tekkeler", Ankara, **Türkler**, C. XI, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 450.

⁵⁰⁵ Saim Savaş, "Zâviyelerin Türk Kültürünün Gelişmesindeki Rolü", Ankara, **Türkler**, C. XI, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 74; Hür Mahmut Yücer, "XIX. Asırda Anadolu'da Tasavvuf", **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s. 63-68.

⁵⁰⁶ Ergin, s. 226.

⁵⁰⁷ Mustafa Kara, **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, 1980, s. 229.

⁵⁰⁸ Hasan Özönder, "Mevlevîlikte Hat ve Hattat Sıdkı Dede", **Tasavvuf Kitabı**, Haz. Cemil Çiftçi, Kitabevi Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.583.

⁵⁰⁹ Hümeysra Uludağ, "Osmanlı Hat Sanatında Tekke Yazıları", **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s. 9-14.

* Kamış kalemin ağzını düzgün kesmek, kalemin üzerine konulduğu fildişinden yapılmış alet.

ortaya koymuşlardır.⁵¹⁰ Ayrıca tekkelerde okunan Kur’ân-ı Kerîmler, Sahîh-i Buhârî, Şifâ-i Şerîf ve Delâilü’l-hayrât gibi eserler, hat sanatı eğitimi almış tarîkat mensupları tarafından yazılmıştır.⁵¹¹

Tarîkatlar arasında, hat sanatına en mühim katkıları olanlar Mevlevîler olmuştur. Ta’lik hattını daha fazla tercih eden Mevlevîler, bunun yanında Sülûs, Celî Sülûs, Nesih ve Kûfî yazılarında da eserler vermişlerdir.⁵¹² Konya Mevlâna Dergâhı’nda, tilâvet odası hüsn-i hat odası olarak kullanılmıştır. Kapının üzerinde Yesârîzâde Mustafa İzzet hattıyla “*Âşıkların Kâbesi’dir bu makam, noksan gelenler onda olur tamam*” yazmaktadır.⁵¹³

Tekke yazılarına bakıldığında daha çok figüratif öğelerin tercih edildiği görülmektedir. Bu figürler halkın düşünce dünyasında da karşılığını bulan işâretlerden seçilmiştir. Bazen bu tasvirler gerçeğe yakın olmaktan uzak primitif çizimlerle oluşturulmuş, tasavvufun insanla konuşması bu figürler ve semboller üzerinden yapılmıştır.⁵¹⁴ Tarîkatların etkili olarak faaliyet gösterdikleri devirlerde tarîkat şeyhinin sözü veya tarîkatın sembolü olan başlığın etrafında şeyhin isminin bulunduğu levhalar evlerde, kahvehânelerde ve tekkelerde duvarlara asılmıştır.⁵¹⁵ Tekke yazılarının XVIII. ve XIX. yüzyıllarda daha fazla görülmesinin sebebi ise Batı’da var olan duvara seyirlik nesne asma modasının Osmanlı sanat anlayışını etkilemesidir.⁵¹⁶

Mevlevîlerin yazı sanatında kullandıkları formlar; Celî Ta’lik ile “*Ya Hazreti Mevlânâ*”, bir sikkenin etrafına Sülûs hattıyla “*Ya Hazreti Mevlânâ Celâleddîn Rûmî*”, tuğra şeklinde “*Ya Hazreti Mevlânâ kuddise sırruhû*” ve Mevlânâ’nın isminin hilal veya ibrik formunda yazılmasıdır.⁵¹⁷ Resimli yazılarda en meşhurlarından olan

⁵¹⁰ Ali Haydar Bayat, “Hüsn-i Hat Sanatında Mevlevîlik ve Mevlevîler” **Selçuk Üniversitesi Yayınları, IV. Milli Mevlâna Kongresi, 12-13 Aralık 1989**, s.81-82; Yücer, s. 64.

⁵¹¹ Uludağ, s.13.

⁵¹² Nilgün Açık, “Mevlânâ ve Mevlevî Tarîkatının Eğiticiliği”, **Selçuk Üniversitesi III. Uluslararası Mevlâna Kongresi Bildiriler Kitabı** (5-6 Mayıs), 2003, s.106; Mevlevîlerdeki hattat sayıları yüzyıllara göre şöyledir: XIII ve XV. yüzyıllar arasında on bir hattat, XVI. yüzyılda altı hattat, XVIII. yüzyılda on dört hattat, XVIII. yüzyılda yirmi bir hattat, XIX- XX. yüzyıllarda otuz dokuz hattattır. Açık, s. 107.

⁵¹³ Açık, s.100.

⁵¹⁴ Uludağ, s. 24.

⁵¹⁵ Bayat, s.94.

⁵¹⁶ Uludağ, s.19.

⁵¹⁷ Kazan, s. 4-5.

eser, uzun boyundan dolayı leylek lakabıyla anılan Hasan Dede'nin⁵¹⁸ Mevlânâ'nın sözlerinden oluşan beyitleri leylek formunda tasarladığı levhadır. Çok beğenilen kompozisyonun çeşitli kopyaları günümüze kadar ulaşmıştır. Bu tür yazı resimlerde kullanılan hat çeşitleri ise Sülüs, Celî Sülüs ve Kûfi'dir.⁵¹⁹

Tekkelerde yetişmiş veya tasavvufa intisap etmiş hattatlardan isimleri tespit edilenler şunlardır: Mehmed b. Abdullah el-Konevî (ö.?)⁵²⁰, Nizâmeddin Dede (ö.700/1300)⁵²¹, Hasan Dede(ö.?)⁵²², Mehmed b. Hüseyin Mevlevî(ö.?)⁵²³, Şeyh Hamdullah (ö.926/1520)⁵²⁴, Şeyh İshak Cemâleddin (ö.933/1526)⁵²⁵, Abdülğaffar b. Şeyh Mehmed Şâh (ö.934/1527)⁵²⁶, Şemseddin Karahisarî (ö. 963/1556)⁵²⁷, Abdurrahman Gubârî (ö.974/1566)⁵²⁸, Abdülbaki el- Mevlevî (ö.999/1590)⁵²⁹, Derviş Mehmed (ö. 1000/1591)⁵³⁰, Hacı el- Mevlevî (ö.?)⁵³¹, Derviş Hüseyin bin Reyryan

⁵¹⁸ Kazan, s.4.

⁵¹⁹ Bayat, s.95.

⁵²⁰ Mehmed b. Abdullah el- Konevî: 1278 tarihli Mesnevîsi Konya Mevlâna Müzesi'ndedir. Bayat, 1989, s.85

⁵²¹ Nizameddin Dede: Konyalı'dır. Mevlânâ tarafından hilafet verilmiştir. Yakut'tan meşk etmiştir. Bayat, 1989, s.85

⁵²² Hasan Dede: Osman Dede'nin oğludur. 1307 tarihli iki ciltlik mesnevî yazmıştır. Bayat, 1989, s.85

⁵²³ Mehmed b. Hüseyin Mevlevî: 1372 tarihli mesnevîsi Süleymaniye kütüphanesi Hâlet Efendi bölümündedir. Bayat, 1989, s.85

⁵²⁴ Şeyh Hamdullah: Amasyalı'dır. Aklâm-ı sitte'yi Hayreddin Marâşî'den meşk ederek icâzet almıştır. II. Bâyezid devrinde saray kâtiplerine yazı muallimi olarak görevlendirilmiştir. İmzasını “kâtib's-sultan Bâyezid han” olarak atmıştır. Karacaahmed mezarlığında medfundur. Muhittin Serin, “Hamdullah Efendi, Şeyh”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XV, 1997, s.449-450; Serin, 2008, s.96.

⁵²⁵ İshak Cemâleddin: Karaman'da doğmuştur. Halvetî Tarikati'ndandır. Şeyh Hamdullah'dan meşk etmiştir. Hac yolculuğundan döndüğünde hat sanatını bırakarak Zeyrek civarında bir tekkede tasavvuf ile meşgul olmuştur. Hattat Ahmed Karahisarî'nin Şeyhidir. Rado, s. 64.

⁵²⁶ Abdülğaffar b. Mehmed Şah: Mudurnulu'dur. Zeyniyye Tarikati'na mensuptur. Sülüs ve Nesih'i Şeyh Hamdullah'dan meşk etmiştir. Ta'lik yazıyla da meşgul olmuştur. Şiir yazar, güler yüzlü, cömert bir kişidir. Müstakimzâde, s.241.

⁵²⁷ Şemseddin Karahisarî: 1470 Afyonkarahisar doğumludur. II. Bâyezid devrinde İstanbul'a gelmiştir. Aklam-ı sitte'yi Esedullah Kirmani'den meşk etmiştir. Kanûnî zamanında Ehl-i Hiref cemâatinde kâtip olarak bulunmuştur. Halvetiyye şeyhlerinden Cemâleddin İshak Karamanî'ye intisap etmiş tasavvufî terbiyesini tamamlayarak hilâfet almıştır. Tezkirelerde tasavvuf ahlâkının temsilcisi olduğu mütevazî, zahidâne bir hayat yaşadığı gecelerini ibadetle geçirdiği nakledilmiştir. Cemaleddin İshak Karamanî'nin Sütölçe'deki tekkesinin hazîresine defnedilmiştir. Serin, 2008, s.107-108.

⁵²⁸ Abdurrahman Gubârî: Akşehir doğumludur. Nakşibendî Şeyhidir. XV. yüzyılda hattat ve şâir olarak şöhreti vardır. Sülüs ve Nesih hatlarını Şeyh'in oğlu Mustafa Dede'den meşk etmiştir. Müstakimzâde, s. 230.

⁵²⁹ Abdülbâki el- Mevlevî: Bağdatlıdır. Abdülkadir Geylânî Camii'nin mihrap yazılarını yazmıştır. Mevlevîdir. Bayat, s.86.

⁵³⁰ Derviş Mehmed: Tophâneli'dir. Ahmed Karahisarî'den Sülüs- Nesih meşk etmiştir. Halvetî Tarikati'ne mensuptur. Hocası ve Şeyhi olan Karahisarî ile aynı yerde medfundur. Müstakimzâde, s. 428.

(ö.?)⁵³², Mehmed Dede (ö.?)⁵³³, Bali Dede(ö.?)⁵³⁴, Şeyh Sun'ullah (ö.1095/1683)⁵³⁵, Şeyh Seyyid Hasan (Balat Şeyhi) (ö.1100/1688)⁵³⁶, Ahmet Fasih Dede (ö.1111/1699)⁵³⁷, Şeyh Ahmed Gavsî Dede (ö.1109/1697)⁵³⁸, Hâfız Osman (ö.1110/1698)⁵³⁹, Mehmed Ârif el- Mevlevî (ö.?)⁵⁴⁰, Seyyid Yusuf Nesib Dede (ö.1126/1714)⁵⁴¹, Mustafa Itrî (Buhurizâde) (ö.1124/1712)⁵⁴², Derviş Ali

⁵³¹ Hacı el- Mevlevî: XIV. yüzyılda yaşamıştır. Hat ve tezhip sanatında mâhirdir. Akşehir Mahmud Hayrânî türbesinde Sülüs olarak yazdığı mezar taşı kitabeleri bulunmaktadır. Mevlevî'dir. Bayat, s.85-86.

⁵³² Derviş Hüseyin b. Reyyân: Rumeli'lidir. Sülüs-Nesih, Ta'lik ve Rik'a yazılarını meşk etmiştir. Güzide kitâbeleri olup çoğunlukla Nesih, Rik'a ve Ta'lik hatlarında yazmıştır. 1020/1611 tarihinde Mesnevîsini tamamlamıştır, Yazısı inci gibidir. Müstakimzâde, s.161.

⁵³³ Mehmed Dede: Kütahyalı'dır. Kütahya Mevlevîhanesi Şeyhi İbrahim Dede'nin damadı ve halifesidir. Ta'lik hattında üstadıdır. Bayat, s. 86.

⁵³⁴ Bali Dede: Ali Dede'nin oğludur. 1552 tarihli Mesnevîsi Konya Mevlânâ Müzesindedir. Bayat, s.86.

⁵³⁵ Şeyh Sun'ullah: Amasyalıdır. Mevlevî Tarikatına mensub olduğu dönemlerde Derviş Abdi'den Ta'lik yazısını meşk etmiştir. İlim tahsil etmek için Edirne'ye gittiğinde Atpazarı Seyyid Osman Efendi'ye biat ederek Celvetiyye Tarikatı'na mensup olmuştur. Müstakimzâde, s.604.

⁵³⁶ Şeyh Seyyid Hasan: İstanbullu'dur. Eyüp Sultan Türbedârı idi. Abdülkerim Efendi'den Sülüs-Nesih meşk etmiştir. Sümbüliyye Tarikatındandır. Balat'ta Ferruh Kethudâ Zaviyesi'nde şeyhlik yapmıştır. Müstakimzâde, s.152.

⁵³⁷ Ahmed Fasih Dede: İstanbul doğumludur. Fetih'ten sonra İslâm'ı kabul eden Dukanzâde sülalesindendir. Dîvan-ı Hümâyûn kâtipliği yapmıştır. Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın hazine kâtibi ve musâhipliğinde bulunmuştur. Derviş Ali'den Sülüs-Nesih meşk etmiş, Hürde Ta'lik hattını icad etmiştir. 1670 yılların başında Galata Mevlevîhânesi Şeyhi Gavsî Dede'ye intisap etmiş hayatının sonuna kadar mevlîhanede hat dersi vermiş ve bir Dîvan olmak üzere çeşitli eserler yazmıştır. Mevlevîhanenin kabristanına defnedilmiştir. Mustafa Çıpan, "Fasîh Ahmed Dede", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XII, 1995, s.213-214; Müstakimzâde, s.573-574.

⁵³⁸ Gavsî Dede: İstanbul doğumludur. Yazıcızâde Ahmed Bîcan neslindendir. Bursa Mevlevî Şeyhi Salih Dede'ye intisap etmiştir. Galata Mevlevîhanesi'nde Aziz Dede'den Mesnevî okumuştur. Arzî Muhammed Dede'nin hizmetine girmiş şiir ve inşâ eğitimi almıştır. Çelebi Mehmed'in 1672 yılında vefatının ardından Mevlevîhane'de şeyh olmuştur. Ta'lik yazıda üstadıdır. Mevlevîhane'nin hazîresine defnedilmiştir. Mehmed Altunmeral, "Gavsî Ahmed Dede ve Şiirleri", **Bartın Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, Cilt.6, Sayı.12, 2019, s.126; Müstakimzâde, s.576.

⁵³⁹ Hâfız Osman: 1642 yılında İstanbul'da doğmuştur. Küçük yaşta hâfızlık yapmış, bu isimle anılmıştır. Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa'nın himâyesinde yetişmiştir. Hat sanatında ilk hocası Büyük Derviş Ali'dir. Hocası yaşlılığından dolayı onu talebesi Suyolcuzâde Mustafa Eyyubî'ye göndermiştir. II. Ahmed'e yazı hocalığı yapmıştır. Felç hastalığı geçirmiş gördüğü tedaviyle yazı hayatına geri dönmüştür. Mânevî terakkisinde Sümbül Efendi Dergâhın şeylerinden Alaaddin Efendi'nin etkisi olmuştur. Sümbül Efendi Dergâhı hazîresine defnedilmiştir. Derman, 1997-3, s.98-99; Ömer Faruk Dere, "Hâfız Osman Efendi", **Hat ve Tezhip Sanatı**, Edit. Ali Rıza Özcan, Ankara, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015, s.96.

⁵⁴⁰ Mehmed Ârif el- Mevlevî: Aslen Bağdatlı'dır. İstanbul doğumludur. Yâkut ve Karahisarî tarzında yazmıştır. III. Ahmed'in saltanatının başlarında vefat etmiştir. Bayat, s.87; Müstakimzâde, s.436.

⁵⁴¹ Seyyid Yusuf Nesib Dede: Konyalı'dır. Kahire Mevlevî Şeyhi Mustafa Dede'den feyz almıştır. 1711 yılında Yenikapı Mevlevîhanesi'nin postnişini olmuştur. Ta'lik hattı yazmıştır. Yenikapı Mevlevîhanesi'nin bahçesinde medfundur. Bayat, s.88.

⁵⁴² Mustafa Itrî: İstanbul doğumludur. Şâir, bestekâr, âlim, neyzen ve hânendedir. Ta'lik hattını Siyâhî Ahmed Efendi'den meşk etmiştir. Mevlevî'dir. Binden fazla bestesi vardır. Rado, s. 122.

(ö.1128/1715)⁵⁴³, Derviş İbrahim bin Ramazan (ö.1131/1715)⁵⁴⁴, Kevkeb Derviş Mehmed (ö.1129/1717)⁵⁴⁵, Derviş İbrahim bin Ramazan (ö. 1131/1719)⁵⁴⁶, Eminî Mehmed Bey (ö.?)⁵⁴⁷, Şeyh İsmâil-i Hakkî (ö.1137/ 1724)⁵⁴⁸, Şuglî Ahmed Dede b. Mehmed (ö.1140/1727)⁵⁴⁹, Osman Nâyî Dede (ö. 1142/1729)⁵⁵⁰, Şeyh Ahmed b. Mehmed (Kadirî Hâfız Efendi) (ö. 1149/ 1736)⁵⁵¹, Süleyman Nahîfî (ö. 1151/ 1738)⁵⁵², Abdullah Enîsî Dede (ö.1150/ 1746) ⁵⁵³, Ali Dede Hüdhüd (ö.1164/1750)⁵⁵⁴, Zâkir Ahmed Vıfkî b. Ramazan (ö. 1165/1751)⁵⁵⁵, Şeyh Ahmed-i

⁵⁴³ Derviş Ali: İstanbul doğumludur. “Anbarcızâde” ve “İmam” lakaplarıyla anılmıştır. Ağakapılı İsmail Efendi’den Sülüs-Nesih icâzeti almıştır. Hattat Hâfız Osman’dan istifade etmiştir. Sultanhamam’daki Çelebioğlu Mescidi’nde imamlık yapmıştır. Birçok Mushaf, en’âm ve evrâd-ı şerife yazmıştır. Mevlevîdir, Miskinler tekkesi yakınında medfundur. M. Uğur Derman, “Derviş Ali, İmam”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IX, 1994, s.192.

⁵⁴⁴ Derviş İbrahim b. Ramazan: İstanbullu’dur. Yenikapı Mevlevîhane’si dahilindeki Yaylak Camii’nde imamlık yapmıştır. Sülüs ve Nesih yazılarını babası Ramazan Efendi’den meşk etmiştir. Yenikapı Mevlevîhanesi dışında babasıyla aynı kabre defnedilmiştir. Müstakimzâde, s.34.

⁵⁴⁵ Kevkeb Mehmed: Anadolu’dan Edirne’ye göç etmiştir. Halvetî tarikatına mensuptur. Hâfız Osman Efendi’den altı çeşit yazıyı meşk etmiştir. Rado, s. 123-124.

⁵⁴⁶ İbrahim b. Ramazan: İstanbullu’dur. Sülüs ve Nesih yazılarında üstaddır, Yenikapı Mevlevîhane’si içindeki Yılak Camii’nde imamlık yapmıştır. Bayat, s.88.

⁵⁴⁷ Eminî Mehmed Bey: İstanbullu’dur. XVIII. asırda yaşamıştır. Anne tarafından Mevlânâ sülâlesindendir. Enderun’da Divan kâtipliği yapmıştır. I. Mahmud zamanında Moskova elçiliği yapmıştır. Sülüs, Nesih, Ta’lik, Divânî hatlarında üstaddır. Şâir, müfessir, hadis alanında ileri gelenlerdendir. Bayat, s.88.

⁵⁴⁸ İsmâil-i Hakkî: Rumeli’nde Aydos kasabasında doğmuştur. Hâfız Osman Efendi’den Sülüs- Nesih meşk etmiştir. Ta’lik hattını da güzel yazmıştır. Celvetiyye Tarikati’ndendir. Müstakimzâde, s.116.

⁵⁴⁹ Şuglî Ahmed b. Mehmed: Edirneli’dir. Bektâşî Tarikatine mensuptur. Sülüs ve Nesih hatlarını Kevkeb Hâfız Mehmed Efendi’den meşk etmiştir. Müstakimzâde, s.80-81.

⁵⁵⁰ Osman Nâyî Dede: İstanbullu’dur, Babası Süleymaniye Darüşşifası baş hademesidir. Sülüs ve Nesih hattını Nefeszâde İsmail Efendi’den, Ta’lik hattını Gavsî Ahmed Efendi’den meşk etmiştir. Matematik ve musikide maharetlidir. Gavsî Dede’nin vefatından sonra şeyh olmuştur. Şâirdir, Ardından güfte ve besteler bırakmıştır. Müstakimzâde, s.272-273.

⁵⁵¹ Şeyh Ahmed b. Mehmed: İstanbullu’dur. Sülüs ve Nesih hattını Yoğurtçular Şeyhi Mustafa Efendi’den meşk etmiştir. Müstakimzâde, s.80.

⁵⁵² Süleyman Nahîfî: İstanbul doğumludur. Sülüs ve Nesih yazılarını Hâfız Osman Efendi’den meşk etmiştir. Ta’lik hattını da güzel yazardı. Yeniçeri Kalemî kâtiplerindendir. Mevlevî’dir. Mesnevîyi manzum olarak Türkçe’ye tercüme etmiştir. Rado, s. 141.

⁵⁵³ Abdullah Enîsî Dede: Edirneli’dir. Asıl adı Abdullah’dır. Medrese tahsilinden sonra Enis Recep Dede’ye intisap etmiştir. Hac dönüşü Kahire’de ilim tahsil etmiş, Mısır Mevlevîhane’sinin Şeyhi olmuştur. Mısırlı hattat Muhammed Nûri el- Mısıri’den Sülüs ve Nesih icâzeti almıştır. Bayat, s.88; Berk, 2012, s. 65.

⁵⁵⁴ Ali Dede Hüdhüd: İstanbullu’dur. Babası Elbistan’dan göçmüştür. Abdülbaki Dede Efendi’ye intisap etmiştir. Ta’lik hattını Durmuşzâde’den meşk etmiştir. Müstakimzâde, s.628-629; Rado, s.147.

⁵⁵⁵ Ahmed Vıfkî: Üsküdar’lıdır. Draman Tekkesi Şeyhi İsa Efendi’ye intisap etmiştir. Halvetî’dir. Ta’lik hattını Zeyrek müezzini Hattat Hüseyin Efendi’den Mevlid-i şerif yazarak meşk etmiştir. Besteleri vardır. Çorlulu Ali Paşa Camii’nde Cuma vaazlarını vermiş, Draman tekkesinin müezzinliğini yapmıştır. Sivasî Efendi Zâviyesi’nde şeyhlik yapmış, vefatında tekkenin haricine defnolunmuştur. Müstakimzâde, s.572; Rado, s.149.

Hatem (ö.1168/1755)⁵⁵⁶, Şeyh Mustafa Dede (ö. 1171/1757)⁵⁵⁷, Ahmed Dede (ö.?)⁵⁵⁸, Derviş Hüseyin Uşşâkî (ö.1170/1757)⁵⁵⁹ İbrahim Edhemî b. Halîl (ö?)⁵⁶⁰, Mustafa Tevfik Efendi (ö.1761)⁵⁶¹, Şeyh Hasan b. Hasan (ö.1181/1767)⁵⁶², Yahyâ Âgah Efendi (ö.?)⁵⁶³ Şeyh Seyyid Hasan (Hâce Hasan) (ö.1187/1774)⁵⁶⁴, Mehmed Ta'ib b. Mustafa (Darbzâde) (ö.1192/1778)⁵⁶⁵, Mehmed Sırrıyü'l-vahdeti (ö.1295/1878)⁵⁶⁶, Şeyh Seyyid İsmâil-i- Said (Mi'mar Şeyhi) (ö. 1193/1779)⁵⁶⁷,

⁵⁵⁶ Şeyh Ahmed-i Hâtem: Sancak bölgesi sınırlarında Yenişehir'e bağlı olan Akovalı'dır. Babası 1757 yılında Rusya sefirliği yapmış Şehdî Osman Efendi'dir. 1703 yılında İstanbul'a gelmiştir. Yedikuleli Haşimizâde Abdullah Efendi'den kısa sürede Sülüs-Nesih icâzeti almıştır. Mehmed Emin Tokadî hazretlerinin Şehzâdebaşı Camii'ndeki Hâfız-ı Şirazi Dîvanı okumalarına katılmıştır. Mekke'ye giderek Nakşibendî Tarikatı'nın Müceddidiyye kolunun Şeyhî Ahmed Cürçani'ye (ö. 1119/1707) intisap etmiştir. Hocasından icâzet aldıktan sonra Kahire'de on yıl fennî ilimler tahsil etmiştir. Hayatının sonlarına doğru Yunanistan-Yenişehir'e giderek dersler vermiştir. Türkçe, Arapça, Farsça şiirler yazmıştır. Dîvânı vardır. Kerim Açık, "Akovalızâde Ahmed Hâtem", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. Ek-1, 2016, s.63-64.

⁵⁵⁷ Şeyh Mustafa Dede: Edirneli'dir. Amcası Mısır Mevlevîhanesi Şeyhi Emin Abdi Dede'den Sülüs ve Nesih öğrenmiştir. Bayat, s.89.

⁵⁵⁸ Ahmed Dede: İznikli'dir. Mısır Mevlevîhanesi Şeyhi Enis Abdullah Dedenin hizmetinde bulunmuştur. Sülüs ve Nesih hattını ondan meşk ederek icâzet almıştır. Mustafa Dede'den sonra Mevlevîhane'nin postnişini olmuştur. Arapça ve Farsçaya vakıftır. Müstakimzâde, s.98.

⁵⁵⁹ Derviş Hüseyin Uşşâkî: İstanbullu'dur. XVIII. yüzyılda yaşamıştır. Seyyid Cemaleddin Şeyh Mehmed Edirnevi'den Uşşâkî halifeliği almıştır. Hoca Mehmed Râsim'den Sülüs Nesih icâzeti almıştır. Hocasından bir sene sonra vefat etmiştir. Eyüp'te medfundur. Müstakimzâde, s.167.

⁵⁶⁰ İbrahim Edhemî b. Halil: İstanbullu'dur. Hâfız ve Nakşibendî'dir. Sülüs ve Nesih yazılarını Seyyid Abdülhalim Efendi'den meşk ederek icâzet almıştır. Koca Mustafa Paşa Camii ve Has Odabaşı Camii imamliklarında bulunmuştur. Müstakimzâde, s.34.

⁵⁶¹ Mustafa Tevfik Efendi: 1705 yılında İstanbul'da doğmuştur. Buharî tekkesi Şeyhi Mehmed Emin Tokadî Efendi doğumuna tarih düşmüştür. III. Ahmed devrinde Enderun Seferli Koğuşuna alınmış daha sonra çırağ edilmiştir. Mehmed Emin Tokadî Efendi'ye intisap etmiştir. Kâtipzâde Ref'i Efendi'den (ö.1183/1769) Ta'lik yazı meşk etmiştir. Âmâ Ali Efendi'den musiki meşk etmiştir. Şiirleri vardır. Felç hastalığından vefat etmiştir. Edirnekapı mezarlığında medfundur. Mehmed Nermi Haskan, **Eyüplü Hattatlar**, Haz. Süleyman Berk, İstanbul, Eyüp Belediyesi Yayınları, 2004, s.146.

⁵⁶² Şeyh Hasan b. Hasan: İstanbullu'dur. Mehmed Râsim Efendi'den Sülüs- Nesih meşk etmiştir. Kâdirî Tarikatine mensubdur. Müstakimzâde, s.147-148.

⁵⁶³ Yahya Âgah Efendi: Zenburiye Tarikatı'nın Sıddıkiye koluna mensuptur. Davutpaşa'da bulunan Erdi Baba Dergahı'nın postnişinidir. Tarikat adâb ve erkânından bahsettiği eseri bulunmaktadır. Sülüs, Nesih ve ma'kılî hatlarında eser vermiştir. Uludağ, s.16.

⁵⁶⁴ Hâce Hasan Efendi: İstanbullu'dur. Sülüs ve Nesih hattını Kevkeb Hâfız Derviş Mehmed Efendi'den meşk etmiştir. Sultanahmed semtinde bulunan Nahl-bend Camii'nde hatiplik ve civardaki mektepte muallimlik yapmıştır. Sa'diyye Tarikatı'ne mensubdur. III. Mustafa'dan bir gün önce vefat etmiştir. Müstakimzâde, s.153.

⁵⁶⁵ Mehmed Ta'ib b. Mustafa (Darbzâde), Nakkaşzâde Mehmed Ta'ib: Edirneli'dir. İbn Mustafa Darbzâde olarak bilinir. 1751 yılında Haffafzâde Hüseyin Efendi'den Sülüs, Nesih icâzeti almıştır. Eski Cami karşısındaki Kovacılar kabristanında medfundur. Müstakimzâde, s.416.

⁵⁶⁶ Mehmed Sırrıyü'l-vahdeti: Kız taşında Sofular caddesinde bulunan Rüfâî Dergahının Şeyhidir. Celi Sülüs eseri vardır. Nesih hattı ile yazdığı ahlâk risâlesi 1858 yılında basılmıştır. İbnülemin, s. 367-368

⁵⁶⁷ Şeyh Seyyid İsmâil-i- Said (Mi'mar Şeyhi): İstanbullu'dur. Kanlıca'da yaşamıştır. Sümbüliyye Tarikatı'ndendir. Mî-âhûr Seyyid Abdullah Efendi'den Sülüs- Nesih icâzeti almıştır. Müstakimzâde, s.109-110.

Hasan Leylek Dede (ö. 1243/1827)⁵⁶⁸, Hattat Mahmud Celâleddin Efendi (ö.1245/1829)⁵⁶⁹, Mehmed Saîd Hemdem Çelebi (ö.1275/1859)⁵⁷⁰, İsmail Hakkı (Kıbrısizâde) (ö.1279/1862)⁵⁷¹, Kazasker Mustafa İzzet Efendi (ö.1293/1876)⁵⁷², Zeki Dede (ö.1299/1881)⁵⁷³, Hattat Hasan Rıza Efendi (ö.1308/1890)⁵⁷⁴, Mehmed Âşir Efendi (ö. 1905)⁵⁷⁵, Hasan Sırrı Efendi (ö.1907)⁵⁷⁶, Mehmed Atâullah Dede (ö.

⁵⁶⁸ Hasan Leylek Dede: XVIII ve XIX. yüzyıllar arasında yaşamış olan Hasan Dede Mevlevî tarikatine bağlı bir ressamdır. Hat sanatında da eğitimini Şeyh Yusuf Dede'den almıştır. Hasan Dede'nin Sülûs hattıyla istif ettiği yürüyen leylek resmi içinde "Aşk-ı Mevlâna ile hayretzede, Mevlevî Seyyid Hasan Leylek Dede" yazılıdır. 1827 yılında vefat etmiştir. Ali Alparslan, "Türk Yazı Sanatı ve Mevlevîlik", **Türk Hattatları**, Şevket Rado, İstanbul, Tifdruk Matbaacılık, 1984, s. 206-209; Şehabettin Uzluk, **Mevlevilikte Resim Resimde Mevleviler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957, s. 66-68.

⁵⁶⁹ Mahmud Celâleddin: 1750 yılında doğduğu sanılmaktadır. Dağıstanlıdır. Birkaç hocadan meşk ettiyse de sert mizacı sebebiyle icâzet almamıştır. Kendi gayretleriyle şeyh Hamdullah ve Hâfız Osman'ın yazılarını inceleyerek yazı sanatında ilerlemiştir. Nakşibendî şeylerinden olan babası Mehmed Efendi'nin Eyüp Nişanca'daki dergâhına intisap eden babasının vefat etmesiyle dergâhın şeyhliğine getirilmiştir. Talebesi Mehmed Tahir Efendi'nin Sultan Abdülmecid'e hocalık yapmasıyla başlattığı ekol devam ettirilse de sultanın vefat etmesiyle Mustafa Rakım ekolü öne çıkmıştır. Şeyh Murad Dergâhı haziresine defnolunmuştur. M. Uğur Derman, "Mahmud Celâleddin Efendi, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVII, 2003, s.359.

⁵⁷⁰ Mehmed Saîd Hemdem: 1807 Konya doğumludur. On bir yaşında hüsn-i hat icâzeti almıştır. Ta'lik yazıda maharetlidir. Sekiz yaşında postnişin olmuştur. Kırkbeş yıl bu vazifede bulunmuştur. Türkçe, Arapça, Farsça şiieleri mevcuttur. Sezai Küçük, "XIX. Asırda Mevlevîlik ve Mevlevîler", **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s. 52-56.

⁵⁷¹ İsmail Hakkı (Kıbrısizâde): Tersane Emini Ali Ağa'nın oğludur. Ta'lik hattının Yesarizâde Mustafa İzzet Efendi'den meşk etmiştir. Ta'lik hattında pek çok talebe yetiştirmiştir. 1805 yılında Mevlevîliğe intisap etmiştir. 1842 yılında Selânik, 1852 yılında Bursa mevlevîyetine tâyin edilmiştir. Sümbül Efendi Haziresinde medfundur. Mezar taşını talebelerinden Sami Efendi yazmıştır. İbnülemin, s. 544-545.

⁵⁷² Mustafa İzzet Efendi: Tosya'da doğmuştur. Anne tarafından Kadiriyye Tarikatı'nın Rûmiyye kolunun Şeyhi İsmali Rûmî'nin torunlarından. Nakşibendî Tarikatı şeyhlerinden Kayserili Ali Efendi'ye intisap ederek hacca gitmiştir. Mekke'de Abdullah Dehlevî hulefâsından Şeyh Mehmed Can Efendi'den sülûkünü tamamlamıştır. Başına Nakşî tacı, üzerine Dehlevî hırkası giymiştir. M. Uğur Derman, "Mustafa İzzet, Kazasker", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2006, s.304; İbnülemin, s.157.

⁵⁷³ Zeki Dede: 1821 yılında Bursa'da doğmuştur. İlim tahsil ettikten sonra imamlık ve Mahkeme-i şeriyye kâtipliğinde bulunmuştur. Bursa Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed Dedeye intisap etmiştir. 1854 Bursa depreminden sonra İstanbul'a yerleşmiştir. Mesnevî ve levhalar yazarak, mesnevî dersleri vererek geçimini temin etmiştir. Fetvahanede Ta'lik dersleri vermiştir. Yusuf Kâmil Paşanın konağında ücret mukabilinde mesnevî okutmuş ve kütüphânesinin Hâfız kütüplüğünü yapmıştır. 1874 yılında Üsküdar Mevlevîhane'si şeyhliğine getirilmiştir. Ta'lik hattı ile birçok kitap ve levha yazmıştır. Üsküdar Mevlevîhane'sinin haziresine defnedilmiştir. İbnülemin, s. 634.

⁵⁷⁴ Hasan Rızâ Efendi: Manisalı'dır. İstanbul'a gelerek Üsküdar Toygartepe'ye yerleşmiştir. Halvetiyye Tarikatından Halil Rif'at Efendi'ye intisap etmiş tasavvuf terbiyesinin ruhunda meydana getirdiği duygularını Rik'a hattıyla yazdığı divanında dile getirmiştir. Mûsikî bilgisi ve sesinin güzelliğinden dolayı Said Paşa'nın imamlığını yapmış "Said Paşa İmamı" olarak ünlenmiştir. Seksen beş yaşında vefat etmiş, Toptaşı'ndaki Rifâî dergâhı haziresine defnedilmiştir. Nuri Özcan, "Hasan Rızâ Efendi, Said Paşa İmamı", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XVI, 1997, s.346; İltar, s.22-23.

⁵⁷⁵ Mehmed Âşir Efendi: Cerrahi Tarikatı Şeyhi Mehmed Emin Efendi'nin oğludur. Seniha Sultan'ın kethüdâlığını ve şehzâdelerin yazı hocalığını yapmıştır. Nakşî, Sa'di icâzetleri olan Âşir Efendi,

1910)⁵⁷⁷, Mehmed Elif Efendi (ö. 1927)⁵⁷⁸ Sıdkı Dede (ö.1933)⁵⁷⁹, Hattat Aziz Efendi (ö.1934)⁵⁸⁰, Mehmed Suud Bey (ö.1948)⁵⁸¹ dir.

Balaban Tekkesinin şeyhliğini ve imamlığını yapmıştır. Tekkeyi ikinci defa yaptıran Âşir efendi hattatlığı ve mevlevîhanlığıyla öne çıkmıştır. Mermutlu & Bolu, s.44.

⁵⁷⁶ Hasan Sırrı Efendi: 1836 Boğaziçi- Yeniköy’de doğmuştur. İlköğretimini Yeniköy iptidâî mektebinde tamamlamış, Hâfız olmuştur. Yeniköy Rıfâî dergâhı Şeyhi olan Mehmed Emin Efendi’den hüsn-i hat icâzeti almıştır. Daha sonra Kazasker Mustafa İzzet Efendi’den istifade etmiştir. Mevlevî’dir. Sümbül Efendi dergâhında zâkir başılık yapmıştır. Adliye nezâretinde kâtiplik, icrâ dairesinde icrâ memurluğu görevlerinde bulunmuştur. Rumeli kabristanında medfundur. İbnülemin, s.370.

⁵⁷⁷ Mehmed Atâullah Dede: 1842 yılında Mevlevîhane’de doğmuştur. Babası Kulekapısı Mevlevî Şeyhi Seyyid Mehmed Kudretullah Dede’dir. İptidâî ve Rüşdî eğitiminden sonra Süleyman Sırrı Efendi’nin Bâyezid Camii’ndeki derslerine devam ederek icâzet almıştır. Hususi muallimlerden Fransızca ve Almanca öğrenmiştir. Felsefe, sosyal bilimler, matematik ve mûsikî alanlarında bilgi sahibidir. Babasının vefatının ardından 1871 yılında Galata Mevlevîhâne’sinde meşihat makamına getirilmiş kırk yıl şeyhlik yapmıştır. Ta’lik hattını Sâmi Efendi’den ve Kıbrıs-zâde İsmail Hakkı Efendi’den meşk etmiştir. İbnülemin, s.503.

⁵⁷⁸ Mehmed Elif Efendi: 1850 yılında Sütluçe’de doğmuştur. Babası Sütluçe Sa’dî dergâhı Şeyhi Ahmed Muhtar Efendi’dir. İptidâî tahsilinden sonra Ahmed Nüzhet Efendi’nin Bâyezid Camii’ndeki derslerine devam ederek icâzet almıştır. Ta’lik hattını Zekî Dede’den ve Meşihat muhasebe müdürlüğünden emekli olan Râkım Efendi’den meşk etmiştir. Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Osman Selahattin Efendi’den mesnevî icâzeti ve halifelik almıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerinden oluşan dîvanı vardır. Sanat severliği ile ün yapmış, onun döneminde tekke kültür merkezi haline gelmiştir. İbnülemin, s.810-811; M. Baha Tanman, “Hasırîzâde Tekkesi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi IV**, Edit. Nuri Akbayan, Ekrem Işın vd, İstanbul, Ana Basım AŞ, 1994, s.7.

⁵⁷⁹ Sıdkı Dede: Filibeli’dir. Gördüğü rüya sebebiyle yirmi beş yaşında İstanbul’a gelerek Kazasker Filibeli Büyük Halil Fevzi Efendi’ye intisap etmiştir. Konya Mevlânâ dergâhına giderek Arapça ve Farsça dillerinde ilerlemiş, ilim ve sanat sahasında kendisini yetiştirmiştir. Dergâhta mesnevî dersleri vermiş ve dergâhın yakınındaki Sultan Selim Camii’nde hatiplik yapmıştır. Ta’lik hattıyla eserleri mevcuttur ancak hocası tespit edilememiştir. Hattatlığının yanında hakkaklığı ve Şâirliği de vardır. Özönder, s.584-590.

⁵⁸⁰ Aziz Efendi: Trabzonlu’dur. Ailesi 93 Harbinde İstanbul’a göçmüştür. İlk tahsilini Eyüp Şah Sultan Mektebi’nde yapmıştır. Yazıya olan kabiliyeti dolayısıyla Nuruosmaniye’deki hat mektebinde bulunan Filibeli Arif Efendi’den Sülüs- Nesih meşk ederek icâzet almıştır. Abdullah Hamdi Bey’den de Sülüs- Nesih icâzeti almıştır. Hasan Hüsnü Efendi’den Ta’lik meşk ederek 1894 yılında icâzet almıştır. Sâmi Efendi’nin Horhor’da bulunan evinde düzenlenen sanat sohbetlerine devam etmiş Celî Sülüs ve Celî Ta’lik yazılarının inceliklerini öğrenmiştir. Özbekler Tekkesi Şeyhi Edhem Efendi’den ebru sanatını öğrenmiştir. Çeşitli memuriyetlerde bulunmuş ahlâkî sebebiyle madalya ve Mecidiye nişanıyla ödüllendirilmiştir.1922 yılında çalıştığı memuriyetten izinli olarak Mısır’a gitmiş, Mısır hükümeti için Mushaf yazmış ve tezhiplenmiştir. Yazdığı Mushaf beğenilince gelen teklif üzerine Mısır’da Hüsn-i Hat Medresesi kurmuştur. Kahire havasının sağlığına dokunması sebebiyle 1933 yılında İstanbul’a dönmüş ertesi yıl vefat etmiştir. Edirnekapı mezarlığına defnedilmiştir. Ümmü Kenan Dergâhına intisâp etmiş, Kenan Rifâî Efendi’nin mânevi terbiyesi altına girmiştir. Onu tanıyanlar bu intisâbından sonra katı ve mutaassıp yapısının değişerek halim selim bir insana dönüştüğünden bahsetmektedirler. Mürşidiyle beraber Efendimizin kabrine yaptıkları bir ziyarette tâc-ı hilâfeti giyerek Şeyh unvanını almıştır. Bundan sonra yazılarında eş-Şeyh Mehmed Abdülaziz er-Rifâî imzasını kullanmıştır. Muhittin Serin, **Hattat Aziz Efendi**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 1999, s.19-20.

⁵⁸¹ Mehmed Suud Bey: 1892 İstanbul doğumludur. Dedesi hattat Vahdettin Efendi’dir. Sülüs ve Nesih yazılarını babasından, Beşiktaşlı Nuri Efendi’den ve Muhsinzâde Abdullah’dan, Celî Dîvani yazıyı Sâmi Efendi’den, tuğra çekmeyi İsmail Hakkı Altunbezer’den öğrenmiştir. Resmi göreviyle beraber medreselerde yazı hocalığı yapmıştır. Merkez Efendi kabristanına defnedilmiştir. Bayat, s.93.

Resim15 Yesarizâde'nin talebesi ve Mevlevî Şeyhi İsmail Hakkı Efendi'nin (Kıbrısizâde) mezar taşı



Kaynak: Türkoğlu, s.302.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. OSMANLI'NIN MODERN DÖNEMİNDE HÜSN-İ HAT EĞİTİMİ

Avrupa'nın sanayideki gelişimi ve Osmanlı ile harp sahasındaki etkileşimlerinde üstünlük göstermeye başlaması, Osmanlı'da ilk olarak askerî eğitim sisteminde Avrupa tarzında okullaşmaya gidilmesinde etkili olmuştur.⁵⁸²

1770 yılında Ruslarla Çeşme'de yaşanan deniz savaşında, Osmanlı donanmasının yakılması, daha donanımlı subaylar yetiştirilmesinin gerekliliğini gündeme getirmiş, bu maksatla 1775 yılında Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun açılmıştır.⁵⁸³ Üç yıllık mektebe, Kur'ân'ı hatmetmiş ve Sülüs hattını öğrenmiş, on dört- on altı yaşlarında çocuklar kabul edilmiştir.⁵⁸⁴

III. Selim (ö.1223/1808) döneminde Hasköy'de açılan ikinci okul, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun'dur. 1795 yılında eğitime başlayan okulun dersleri riyâziye ve hendese ağırlıklıdır. Coğrafya, arazi ölçümü, harita çıkarma, müstahkem bina yapımı, isâbetli ve serî top atıcılığı, yüksek matematik gibi derslerin öğretildiği dört yıllık okulun birinci senesinde, talebelere hüsn-i hat öğretilmiştir. Hattat Abdullah Zühdi Efendi (ö.1296/1879) okulun hüsn-i hat ve resim hocalığını yapmıştır.⁵⁸⁵ Kendine ait bir matbaası da bulunan okul, III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra gözden düşmüş ve yapılan düzenlemelerle II. Mahmud (ö.1255/1839) zamanında kurulan yeni ordunun mühendislik eğitimi ihtiyacını karşılamıştır.⁵⁸⁶

⁵⁸² R. Doğan, s.424-425; İsmail Güven, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Naturel Yayıncılık, 2010, s.143.

⁵⁸³ Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2006-1, s.514.

⁵⁸⁴ Ergin, s. 315-319; Fransız hocaların ve yabancı uzmanların görev yaptığı okulun ilk hocası Arapça, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca bilen Kaptan-ı Derya Cezayirli Seyyid Hasan'dır. 1846 yılında Heybeliada 'ya taşınan okul bugün Deniz Harp Okulu olarak varlığını sürdürmektedir. R. Doğan, s.426; Beydilli, 2006, s. 516.

⁵⁸⁵ Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXI, 2006-2, s. 516; Akyüz, 2019, s.145; İbnülemin, s. 15; Berk, 2012, s. 115.

⁵⁸⁶ Zamanla bina değişiklikleri yaşanan okul Osmanlı- Rus savaşında hastane olarak kullanılmış ve eğitime ara vermiştir. 1908 yılında sivil olarak Mühendis Mektebi açılmış, Cumhuriyetten sonra 1928 yılında Yüksek Mühendislik Mektebi kurulmuştur. 1933 yılında İstanbul Üniversitesine Yüksek Mühendislik Fakültesi eklenmiş 1941 yılında Yüksek Mühendis Okulu olmuştur. 1944 yılında da

XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, devlet kurumlarında görev alan memurların çoğunluğu medrese eğitimi almış kişilerden oluşmuştur. Bu kişiler dönemin gereklerine cevap veremediği için nitelikli personel yetiştirmek maksadıyla sivil eğitim alanında Batı tarzında yapılan en kapsamlı düzenlemeler II. Mahmud zamanında başlamış, medreselerin dışında bir eğitim sistemi geliştirilmiştir.⁵⁸⁷

Sıbyan mekteplerini bitirenlerin devam edeceği, orta öğretim kademesine denk olacak ve Batı tarzında eğitim verecek okullar açılmasına karar verilmiştir. 1838 yılında açılan iki yıllık okullara, II. Mahmud tarafından ilk kademesine “İptidâî”, ikinci kademesine çocuklar rüşd yaşına kadar okuyacakları için “Rüşdiye” ismi verilmiştir. Yapılan programa uygun olarak açılan ilk rüşdiyeler, Mekteb-i Maârif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye isimli rüşdiyelerdir.⁵⁸⁸ Memur yetiştirmek maksadıyla kurulan bu okullar, sivil alandaki ilk modern eğitim kurumlarıdır.⁵⁸⁹

Ancak bu okullara öğrenci yetiştirecek sıbyan mekteplerinde yeterli düzeyde talebe yetiştirilemediği için ilköğretimin önemini kavrayan II. Mahmud, 1824 yılında yayımladığı fermanla ilköğretimi devamlı ve zorunlu hâle getirmek için çabalamıştır.⁵⁹⁰

Abdülmecid (ö.1861) döneminde, tüm devlet kurumlarının Batı tarzında düzenlenmesi maksadıyla ilân edilen Tanzimat Fermanı’nda, eğitim için bir atıf bulunmasa da padişahın yazdığı Hatt-ı Hümayun’da eğitime dâir söylediği şu cümle ile babasının halkın eğitime verdiği önemi sürdürmeye çalışmıştır. “*Halkın bilgisizliğinin giderilmesi, bilim ve fen ile sanayinin kaynakları olan gerekli okulların düşünülüp açılmasıyla olacaktır.*”⁵⁹¹

Tanzimat döneminde, Osmanlı eğitim sisteminde Batı tarzında modernleşme bir amaç haline gelmiştir. Eğitim, medreselerin denetiminden alınarak, devletin

İstanbul Teknik Üniversitesi kurulmuştur. Mühendishane-i Berri Hümayun Kara Harp Okulunun nüvesi olmuştur. Beydilli, 2006-2, s. 516-518.

⁵⁸⁷ Karal, s. 375; Erhan Bektaş, “Son Dönem Osmanlı Bürokratlarının Yabancı Dil Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme (1850-1909)”, **Osmanlı’da Maarif: Kişiler, Anlatılar, Kurumlar**, Edit. Adem Ölmez, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2023, s. 42.

⁵⁸⁸ Ergin, I.II, s.384; Sakaoğlu, 1991, s.66.

⁵⁸⁹ Fatih Demirel, “II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı’da Orta Öğretim: Sultâniler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı. 2, İzmir, 2012, s.340

⁵⁹⁰ II.Mahmud, ilköğretim eğitimi almayan çocukların çırak olarak alınmamasını, alanların cezalandırılmasını istenmiştir. Akyüz, 2019, s. 151.

⁵⁹¹ Ali Akyıldız, “Tanzimat”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XL, 2011, s. 1-10; Binbaşoğlu, s.120.

görevi haline dönüştürülmek istenmiştir. Sınıf geçme sistemi getirilmiş, yüksek okula devam etmek isteyenlerden şehâdetnâme veya diploma talep edilmiştir.⁵⁹²

1847 Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurularak sivil eğitimde düzenlemeler yapılmıştır. Sıbyan mekteplerinin programları iyileştirilmiş, kızlar için altı yaş, erkekler için yedi yaş, ilköğretime zorunlu başlama yaşı olarak kabul edilmiştir.⁵⁹³

Tanzimatçıların sıbyan mekteplerinde yapmak istedikleri modernleşme, medrese çevreleri tarafından tepkiyle karşılanıp başarılı olunamayınca, rüşdiyeler ön planda tutulmuştur. Modernleşme ilköğretimin dışında yapılmaya çalışılmış, medreselerin kontrolündeki sıbyan mekteplerinde yeterince ıslahat yapılamadan,⁵⁹⁴ rüşdiye okulları açma teşebbüsü ile ıslahat işine ortadan başlanılmış, fakat istenilen düzeyde talebe bulunamamıştır.⁵⁹⁵

Ardından, 1857 yılında eğitim ile ciddi bir şekilde ilgilenilmesi maksadıyla Maârif-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur.⁵⁹⁶ Abdülmecid, camilerde düzenlenen medreselerin icâzet törenlerine, askerî ve rüşdiye okullarının imtihanlarına katılarak ve şehzâdesi Murad'ı ve kızı Fatma Sultan'ı bizzat okula götürüp öğretmene teslim ederek sivil eğitimi desteklemiştir.⁵⁹⁷

Askerî alandaki eğitimde daha sıralı ilerleme kaydedilirken, sivil alanda aynı başarı yakalanamamıştır. İlk defa Abdülaziz (ö.1292/1876) döneminde eğitim sistemi bir bütün olarak kabul edilmiş ve eğitim yönetmeliği yayımlanmıştır. Ancak, medreseler, azınlık cemaat okulları ve yabancı okulların oluşturduğu eğitim sistemi devlet tarafından kontrol altına alınamadığı için istenilen birlik sağlanamamıştır.⁵⁹⁸ Yine de 1869 yılında yayımlanan Nizamnâme ile Rüşdiye (ilk), İdadî (orta), Sultânî-Harbiye (lise) ve Dârülfünûn, Dârülmuallimât, Dârülmuallimîn, Mülkî Tıbbiye-

⁵⁹² Güvenç, s.145; Binbaşoğlu, s. 106.

⁵⁹³ Cevdet Küçük, "Abdülmecid", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.I, 1988, s. 261; Akyüz, 2019, s.161; Abdülmecid'in 1856 yılında yazdığı Hatt-ı Hümayun'da Osmanlı tebaasında bulunan herkesin askerî ve sivil okullara kabul edileceği, her cemaatin eğitim ve sanat dallarında okul açabileceği söylenmiştir. Binbaşoğlu, s. 123.

⁵⁹⁴ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Edit. Kenan Seyithanoğlu, İstanbul, Çağ Yayınları, C. XII, 1989, s.464.; Engin, s.460; Kodaman, 1991-1, s.77; H. Akgündüz, s. 63

⁵⁹⁵ Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12**, Yay. Cavid Baysun, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s.11; Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s.65.

⁵⁹⁶ Binbaşoğlu, s. 118.

⁵⁹⁷ Küçük, s.260; Sakaoğlu, s. 502.

⁵⁹⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876- 1907)**, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.376.

Erkân-ı Harbiye (yüksek) olmak üzere, kurulan veya kurulması planlan okullar için düzenlemeler yapılmış, rüşdiyeyi bitirenlerin devlet dâirelerinde kâtip olabilmeleri için 1862 yılında Mekteb-i Mahrec-i Aklâm kurulmuştur.⁵⁹⁹

Maârif Nâzırı Saffet Paşa (ö.1881) tarafından Fransız eğitim sisteminden esinlenerek hazırlanan ve padişah tarafından da onaylanan 1869 Nizamnâmesi ile eğitim sistemi ilk orta ve yüksek olmak üzere üç kısma ayrılmıştır.⁶⁰⁰ Nizamnâmede, kızların okula başlama yaşının daha önce karar verildiği şekilde kızlar için altı, erkeklerin ise yedi olarak devam etmesine karar verilmiştir. Eğitim sisteminde, sıbyan, rüşdiye, idadî, sultanî ve dârülfünun şeklinde sıralı bir eğitim düzenlemesi yapılmıştır.⁶⁰¹

1876'da ilân edilen Anayasa'da eğitim devlet görevi sayılmıştır. Aynı yıl sıbyan mektepleri programı yayımlanmış, her sınıfın bir haftada hangi dersleri kaç saat göreceğini gösteren ders cetvelleri oluşturulmuştur.⁶⁰²

Abdülhamid devrinde maarif alanında yapılan en büyük hizmet maarif teşkilatının vilayetlerde yaygınlaştırılması olmuştur. İptidaî okullar önemsenmiş, Tanzimat döneminde teoride kalan uygulamalar Abdülhamit döneminde pratiğe dönüştürülmüştür.⁶⁰³ Taşra idadîlerinin yapımından vazgeçilerek, harcanacak paranın iptidâîlere tahsis edilmesi uygun görülmüştür.⁶⁰⁴

Mutlâkiyet Döneminde (1878-1908) meslekî eğitime önem verilmiş, engelliler için özel okullar açılmış, rüşdiye ve idadî düzeyindeki okulların sayısı arttırılmış, kız rüşdiyelerinde gelişme sağlanmıştır.⁶⁰⁵

II. Meşrûtiyet Döneminde (1908-1918) savaşıardan yorgun düşen milleti, eğitimin ve öğretmenlerin kurtaracağı fikri benimsenmiş, ana mektepler, kızlar için yüksek öğretim okulları, medrese eğitiminin ıslahı çalışmaları, meslekî eğitimin geliştirilmesi bu dönemde yapılan çalışmalar arasında sayılmıştır.⁶⁰⁶

⁵⁹⁹ Uğur Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907)**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2008, s.98; Karal, s. 378; Küçük, 1988, s. 181; Mahmud Cevad, s. 470.

⁶⁰⁰ Binbaşıoğlu, s. 173-175.

⁶⁰¹ Hamza Altın, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt XIII, Sayı 1, 2008, s.274.

⁶⁰² H. Akgündüz, s. 64-65.

⁶⁰³ Engin, s. 460; Kodaman, 1991-1, s. 77; H. Akgündüz, s. 63.

⁶⁰⁴ Kodaman, 1991-1, s. 81

⁶⁰⁵ Akyüz, 2019, s. 225-226.

⁶⁰⁶ Akyüz, 2019, s. 265-267.

Çalışmada sadece sivil eğitim mektepler incelenmiş ve karışıklık yaşanmaması amacıyla okullar, açılış tarihlerine göre değil, günümüz okul düzenine göre sıralanmıştır.

3.1. İptidâî Mekteplerde Hüsn-i Hat Eğitimi

1873 yılında Maârif Nâzırı Cevad Paşa'nın teşebbüsüyle, Nuruosmaniye Camii külliyesi içinde bulunan kâgir binada, Batı tarzında eğitim verilmesi amaçlanan bir mektep açılmıştır. Mektebe “Başlangıç” manasına gelen “İptidâî” ismi verilmiştir. Kızlar için açılan ilk iptidâî okul da yine aynı yıl eğitime başlamıştır. Geleneksel öğretimin dışında özellikle yeni usulde Elifbâ öğretimi yapan mektepler için kullanılan iptidâî kelimesi, 1876 yılından sonra genel manada “İlkokul” anlamında kullanılmıştır.⁶⁰⁷

Yeni açılan iptidâî mekteplerde vazife yapacak yeterli hoca bulunamaması sebebiyle, 1882 yılında İstanbul'da ve bilâd-ı selâsede bulunan iptidâî mekteplerinde usûl-ı cedîde üzerine eğitim yapacak yetenekli muallimler yetiştirmek ve hâlihazırda sıbyan mekteplerinde görevli hocalara yeni usûlü öğretmek maksadıyla Darülmeliyât isminde uygulama okulu açılmıştır.⁶⁰⁸

1891 yılında “Dersaadet Mekâtib-i iptidâîyesi için talimatnâme-i mahsusa” adıyla yayımlanan tâlimatnâmede sıbyan-iptidâî ayrımı kaldırılmış bütün okullara iptidâî adı verilmiştir. Şehirdeki iptidâîler üç yıl, köylerdeki iptidâîler dört yıl olarak

⁶⁰⁷ Ancak geleneksel usûlde eğitim veren sıbyan mektepleri tamamen kaldırılmamış, ıslah edilmeye çalışılmış ve ders programları geliştirilmiştir. Ayverdi, 2010, s. 569; Yusuf Halaçoğlu & M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. V, 2019, s. 444; Kodaman, 1991-1, s. 64-66; Baltacı, 2002, s.455; Badegül Eren Aydınlik, “Osmanlıların Modern Döneminde Kızların Eğitimi: İnas Rüştîyeleri ve Eğitim Programları”, **Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s.52; Abdülhamid dönemine gelindiğinde, ilköğretimde ikili sistem oluşmuştur. Geleneksel tarzda eğitim veren ve Evkâf Nezâretine bağlı olan mekteplere “Mekâtib-i sıbyaniye”, yeni tarzda (yani sırası, masası, haritası olan akli ilimlerin öncelik hâline getirildiği) eğitim veren ve Maârif Nezâretine bağlı olan mekteplere de “Mekâtib-i iptidâîye” denilmiştir. Yeni usulde eğitim veren bu okullara, kıta haritaları ve küre gönderilerek modern tarzda eğitim verilmiştir. İlköğretimde ortaya çıkan bu ikili sistem uzun süre devam etmiştir. Akyüz, 2019, s. 226; BOA, MF.MKT.43/37; Kodaman, 1986, s. 465.

⁶⁰⁸ Akyüz, 2019, s. 250.

planlanmıştır.⁶⁰⁹ Fakat resmî belgelerde yapılan isim değişikliği, pratikte de değişikliklerin yapıldığı anlamına gelmemiştir.⁶¹⁰

Meşrûtiyet dönemi olarak adlandırılan Mehmed Reşad (ö.1918) ve Vahdeddin (ö.1926) dönemlerinde Balkan ve I. Dünya savaşları dolayısıyla pek çok genç cephelelerde vazifelendirilmiş, Maârif alanındaki reformlar sekteye uğramıştır. En önemli gelişme 1913 yılında yayımlanan “Tedrisât-ı İptidaiye Kanûn-ı Muvakkati” (İlköğretim geçici kanunu) dir. Bu kanunla iptidâî ve rüşdî mektepler birleştirilerek zorunlu ilköğretim altı yıla çıkarılmıştır.⁶¹¹ Nihayetinde 1924 yılında çıkarılan Maârif Teşkilat Kanunu ile de geleneksel tarzda eğitim veren sıbyan mektepleri tarihe karışırken yeni usûlde eğitim veren iptidâî mektepleri, programında ve isminde değişikliğe uğrayarak ilkokul ismiyle günümüze kadar gelmiştir.⁶¹²

İptidâî mekteplerinde, tıpkı sıbyan mekteplerinde olduğu gibi yazı eğitimi verilmiş ve hat sanatına kabiliyeti olan çocuklar teşvik edilmiştir. Erken yaşlarda yapılan bu teşvikler sonucunda, çocukların arasından tanınmış hattatlardan olan şahsiyetler çıkmıştır. Örneğin Hattat Aziz Efendi Eyüpsultan’da bulunan Şah Sultan iptidâî mektebindeki hocasının teşvikiyle Hattat Filibeli Ârif Efendi’ye götürülmüş ve Sülûs -Nesih yazılarını öğrenerek icâzet almıştır.⁶¹³

İptidâî mekteplerde yazı hocası bulmakta güçlük geçildiğinden, muallim-i evvel, Mülkiye, Mâliye, Adliye ve Rusûmat kalemlerinde çalışan kişiler mekteplerde Rik’a dersi vermek üzere görevlendirilmiştir. Ayrıca vefat eden yazı hocasının yazı bilen oğlu müfettişler tarafından yazısı kontrol edildikten sonra mektepte vazife

⁶⁰⁹ Kodaman, 1991-1, s.76; Baltacı, 2002, s. 455.

⁶¹⁰ Nitekim 1892-93 yıllarına ait okulların verilerine bakıldığında tüm imparatorlukta 3057 adet yeni usulde eğitim veren okullara karşılık 18.893 adet eski usulde eğitim veren mektep bulunmaktadır. Bu rakamlar bize değişimin çok yavaş gerçekleştiğini göstermektedir. Özellikle taşrada yeni usûlün yerleşmesi için muallimlik vazifesi yapan imamlara ve eski usulde eğitim veren muallimlere usûl-i cedîde hakkında formasyon eğitimi verilmiştir. Örneğin, 1890 yılında Trabzon’da köy ve kazalardan gelen 358 imam ve öğretmene bu formasyon uygulanmıştır. Akyüz, 2019, s.231-250; Yaygınlaşan iptidâî okulların teftiş edilmesi şüphesiz yeni usûlün hayata geçirilmesinde müfettişlerin öneminin farkında olan Abdülhamid, 1869 yılında kurulmuş olan teftiş müessesesini çok önemsemiş “.... *Bilcümle vilâyât-ı şahâneye tamim ve tayin edilecek müfettişlerin Müslümanlardan intihabı...*” buyurarak seçilecek müfettişlerin Müslümanlardan olmasını istemiştir. Kodaman, 1986, s.463.

⁶¹¹ İlköğretim her biri 2 yıl olan Devr-i ulâ, Devr-i Mutavassıta ve Devr-i Âliye olarak düzenlenmiştir. Akyüz, 2019, s. 268; H. Akgündüz, s.69; Unat, s. 40.

⁶¹² Akyüz, 2019, s. 268; H. Akgündüz, s. 69-71.

⁶¹³ Serin, 1999, s.13.

yapabilmiştir. Hoca azlığında bir yazı hocasının maaşına ek yapılarak diğer mektepte de vazife verilmiştir.⁶¹⁴

İptidâî mekteplerinin müfredatları incelendiğinde 1877 yılı müfredâtında Kur'ân, İlmihal, Tecvid, Kavâid-i İslâm, Hesap⁶¹⁵, Coğrafya⁶¹⁶, Tarih, Kıraat-ı Türkî derslerinin yanında Sülûs yazısı da öğretilmiştir. Hüsn-i hat dersleri 1892 yılında birinci sene haftada bir saat, iki ve üçüncü sene haftada iki saat öğretilmiştir.⁶¹⁷

1898 yılı iptidâî ders programında aynı derslerin devam ettirildiği, haftada bir saat öğretilen Sülûs hattına Nesih hattının da eklenmiştir. İkinci ve üçüncü senelerinde aynı yazı çeşitlerinin öğretimi haftada iki saate çıkarılmıştır.⁶¹⁸

1883-1890 yılları arasında verilen şehâdetnâmelere göre mekteplerde çoğunlukla Sülûs ve Rik'a yazılarının öğretilmiştir.⁶¹⁹

1901 ve 1903 yılları Dersaâdet ve Kasaba İptidâîleri ders programlarında, ilk sene haftada bir saat Sülûs-Nesih, ikinci sene haftada iki saat Sülûs-Nesih, üçüncü sene haftada bir saat Sülûs-Nesih ve Rik'a hatlarının öğretildiği görülmüştür.⁶²⁰

1909 senesi dört yıllık iptidâî mekteplerin ilk üç senesinde Sülûs, dördüncü senesinde Rik'a hattı öğretilmiştir.⁶²¹ Yazı dersleri “Rehber-i Fünûn-ı Hüsn-i Hat” isimli karalama defteri üzerinden verilmiştir. Bu eseri, 1905 yılında kütüphane-i hümâyûn memurlarından piyâde mülâzım-ı evveli Hüseyin Hüsnü Efendi (ö.?)⁶²² hazırlamış, saraydan aldığı izinle eseri tabedilmiştir. Rik'a hattından müteşekkil olan eserde, kalem ve yazı hakkında mâlumat, hat sanatının faziletine dâir âyet, hadis ve Arapların hikmetli sözleri bulunmaktadır.⁶²³

⁶¹⁴ BOA. MF.MKT. 87/ 163; BOA. MF. MKT. 336/ 64; BOA. MF.MKT. 240/ 25- 2; BOA. MF.MKT.732/46; BOA. MF. İBT. 70/14

⁶¹⁵ Mustafa Hami Paşa'nın hazırladığı Talimü'l-Hendese li's-sıbyan Atatürk Kitaplığı, 510/510/1

⁶¹⁶ Selim Sabit Efendi Sıbyan muallimleri için “Rehnumâ-yı muallimîn” (Öğretmenlere Rehber) adlı eserini yazarak ilk defa eğitim ve öğretim metotları hakkında bilgiler vermiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Akyüz, 2019, s.203-204.

⁶¹⁷ 1892 yılında bu derslere Ahlâk, Sarf-ı Osmanî, İmlâ dersleri eklenmiştir. Baltacı, 2002, s.455; Akyüz, 2019, s.227; **Salnâme-i Devlet-i Âli Osmânî**, Halil Efendi Matbaası, 1294, s. 394; Hasan Akgündüz, “*Sıbyan Mektebi*”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1986, s. 65.

⁶¹⁸ SM. 1316, s.338,351-353

⁶¹⁹ Halûk Perk, İsmail Günay Paksoy, **Eğitim Tarihimizde (1840-1950) Diplomalara**, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012, s.34-38

⁶²⁰ SM.1319, s.170; SM.1321, s. 173.

⁶²¹ BOA. Y.EE. 37/ 85

⁶²² BOA. MF.MKT. 844/3

⁶²³ BOA. MF.MKT. 847/23

1911 yılında sınıflar elli kişilik olarak tasarlanmış, bu sayının üzerinde talebesi bulunan sınıfların iki sınıfa ayrılması istenmiştir. Müfredâtındaki yazı dersi öğleden sonraki derslerin arasına eklenmiştir.⁶²⁴

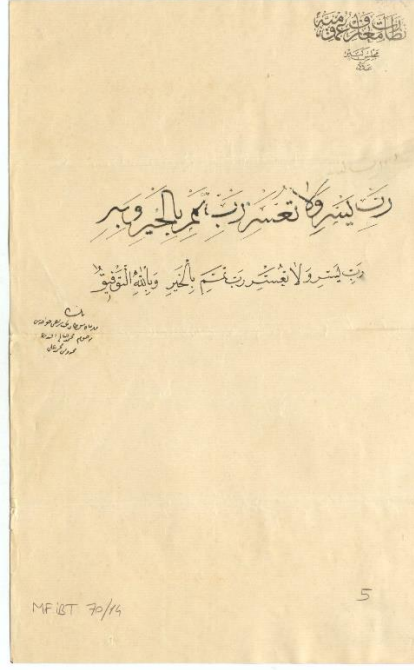
İptidâî mekteplerde hüsn-i hattın hangi metotla öğretildiğini 1873 yılında Maârif Nezâreti tarafından hazırlanan teşkilat icrâatından öğrenilmektedir. Buna göre, birinci senede muallim, talebelere matbû Rik’a hattı defterini doldurtmalı, yazı yazarken talebenin nasıl durması gerektiğini ve kalemin nasıl tutulacağını öğretmelidir. İkinci sene haftada iki saat olan dersin bir gününde, talebe hocasına meşk hazırlamalı, diğer gün ise on beş satır karalama getirmelidir. Mekteplerde, sırasıyla Nesih, Sülüs ve Rik’a hatları talim edilmiştir. Sülüs hattı öğretimi Ziya Efendi’nin matbû meşkinden, Rik’a hattı ise Matbaâ-yı Âmire’de basılan Rik’a defterlerinden yapılmıştır. Üçüncü sene defter kullanılmaya son verilmiş, talebeye kâğıt üzerinde ve tahtaya tebeşirle harfleri yazarak öğretim yapılmış, tahtanın talebenin rahat görebileceği bir yere konulmasına dikkat edilmiştir.⁶²⁵ 1899 yılındaki Maârif Salnâmesinde eğitim yöntemi aynı şekilde tarif edilirken, birinci senede Hattat İzzet ve Ziya efendilerin matbû meşklerinden Sülüs hattı, ardından Nesih hattının öğretilmesi istenmiştir.⁶²⁶

⁶²⁴ **Mekâtib-i İbtidâîye Ders Müfredâtı, 6,5,4, ve 3 Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsus**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1329, s.8,9-74.

⁶²⁵ Mahmud Cevad, s.332-333.

⁶²⁶ SM. 1316, s.352-353.

Resim 16 Mehmed Ali Efendi'nin numune yazısı



MF.İBT.00070

Kaynak: BOA, MF. İBT, 70/14

3.2. Rüşdiye Mekteplerinde Hüs-n-i Hat Eğitimi

1839 yılında Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından hazırlanan lââyihada, bürokrat ihtiyacını karşılamak maksadıyla, İstanbul'da beş adet rüşdiye açılmasına karar verilmiştir. Sıbyan mekteplerinin üzerinde, orta seviyede eğitim verecek bu okullara “Rüşdiye” adı verilmiştir.⁶²⁷

II. Mahmud 1839 yılında sıbyan mekteplerinin üzerinde eğitim veren ilk mektepler, Mekteb-i Maârif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye olmuştur.⁶²⁸ İlk açılan okul Mekteb-i Maârif-i Adliye, Sultanahmet Camii hünkar mahfilinde eğitime

⁶²⁷ Unat, s. 42; Ünal, 2015, s. 1.

⁶²⁸ Unat, s. 42.

başlamıştır. Okulun açılını II. Mahmud yapmışsa da derslerin başlamasını göremeden vefat etmiştir.⁶²⁹

İki kısımdan oluşan Mekteb-i Maârif-i Adliyye’de selâtin kısmı dört yıl, rüşdiye kısmı üç yıl olmak üzere yedi yıllık eğitim verilmiştir. Mektepteki ders programında bulunan hüsn-i hat dersinde Sülûs, Divânî, Rik’a ve Siyakat yazıları öğretilmiştir. Mektepteki dersleri tamamlayıp yıl sonu imtihanında başarılı olanlar ve yazıları beğenilenler, kalemlerde görevlendirilmiştir.⁶³⁰

Mekteb-i Maârif-i Adliyye’nin Sülûs, Divânî ve Rik’a hocaları Bâbîâlî Kaleminden, siyakat hocası Bâb-ı Defterî’den görevlendirilmiştir.⁶³¹ Mekteb-i Maârif-i Adliyye yazı hocası Hattat Halil Şükrü Efendi’nin yazdığı Delâilü’l-hayrât isimli eser basılmış ve kendisinin rütbesi terfi ettirilmiştir.⁶³²

1839 yılının mart ayında Süleymaniye Külliyesi taş mektebinde açılan Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye, memur adaylarına yanlış yazı yazmayı öğretmeyi amaçlamıştır.⁶³³ Yedi yıllık eğitim süresi olan mektepte talebelere Divânî ve Rik’a yazı öğretmesi için Divân-ı Hümayun Kaleminden Azarî Efendi tayin edilmiştir.⁶³⁴

Aralarında rekâbet bulunan iki mektepten Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye dersler konusunda, Mekteb-i Maârif-i Adliyye ise hüsn-i hat konusunda başarılı görülmüştür.⁶³⁵

Rüşdiyelerin sayılarının artması ve memur yetiştirme işinin mesleki okullara yüklenmesi gibi sebeplerle Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye 1857 yılında, Mekteb-i Maârif-i Adliye ise 1862 yılında kapatılmıştır.⁶³⁶

1847 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı Kemal Efendi’nin şahsî gayretleriyle Davud Paşa Mektebi’nde bir rüşdiye daha açılmıştır. Okulun öğrencilerinden seçilen

⁶²⁹ İhsan Sungur, “Mekteb-i Maarif-i Adliyyenin Tesisi” , **Tarih Vesikaları**, Cilt 1, Sayı 3, 1941, s. 215.

⁶³⁰ Ergin, s.398; Ayşegül Altınova Şahin, **Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018, s. 98-101; Okulun eğitim süresi,1850 yılında altı yıla çıkarılmış, 1863 yılında beş yıla, 1869 yılında da dört yıla indirilmiştir. Baltacı, 2002, s. 455; İki mektebin imtihanları Muharrem ayı başında vezirler, ulemalar, ahkam-ı adliye ve Babîâlî memurları kimi zaman da padişah önünde gördükleri derslerden ve hüsn-i hattan imtihan edilmişler dereceye girenlere altın nişan ve para ödülü verilmiştir. Ergin, s. 402.

⁶³¹ Ergin, s. 398.

⁶³² Şahin, s. 107; Eserin otuz beş kuruşa satışa çıkarılmasına karar verilmiştir. BOA. İ.DH. 91/4563-3

⁶³³ Unat, s.42.

⁶³⁴ Şahin, s.110.

⁶³⁵ Ergin, s.391.

⁶³⁶ Hasan Ali Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1991, s. 45.

bir grup Babîlî’de padişahın huzurunda imtihan edilmiş, başarılı olanlara mükâfat verilmiştir. Bu başarının etkisiyle ertesi yıl rüşdiyelerin sayısı beşe çıkartılmıştır.⁶³⁷ 1838 yılında küçük ve büyük mektepler olarak ikiye ayrılmış olan sıbyan mekteplerinin büyük kısımları Sarf ve Nahiv dersleri de eklenerek Rüşdiye okullarına dönüştürülmüştür.⁶³⁸ 1867 yılında çeşitli vilâyetlerdeki rüşdiyelerin sayısı otuz bire ulaşmış, bu yıldan itibaren Hristiyan çocukları da rüşdiyelere kabul edilmiştir.⁶³⁹

İlk açıldıklarında yüksek öğretime talebe yetiştirmesi amaçlanan rüşdiyeler, 1880 yılından sonra idâdîlerin açılmasıyla ikinci plana düşmüştür. Tahsisat azlığı, yetersiz talebe sayısı, beklenen faydanın elde edilememesi ve ilköğretim kurumlarının arttırılması hususunda irâde yayımlanması gibi sebeplerle 1889 yılında yayımlanan irâde ile idâdî bulunan yerlerdeki rüşdiyelerin kapatılmasına, rüşdiyelerin idâdîlerin içine alınmasına ve rüşdiyelerden boşalan binaların idâdîlere tahsis edilmesine karar verilmiş, böylece 1892 yılında üç yıla indirilen rüşdiyeler, kimi zaman idâdî mekteplere kimi zaman da iptidâî mekteplere dönüştürülmeye başlanmıştır.⁶⁴⁰ Bu durumdan rüşdiyelerdeki yazı hocaları da olumsuz etkilenmiş, düşük maaşlar sebebiyle geçinmekte zorluk çektiklerine dâir şikâyet dilekçeleri yazılmıştır.⁶⁴¹ Nihâyet 1913 yılında çıkarılan Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkati ile rüşdiyeler altı yıla çıkarılan iptidâî eğitime dahil edilmiştir.⁶⁴²

Rüşdiyelerin eğitim kadrosu, müdür, muallim, memur ve müstahdemden oluşmaktadır. Mektepteki hocalar muallim-i evvel ve muallim-i sâni olarak derecelendirilmiş, verecekleri dersler taksim edilmiştir. Mektebin talebe sayısına ve

⁶³⁷ Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXV, 2008, s. 300-301.

⁶³⁸ Unat, s. 42; Özyalvaç, s. 21; Baltacı, 2004, s. 7.

⁶³⁹ Kodaman, s. 93; 1873 yılına Dersaâdet’te on altı rüşdiye bulunmaktadır. Mahmud Cevad, s. 130-131; II. Abdülhamid döneminin sonlarında sayıları 619’a ulaşan rüşdiyelerin yetmiş dördü kızlara mahsustur. Ancak tahsisatın yetersizliği sebebiyle rüşdiye binaları bulmakta güçlük çekilmiştir. Kimi zaman konaklar ve metruk binalar bu iş için kullanılmıştır. Akyüz, 2012, s.232; Şahin, s. 195-198.

⁶⁴⁰ Şahin, s. 183-184, 237; Kodaman, s. 468; Öztürk, s. 302; İstanköy rüştiyesinde bulunan 15-20 talebe için muallim-i evvel tahsis edilemeyeceği, daha düşük maaşla muallim-i sâni bulunamaması durumunda mektebin iptidâî mektebe dönüştürülmesi istenmiştir. BOA.MF.MKT. 42/112

⁶⁴¹ On sekiz sene Hama Rüşdiyesi Rik’a muallimi olan Mehmed Nuri Efendi, 1892 yılında yazdığı dilekçe ile 620 kuruş maaşının yetmediğinden bahsetmiş, ancak rüşdiyenin idadiye dönüştürülmesi sebebiyle gereken iyileştirme yapılmamıştır. BOA.MF.İBT.30/93

⁶⁴² 1862 yılında rüşdiyelerden mezun olan talebelerin, memur olabilmeleri maksadıyla Sultan Abdülaziz tarafından açılan Mahrec-i Aklâm mektebinde de hüsn-i hat eğitimi verilmiştir. Mektebin 1873 yılına ait üç yıllık müfredâtında, her üç yılda da Rik’a hattı öğretildiği görülmüştür. Öztürk, s.302; Küçük, 1988, s. 181; Mahmud Cevad, s. 130.

büyüklüğüne göre üçüncü, dördüncü gibi sıralamalar yapılmış, verilecek dersler için ya muallim-i evvel ve sâniler vazifelendirilmiş veya mektebe dışarıdan hoca getirilmiştir. Taşra rüşdiyelerinde muallim-i evvel mektebin genel sorumlusudur.⁶⁴³

On bir yaş altı ve on beş yaş üzeri olmayan talebelerin kabul edildiği⁶⁴⁴ rüşdiyelerin ders programında Kur'ân, Dînî İlimler, Türkçe, Ahlâk, Hendese, Coğrafya, Tarih, İlm-i Eşya, Sağlık, Arapça, Farsça, Fransızca ve Resim derslerinin yanında Hüsn-i hat dersi bulunmaktadır.⁶⁴⁵

Rüşdiye mekteplerine yazı hocaları Nezâret tarafından görevlendirilmiştir. Tahsisat azlığından hoca bulmakta zorlanıldığında muallim-i sanî bu vazife ile görevlendirilmiştir. Zira muallim-i sanî olabilmenin şartları arasında Sülüs yazısına vâkıf olmak da vardır. Ancak sınıf mevcudunun altmış kişiyi geçmesi veya muallim-i sanî'nin yazısının beğenilmemesi gibi durumlarda yazı hocalığı için ayrı bir hoca vazifelendirilmiştir.⁶⁴⁶ Ayrıca vefat eden yazı mualliminin, yazısı beğenilen oğlu,⁶⁴⁷ tahrîrat kâtipleri⁶⁴⁸ ve idâdî mektebinde vazife yapan yazı muallimleri rüşdiyelerde yazı muallimi olarak görevlendirilmiştir.⁶⁴⁹ XX. yüzyılda bazı vilâyetlerde yazı muallimliği lağvedilerek bu vazife muallim-i evvel'e devredilmiştir.⁶⁵⁰

Meşrûtiyetin ilanından önce rüşdiye mekteplerine talebelere Sülüs, Nesih ve Rik'a yazıları öğretilmiştir. Ancak haftada bir defa verilen bu eğitimde sanat gayesi

⁶⁴³ Şahin, s. 6-7; Mahmud Cevad, s. 344-345; *Salnâme-i Devlet-i Âli Osmânî*, 1294, s. 392; 1899 talimatnâmesine göre rüşdiyelerdeki müdür, muallim, müstahdem vb. görevliler arz ve taleplerini vilâyet maârif müdürleri aracılığıyla Nezârete iletebilir, doğrudan Nezârete yazı yazamazlardı. Müdürlere, Nezârete haber vermek şartıyla vazifesinde aksaklık yapan muallim, memurları işten uzaklaştırma yetkisi verilmiştir. SM. 1316, s. 136-137; BOA. İ.ŞD. 637; SM, 1316, s. 674.

⁶⁴⁴ SM. 1316, s. 301; SM.1317, s. 351; Rüşdiye talebelerine üç tür imtihan yapılmıştır. İlki duhûl imtihanıdır. Bu imtihanda iptidâî mektebi mezunu olanlar direk olarak alınmış, olmayanlar iptidâî derslerinden imtihan edilmiştir. İkincisi her üç ayın sonunda yapılan imtihan-ı husûsî'dir. Notlar için düzenlenen cetvel Rüşdiye İdaresi'ne gönderilmiştir. Üçüncüsü senenin sonunda idare tarafından görevlendirilmiş mümeyyizlerin yaptığı imtihandır. İmtihanlarda talebeye verilen notlar şu şekilde belirlenmiştir: 9-10 Aliyyül alâ, 7-8 Âlâ, 5-6 Garibül âlâ, 3-4 Vasat, 1-2 Ednâ. SM.1316, s. 306-309; SM.1317, s. 356-359; 1905 yılı Talas rüşdiyesi imtihan cetvelinde hüsn-i hat dersinin devam ettiği ve ders notlarının on üzerinden değerlendirildiği görülmektedir. BOA. MF. İBT.222/62

⁶⁴⁵ Ünal, s.18.

⁶⁴⁶ BOA.MF.MKT. 106/58; BOA.MF.MKT.45/78; BOA.MF.MKT.25/45; BOA.MF.MKT.25/188; BOA.MF.MKT.42/99; BOA.MF.MKT.45/16; BOA.MF.MKT.38/13; BOA.MF.MKT.39/84

⁶⁴⁷ Yazı hocası için ayrıca tahsisat verilemeyeceği, muallim-i sanî için ayrılan üç yüz kuruştan doksan beş kuruşun yazı hocasına tahsis edileceği bildirilmektedir. BOA. MF.MKT. 30/18

⁶⁴⁸ Erzurum Vilâyetinde bulunan Bâyezid Rüşdiyesine muallim bulunamadığından tahrirat kâtibi Salih Efendi yazı muallimi olarak görevlendirilmiştir. BOA. MF. İBT. 43/55

⁶⁴⁹ 1863 yılında Manastır rüşdiyesine Rik'a hocası bulunamadığından, Manastır idadisinden Rik'a hocasının haftada bir gün rüşdiyede ders vermesi istenmiştir. BOA. A. MKT.MHM.270/96

⁶⁵⁰ BOA. MF. İBT.160/51

amaçlanmamıştır.⁶⁵¹ XIX. yüzyıldan sonra Batı ile yaşanan diplomatik ilişkilerin artması sonucunda Bâbîâlî'de de değişiklikler yaşanmıştır. Bâbîâlî kâtipleri yazışmalarda Rik'a hattını daha fazla kullanmaya başlamıştır. Kâtiplerin okullarda yetiştirilmesine paralel olarak, okullarda öğretilen yazı çeşitleri içinde Rik'a yazısının öğretilmesi daha fazla önemsenmiştir.⁶⁵²

Nezâret tarafından yayımlanan ders programları yıllara göre incelendiğinde hüsn-i hat dersleri ile ilgili karşımıza şu sonuçlar çıkmıştır:

1873 yılına ait dört yıllık rüşdiyelerin ders programlarında birinci yıl Sülüs ve Rik'a, ikinci ve üçüncü yıl Rik'a, dördüncü yıl hutût-ı mütenevvia (yazı çeşitleri) öğretilmiştir.⁶⁵³

1877 müfredâtında, Rik'a ve Sülüs yazıları bir ve ikinci senelerde öğretilmeye başlanmış ve üçüncü senede sadece Rik'a hattı öğretilmiş, dördüncü sene Rik'a yazısıyla birlikte Dîvânî hattı da müfredâta eklenmiştir.⁶⁵⁴

1889 yılında, mülkî rüşdiyelerden mezun olan talebelerin askerî rüşdiyelere kolay uyum sağlaması amacıyla ders programlarının birleştirilmesine karar verilmiştir.⁶⁵⁵

Rüşdiyelerde öğretilen yazı çeşitleri değişiklik gösterebilmektedir. Kimilerinde önce Sülüs yazısı öğretilmiş, ardından Rik'a yazısına geçilmiştir.⁶⁵⁶ Kimi zaman önce Rik'a öğretilip daha sonra diğer hatlara geçilmiştir.⁶⁵⁷ Örneğin, Sivas rüşdiyesinin 1896 yılına âit ders programında her dört sınıfta haftada bir saat Sülüs-Nesih ve Rik'a yazıları öğretilmiştir.⁶⁵⁸ 1888 tarihinde Baalbek* Rüşdiyesinde Nesih hattı öğretildiği görülmüştür.⁶⁵⁹

1891 yılında hazırlanan ortak ders programında ilk üç sene yalnız Rik'a yazısı öğretilmiş, Sülüs yazı müfredattan kaldırılmış, dördüncü sene Rik'a ve Dîvânî

⁶⁵¹ İbnülemin, s.4.

⁶⁵² Mehmet İpşirli, "Bâbîâlî", İstanbul, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.IV, 1991, s. 384.

⁶⁵³ BOA. Y. EE. 37/86

⁶⁵⁴ SDAO, 1294, s. 391.

⁶⁵⁵ BOA. Y.MTV. 39/67

⁶⁵⁶ BOA. MF. MKT. 40/73; İbnülemin rüşdiyelerdeki hat dersini değerlendirirken, hattat yetiştirmeyi temin edecek kalitede olmadığı şeklinde yorum yapmıştır. İbnülemin, s. 4.

⁶⁵⁷ SM.1316, s. 284-285

⁶⁵⁸ BOA. Y.EE. 131/24-5

* Lübnan'ın Bika iline bağlı ilçe.

⁶⁵⁹ BOA.MF.MKT.103/102

yazıları öğretilmiştir. Ders saati ise ilk sene haftada iki saat, diğer seneler haftada bir saat olarak ayarlanmıştır.⁶⁶⁰

1893 yılında Dersaâdet'te ve taşrada bulunan rüşdiyelerin ders programlarının aynı olmasına karar verilmiş ve müfredatta düzenlemeler yapılmıştır.⁶⁶¹

1898 yılı programında hüsn-i hat dersleri haftada bir saat iken⁶⁶², 1899- 1901 yılları arasında programlarda, üç yıllık rüşdiyelerde haftada iki saat olarak arttırılmış, ikinci ve üçüncü senelerde tekrar haftada bir saate indirilmiştir.⁶⁶³

Rüşdiyelerdeki hüsn-i hat dersinin nasıl öğretileceği hakkında Maarif Nezâreti tarafından 1877 yılında gönderilen yazıda, talebelere öğretilmek üzere maarifçe uygun bulunan iki çeşit Sülüs mecmuasının, bütün rüşdiye mekteplerinde demirbaş olarak bulundurulması gerektiği bildirilmiştir.⁶⁶⁴

Hüsn-i hat dersinin öğretim şekli tâlimatnâmede şöyle tarif edilmiştir: Seçilen Rik'a hattı egzersiz defterleri ile sırasıyla harfler yazdırılmalı, ayrıca muallim harfleri tahta üzerine tebeşirle kalınca yazmalı ve bu harfler talebeler tarafından kâğıt üzerine aktarılmalıdır. Daha sonra muallim tarafından bu kâğıtlar kontrol edilmelidir.⁶⁶⁵

Rüşdiye mekteplerinde hüsn-i hat hocalığı yapmış kişilerden isimleri, vazife yaptıkları mektepleri ve öğrettikleri yazı çeşitleri tespit edilenler şunlardır:

Hattat Aziz Efendi (ö.1934)⁶⁶⁶, Ahmet Râkım Efendi (ö.1283/1866)⁶⁶⁷, Hacı Hulûsi Efendi⁶⁶⁸, Ali Hamdi Efendi⁶⁶⁹, Mehmed Hilmi Efendi⁶⁷⁰, Âşir Efendi⁶⁷¹,

⁶⁶⁰ BOA.Y.A.RES. 56/51-3

⁶⁶¹ BOA. Y.PRK.MF.2/82

⁶⁶² SM.1316, s.358

⁶⁶³ SM.1317, s.230; SM.1318, s.358

⁶⁶⁴ BOA. MF.MKT. 52/101

⁶⁶⁵ SM.1316, s. 284-285; SM.1317, s. 314-315.

⁶⁶⁶ Aziz Efendi: 1289-1872 yılı Trabzon doğumludur. Ailesi 1293 Osmanlı-Rus savaşı esnasında İstanbul'a göç etmiştir. Aziz Efendi ilk tahsilini Eyüp Sultan'daki Şah Sultan İptidâî Mektebi'nde tamamlamış mektepte güzel yazıya olan kabiliyetinin keşfedilmesinden sonra Filibeli Arif Efendi'den meşk etmeye başlamış 1314/1896 senesinde icâzet almıştır. İbnülemin, s. 68; 1898 yılında Unkapanı Merkez Rüşdiyesinde Sülüs muallimliği yapmıştır. SM.1316, s. 661; SM.1319, s. 152; 1901 yılında Mahmudiye Rüşdiyesinde Sülüs hocalığına başlayan Aziz Efendi 1910 tarihine kadar bu vazifesini sürdürmüştür. SM. 1321, s.155; Serin, 1999, s.13-18; Kur'an-ı Kerim yazdırmak isteyen Mısır Kralı Fuad, bir nakibüleşrafını İstanbul'a göndermiş, hattatların yazılarına bakan nakibüleşraf, Aziz Efendi'nin yazısını beğenmiştir. Mısır hükümetinin talebi üzerine 1922 yılında çalıştığı Meşihat dairesince altı aylık izin verilmiştir. Kur'anı tezhîp edebilmek için bir altı ay daha Mısırdaki kalan Aziz Efendiden Mısır'da Hat sanatını canlandırmak için hat merkezi açması istenilince ailesini de Mısır'a aldırarak Kahire'ye yerleşmiş ve iki tane Hat merkezi açarak buralarda on bir yıl hocalık ve müdürlük yapmıştır. Sıcaklar sebebiyle sıhhati bozulunca 1933 İstanbul'a avdet etmiştir. On iki adet Kur'an yazan Aziz Efendi, Fatih Çarşamba'daki evinde 1934 yılında vefat etmiş Edirnekapi mezarlığına

Râsih Efendi⁶⁷², Râkım Efendi⁶⁷³, Nâilî Efendi⁶⁷⁴, Emin Efendi⁶⁷⁵, İsmail Efendi⁶⁷⁶, Hâfız Tahsin Efendi⁶⁷⁷, Hüseyin Hâşim Efendi⁶⁷⁸, Hasan Tahsin Efendi⁶⁷⁹, Murtaza Efendi⁶⁸⁰, Halil Efendi⁶⁸¹, Abdülvâhid Efendi⁶⁸², Raif Efendi⁶⁸³, Murad Efendi⁶⁸⁴, Rauf Efendi⁶⁸⁵, Mehmed Ârif Efendi⁶⁸⁶, Hâfız Kâşif Efendi⁶⁸⁷, İsmet Efendi⁶⁸⁸, Mustafa Râkım Efendi⁶⁸⁹, Lütfullah Efendi⁶⁹⁰, Tâhir Efendi⁶⁹¹, Abdullah Tevfik Efendi⁶⁹², Halil Hilmi Efendi⁶⁹³, Ali Efendi⁶⁹⁴, Süleyman Bey⁶⁹⁵, Ziyaüddin Efendi⁶⁹⁶, Ahmed Hamdi Bey⁶⁹⁷, Ahmed Efendi⁶⁹⁸, Süleyman Efendi⁶⁹⁹, Osman

defnedilmiştir. İbnülemin, s.71-72; Muhittin Serin, “Aziz Efendi, Rifai”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. IV, 1991, s. 337.

⁶⁶⁷ Ahmed Râkım Efendi: Hakkında geniş mâlumat yoktur. Rüşdiye yazı muallimlerindendir. Hattat Hâşim Efendi’den meşk etmiştir. İcâzetini amme suresini yazarak almıştır. Hırka-yı Şerif Camii’nin güney kapısının üzerinde Sülüs Besmele’si vardır. Yazdığı Kur’ân Sultan Mahmud türbesine konulmuştur. Girift yazıları gayet güzel yazabilmektedir. Habib Efendi kendisine “Küçük Rakım” demektedir. İbnülemin, s. 286; Rado, s. 210.

⁶⁶⁸ Hacı Hulûsi Efendi: 1871 yılı rüşdiye mekteplerinde Sülüs muallimliği yapmıştır. SDAO, 1288, s.135.

⁶⁶⁹ Ali Hamdi Efendi: 1871 yılı rüşdiye mekteplerinde Sülüs muallimliği yapmıştır. SDAO, 1288, s.135.

⁶⁷⁰ Mehmed Hilmi Efendi: 1872 yılında Beylerbeyi Rüşdiyesi ve 1872-1874 yıllarında Şehzâde Rüşdiyesi Sülüs muallimliği yapmıştır. SDAO,1289, s.227-229; SDAO,1291, s. 199.

⁶⁷¹ Âşir Efendi: 1872 yılında Fatih Rüşdiyesi Sülüs muallimidir. SDAO, 1289, s. 227.

⁶⁷² Râsih Efendi: 1872 yılında Fatih Rüşdiyesi Rik’a muallimidir. SDAO, 1289, s. 227.

⁶⁷³ Râkım Efendi: 1872 yılında Beşiktaş Rüşdiyesi Sülüs muallimidir. SDAO, 1289, s. 228.

⁶⁷⁴ Nâilî Efendi: 1872 yılı Kasımpaşa Rüşdiyesi Sülüs muallimidir. SDAO, 1289, s. 228.

⁶⁷⁵ Emin Efendi: 1872 yılı Üsküdar Rüşdiyesi Rik’a muallimidir. SDAO, 1289, s. 228.

⁶⁷⁶ İsmail Efendi: 1898 yılı İpsala Rüşdiyesi hat muallimidir. SM.1316, s. 787.

⁶⁷⁷ Tahsin Efendi: 1898 yılı Bâyezid Merkez Rüşdiyesi Sülüs muallimidir. SM.1316, s. 659.

⁶⁷⁸ Hüseyin Hâşim: 1898 yılı Bâyezid Merkez Rüşdiyesi hat muallimidir. SM.1316, s. 659.

⁶⁷⁹ Hasan Tahsin Efendi: 1898 yılı Ferecik Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 787.

⁶⁸⁰ Murtaza Efendi: 1898 yılı Baba Atik Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 787.

⁶⁸¹ Halil Efendi: 1898 yılı Vize Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 787.

⁶⁸² Abdülvâhid Efendi: 1898 yılı Lüle Burgaz Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 787.

⁶⁸³ Raif Efendi: 1898 yılı Dâri Dere Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 787.

⁶⁸⁴ Murad Efendi: 1898 yılı Eğri Dere Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 789.

⁶⁸⁵ Rauf Efendi: 1898 yılı Ahi Çelebi Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 789.

⁶⁸⁶ Mehmed Ârif Efendi: 1898 yılında Sultan Yeri Rüşdiyesi ve 1870 yılında Sultan Bayezid ve Şehzâdebaşı rüşdiyelerinde Sülüs muallimidir. SM. 1316, s. 789; SDAO, 1287, s. 119.

⁶⁸⁷ Hâfız Kâşif Efendi: 1898 yılı İskece Rüşdiyesi Sülüs muallimidir. SM. 1316, s. 789.

⁶⁸⁸ İsmet Efendi: 1898 yılı İskece Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 789.

⁶⁸⁹ Mustafa Râkım Efendi: 1898 yılı Dimetoka Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 789.

⁶⁹⁰ Lütfullah Efendi: 1898 yılı Keşan Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 788.

⁶⁹¹ Tâhir Efendi: 1898 yılı Çorlu Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 788.

⁶⁹² Abdullah Tevfik Efendi: 1898 yılı Malkara Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 788.

⁶⁹³ Halil Hilmi: 1898 yılı Bolu Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s. 788.

⁶⁹⁴ Ali Efendi: 1898 yılı Aksaray Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi hat muallimidir. SM. 1316, s.660.

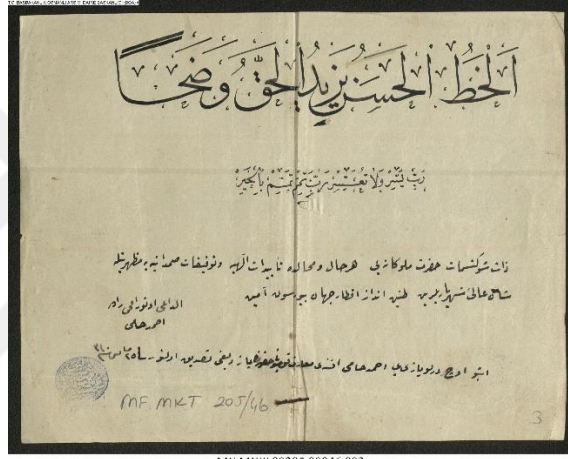
⁶⁹⁵ Süleyman Bey: 1898 yılı Fatih Merkez ve Beşiktaş rüşdiyelerinde Sülüs muallimidir. S. 1316, s. 662-666.

⁶⁹⁶ Ziyaüddin Efendi: 1898 yılı Davud Paşa Merkez Rüşdiyesi Sülüs muallimi ve 1870 yılı Bayezid ve Şehzâdebaşı rüşdiyeleri Rik’a muallimidir. SM. 1316, s.663; SDAO, 1287, s. 119.

⁶⁹⁷ Ahmed Hamdi Bey: 1898 yılı Davud Paşa Merkez Rüşdiyesi Rik’a muallimidir. SM. 1316, s.663.

Efendi⁷⁰⁰, Halid Efendi⁷⁰¹, Adnî Efendi⁷⁰², Mustafa Mukbil⁷⁰³, Mehmed Hâlet Efendi⁷⁰⁴, Hacı Kâmil Efendi⁷⁰⁵, Kemal Efendi⁷⁰⁶’dir.

Resim 17 Divriği Rüşdiyesi’nin hat muallimi Ahmed Hami Efendi’nin numune yazısı



Kaynak: BOA: MF.MKT. 205/46

3.2.1. İnâs Rüşdiye Mekteplerinde Hüsni Hat Eğitimi

- ⁶⁹⁸ Ahmed Efendi: 1898 yılı Ayasofya Merkez Rüşdiyesi Rik’a ve Divânî muallimi, SM. 1316, s. 664.
⁶⁹⁹ Süleyman Efendi: 1898 yılı Ayasofya Merkez Rüşdiyesi Sülûs muallimidir. SM. 1316, s. 664.
⁷⁰⁰ Osman Efendi: 1872 yılında Davud Paşa Rüşdiyesi Sülûs muallimliği, 1898 yılında Üsküdar Merkez Rüşdiyesi Rik’a ve Divânî muallimliği yapmıştır. SDAO, 1289, s. 228; SM. 1316, s. 665.
⁷⁰¹ Halid Efendi: 1898 yılı Üsküdar Merkez Rüşdiyesi Sülûs ve Rik’a muallimidir. SM. 1316, s. 665.
⁷⁰² Adnî Efendi: 1898 yılı Beşiktaş Rüşdiyesi Rik’a ve Divânî muallimidir. SM. 1316, s. 666.
⁷⁰³ Mustafa Mukbil: 1873 yılında Mirgün Rüşdiyesi Sülûs muallimi iken, ihtiyaca binaen Rik’a muallimliği de kendisine verilmiştir. BOA. MF. İBT. 3/1.
⁷⁰⁴ Mehmed Hâlet Efendi: 1898 yılı Galata Rüşdiyesi Rik’a muallimidir. SM. 1316, s. 667.
⁷⁰⁵ Hacı Kâmil Efendi: 1898 yılı Galata Rüşdiyesi Sülûs muallimidir. SM. 1316, s. 667.
⁷⁰⁶ Kemal Efendi: 1898 yılı Topkapı Rüşdiyesi Rik’a muallimidir. SM. 1316, s. 672.

Tanzimat döneminde, kız çocuklarının sıbyan mektebini bitirdikten sonra orta seviyedeki eğitimlerine devam etmesi gündeme gelmiş ve “İnâs* Rüşdiyeleri” açılması planlanmıştır. Açılan ilk İnâs rüşdiyesi Sultanahmet’te bulunan Cevrî Kalfa İnâs Rüşdiyesi olmuştur. 1859 (h.1285) yılında eğitime başlayan okula talebe bulmakta sıkıntı çekilmiştir. 1862 yılında *Takvim-i Vekâyi* gazetesinde, kızların okula gönderilmesinin İslâmî açıdan sakıncalı olmadığı yönünde haberler yapılarak talebe sayısı arttırılmıştır. Öğrenci artışına paralel olarak 1869 yılında İstanbul’da yedi tane daha İnâs rüşdiyesi açılmıştır.⁷⁰⁷

1869 Nizamnâmesinde Müslüman ve Hristiyan halkların karışık olduğu beldelerde ayrı ayrı kız rüşdiyelerinin açılmasına karar verilmiştir.⁷⁰⁸ Aynı Nizamnâmede kız rüşdiyelerinde hocaların kadın olması, kadın muallimler yetişinceye kadar yaşlı ve edepli erkek muallimlerin vazifelendirilmesi karara bağlanmıştır.⁷⁰⁹

İnâs rüşdiyelerinde hüsn-i hat hocalığını çoğunlukla erkek muallimler yapmıştır. Bu iş için yaşlı erkek öğretmenler seçilmiş⁷¹⁰, hoca seçiminde muallimin ahlâkının güzel olmasına titizlik gösterilmiştir.⁷¹¹

Rüşdiyelerde istihdam edilen muallime sayısının azlığı sebebiyle, bir hoca hanım birkaç ders ile görevlendirilmiştir. Örneğin, 1874 yılında Gülfem Hatun Mektebinde Ayasofyalı Hatice Hanım Türkçe, Nakış ve Rik’a muallimeliğiyle, Şehzâde İnâs Rüşdiyesi ikinci muallimliğine getirilen Cemile Hanım hem riyâziye hem yazı hocası olarak görevlendirilmiştir.⁷¹² Kimi zaman Hüsn-i hat dersini çoğunlukla muallim-i sâni yapmıştır.⁷¹³ XIX. yüzyıldan itibaren gerek müdüre hanımların⁷¹⁴ gerekse muallimelerin sayılarında artış olmuştur.⁷¹⁵

* Kız/Kadın anlamına gelen Arapça “unsâ” kelimesinin çoğuludur. Ayverdi, 2010, s. 560.

⁷⁰⁷ SM. 1321, s. 22; Ergin, s. 458; Unat, s. 43; Zengin, 2004, s. 46; Öztürk, s.301; Şahin, s. 145; Rüşdiyelerin sayısı 1906 yılında seksen beşe, 1918 yılında 116’a ulaşmıştır. Şahin, s. 156.

⁷⁰⁸ Y.EE.112/6-7

⁷⁰⁹ Y.EE.112/6-8

⁷¹⁰ Öztürk, s. 301.

⁷¹¹ Nezâretten istenilen muallimlerin hüsn-i hâlîne vurgu yapılmıştır. BOA. MF. MKT. 23/1

⁷¹² BOA. BEO. AYN.d. 1071. s. 205-266.

⁷¹³ BOA. İ.ŞD. 637-7; SM, 1321, s. 183.

⁷¹⁴ Ünal, s. 95.

⁷¹⁵ BOA. MF. MKT. 867/53; MF.MKT. 949/63; MF. MKT.457/26

1913 Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkati ile kız rüşdiyeleri de iptidâî mekteplerle birleştirilerek eğitim süresi altı yıla çıkarılmıştır.⁷¹⁶

1869 yılında ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ayrıca kız çocuklarına beceri ve ekonomik gelir kazandırılması maksadıyla Tophâne-i Âmire idaresi tarafından Yedikule’de Kız Sanayî Mektebi açılmıştır. İptidâî ve rüşdî kısımlarından oluşan yedi yıllık Kız Sanayi Mekteplerinin ikinci sınıfında haftada iki saat, kalan sınıflarda haftada bir saat olmak üzere hüsn-i hat dersi verilmiş, ders öğretimi inâs rüşdiyelerinin metodunda yapılmıştır. 1903 yılı salnâmesine göre aynı eğitim programı sürdürülmüştür.⁷¹⁷

İnâs rüşdiyelerinin müfredâtına bakıldığında, 1869 Nizamnâmesindeki derslerin içinde hüsn-i hat dersi bulunmazken sonraki yıllarda, Kavâ'id-i Osmaniye, Kitâbet, Arapça, Farsça, Matematik, Ev idaresi, Sağlık, Coğrafya, Tarih, Ahlâk, Dürûs-ı Eşya ve Malûmât-ı Nâfia, Nakış derslerinin yanında Hüsn-i hat dersinin de öğretildiği görülmüştür.⁷¹⁸

1873 yılında Dersaâdet’teki sayıları sekize ulaşan inâs rüşdiyelerinde birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda Sülûs ve Rik’a hatları, dördüncü sınıfta ise yalnızca Sülûs hattı öğretilmiştir.⁷¹⁹

1877 müfredâtına göre Sülûs ve Rik’a öğretimi tüm sınıfların müfredâtına konulmuştur.⁷²⁰

1891-1892 yıllarında iptidâî ve rüşdiye mektepleri birleştirilerek altı yıllık inâs rüşdiyelerine dönüştürülmüştür. Bu mekteplerin ders programında, hüsn-i hat dersleri iptidâî bölümünün ilk senensinde verilmemiş, ikinci ve üçüncü sınıflarda haftada iki saat, rüşdiye bölümü olan dört, beş ve altıncı sınıflarda haftada bir saat öğretilmiştir.⁷²¹

⁷¹⁶ Şahin, s. 157.

⁷¹⁷ Mahmud Cevad, s. 274; Bu okullar, 1886 yılında Maârif devredilmiş, Cağaloğlu, Aksaray ve Üsküdar’da yenileri açılmıştır. Nafî Atuf, **Türkiye Maârif Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1932, s. 73-74; SM. 1321, s. 165.

⁷¹⁸ BOA.Y.EE. 112/6-8; Mahmud Cevad, s. 247.

⁷¹⁹ Mahmud Cevad, s. 131; 1892 yılında kız rüşdiyelerinin sayısı yirmi ikiye ulaşmıştır. **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Celîlesi İstatistiği**, Matbaay-ı Osmaniye, 1310-1311, s. 44.

⁷²⁰ SDAO, 1294, s. 393.

⁷²¹ Mahmud Cevad, s.269- 270; SM.1316, s. 393. Bu kısmı Şahin den bakalım

1893-1894 yıllarında inâs rüşdiyelerinde hüsn-i hat dersi yine ikinci seneden itibaren öğretilmiş, ancak ders saati haftada bir saat olarak azaltılmıştır. Dört, beş ve altıncı sınıflarda ise haftada bir saat Rik’a yazısı öğretilmeye devam edilmiştir.⁷²²

1898-1903 yılları arasındaki ders programlarında hüsn-i hat derslerinin iki ve üçüncü senelerde tekrar haftada iki saate çıkarıldığı ve aynı usulde devam ettiği görülmüştür.⁷²³

1896 Sivas İnâs rüşdiyesinde ise birinci sene hüsn-i hat dersi bulunmamaktadır. İkinci sene haftada üç saat nüshasız Sülüs yazısı öğretilmiş, üçüncü sene haftada iki saate düşürülmüştür. Dört, beş ve altıncı senelerde haftada bir saat Sülüs hattıyla birlikte Rik’a hattı öğretilmiştir.⁷²⁴

İnâs rüşdiye mekteplerinin ikinci ve üçüncü senelerinde talebeler, hattat İzzet ve Ziya efendilerin Sülüs ve Rik’a karalama meşklerinden tâlim etmiştir. Dördüncü seneden itibaren, talebelere kâğıt üzerine yazdırılmış, muallimler klasik usulde olduğu gibi hataları düzeltmiştir. Beşinci ve altıncı senelerde bu usul devam ettirilmekle birlikte marka yapmak amacıyla Sülüs, Rik’a ve Divanî harfleri tâlim ettirilmiş, üretilen eserler çıkarılan bir dergide sergilenmiştir.⁷²⁵

İnâs rüşdiyelerinde hüsn-i hat hocalığı yapan kişilerden isimleri ve öğrettikleri yazı çeşitleri tespit edilenler şunlardır:

Filibeli Bakkal Ahmed Ârif Efendi (ö.1327/1909)⁷²⁶, Vahdetî Efendi⁷²⁷, Mehmed Derviş Efendi⁷²⁸, Ziya Efendi⁷²⁹, Hüseyin Vehbi Efendi⁷³⁰, Zehra Hanım

⁷²² Şahin, s. 239; BOA. Y.EE. 131/24

⁷²³ SM, 1316, s. 393; SM. 1317, s. 433; SM. 1318, s. 256; SM. 1319, s. 160; SM. 1321, s. 164.

⁷²⁴ BOA.Y.EE.131/24-7

⁷²⁵ SM. 1316, s.413-414

⁷²⁶ Bakkal Ârif Efendi: Bulgaristan’ın Filibe şehrinde 1836 yılında doğmuştur. Ailesi aslen Buharalı’dır. Hüsn-i hat eğitimine Yürüyüş Camii Hatibi, Hâfız İsmail Sâbır Efendi ile başlamıştır. Osmanlı- Rus harbi sebebiyle 1876 yılında İstanbul’a göç etmiş, geçinmek için bakkal dükkanı açmıştır. Hattat Şevki Efendi’den yazı eğitimi alan Ârif Efendi, 1883 yılında icâzetini almıştır. İlk resmî görevini Üsküdar Gülfem Hatun Kız Rüşdiyesinde yazı hocası olarak yapmıştır. 1891 yılında Doğancılar Kız Rüşdiyesi’ne Sülüs hocası olarak tayin edilmiştir. 1890 yılında Nuruosmaniye Kütüphanesi’ndeki nadir eserleri tamir etmekle görevlendirilmiş, 1905 yılına kadar da Nuruosmaniye Camii avlusunda bulunan meşk odasında salı günleri hüsn-i hat dersi vermiştir. Berk, 2012, s. 134-135.

⁷²⁷ Vahdetî Efendi: 1870 yılı Aksaray İnâs Rüşdiyesi Sülüs muallimidir. SDAO, 1287, s. 122.

⁷²⁸ Mehmed Derviş Efendi: 1872 yılında Aksaray İnâs Rüşdiyesinde Rik’a muallimliği yapmıştır. SDAO, 1289, s. 230.

⁷²⁹ Ziya Efendi: 1872 yılında Aksaray İnâs Rüşdiyesinde Sülüs muallimidir. SDAO, 1289, s. 230.

⁷³⁰ Hüseyin Vehbi Efendi: 1872 yılında Şehzâde İnâs rüşdiyesinde Sülüs muallimidir. SDAO, 1289, s. 230.

(ö.1332/1913)⁷³¹ , Hatice Hanım⁷³², Fatıma Hanım⁷³³, Kâniye Hanım⁷³⁴, Madam Haliçka⁷³⁵, Ayşe Nazîre Hanım⁷³⁶, Emine Hanım⁷³⁷, Hâfız Hasan Tahsin Efendi (ö. 1230/1912)⁷³⁸, Ziya Efendi⁷³⁹, Kâmil Efendi⁷⁴⁰, Osman Efendi⁷⁴¹, Mustafa Efendi⁷⁴², Abdurrahman Bey⁷⁴³, Ahmed Hami Efendi⁷⁴⁴, Ahmed Efendi⁷⁴⁵, Hattat Ârif Efendi (ö.1327/1909)⁷⁴⁶, Emine Hanım⁷⁴⁷, Fatıma Huriye Hanım⁷⁴⁸ dır.

⁷³¹ Zehra Hanım: 1861 doğumludur. Meclis-i Valâ Mazbata Odası hulefâsından İsmail İlhami Efendi'nin kızıdır. 1873-74 yılında Sultanahmet İnâs Rüşdiyesi Rik'a hocasıdır. Beylerbeyi Kabristanında medfundur. Mahmud Cevad, s.121.

⁷³² Hatice Hanım: 1872 yılında Üsküdar Gülfem Hâtun İnâs Rüşdiyesi Rik'a muallimesi ve 1873 yılında Fatih İnâs Rüşdiyesi Rik'a muallimesidir. BOA. MF.MKT. 15/8; BOA.BEO.AYN. d. 1071, s. 205; Mahmud Cevad, s.121.

⁷³³ Fatıma Hanım: 1873 yılında Hanya İnâs Rüşdiyesi yazı muallimesidir. BOA. MF. İBT. 4/57

⁷³⁴ Kâniye Hanım: 1889 yılında Hüdâvendigar İnâs Rüşdiyesi muallime-i ûlâ ve Sülûs muallimesidir. BOA. MF.MKT.114/82

⁷³⁵ Madam Haliçka 1898 yılında Sultanahmet İnâs Rüşdiyesi Sülûs muallimesidir. SM. 1316, s.679.

⁷³⁶ Ayşe Nazîre Hanım: Mirgün İnâs Rüşdiyesi 1898 yılı muallime-i Sâni ve Sülûs muallimesidir. SM. 1316, s.677.

⁷³⁷ Emine Hanım: 1898 yılı Beşiktaş İnâs Rüşdiyesi hüsn-i hat muallimesidir. SM. 1316, s. 683.

⁷³⁸ Hasan Tahsin Efendi: 1847 Tophane'de bulunan Çukurcuma Camii mahallesinde doğmuştur. Galatasaray Sultanisi hat muallimi İzzet Efendi ile Sülûs-Nesih ve Ta'lik meşk mecmuası hazırlamıştır. Rik'a hattını İzzet Efendi tarzında yazmıştır. 1912 yılında vefat eden Hasan Tahsin Efendi Eyüp Kırkmerdiven kabristanına defnedilmiştir. İbnülemin, s. 421; Subaşı, 2010, s. 431; Tahsin Efendi, Cihangir'deki İnâs rüşdiyelerinde, Çağaloğlu Kız Sanayi Mektebi Rüşdiyesi, Aksaray Kız Sanayi Mektebi Rüşdiyesi, Bâyezid Merkez Rüşdiyesi, Kandilli İnâs Rüşdiyesi ve Fındıklı İnâs Rüşdiyesinde Rik'a muallimliği yapmıştır. SM. 1316, s. 675- 678; SM. 1319, s.165; SM. 1321, s.169.

⁷³⁹ Ziya Efendi: 1898 yılında Çağaloğlu Kız Sanayi Mektebi Rüşdiyesi, Aksaray Kız Sanayi Mektebi Rüşdiyesi Sülûs muallimi, SM. 1316, s. 675.

⁷⁴⁰ Kâmil Efendi: Üsküdar Kız Sanayi Mektebi Rüşdiyesi, Üsküdar İnâs Rüşdiyesi Sülûs muallimi, SM. 1316, s. 676-678.

⁷⁴¹ Osman Efendi: 1898 yılı Üsküdar Kız Sanayi Mektebi Rüşdiyesi Rik'a muallimi ve 1872 yılı Beşiktaş İnâs rüşdiyesi Sülûs muallimidir. SM. 1316, s. 676; SDAO, 1289, s. 230.

⁷⁴² Mustafa Efendi: 1898 yılı Eyüp İnâs Rüşdiyesi Sülûs muallimi ve 1872 yılı Atpazarı İnâs Rüşdiyesi Sülûs muallimidir. SM. 1316, s. 679; SDAO, 1289, s. 230.

⁷⁴³ Abdurrahman Bey: 1872 yılı Atpazarı İnâs Rüşdiyesi Rik'a muallimidir. SDAO, 1289, s. 230.

⁷⁴⁴ Ahmed Hamdi Efendi: 1872 yılı İbrahim Paşa İnâs Rüşdiyesi Sülûs muallimidir. SDAO, 1289, s. 230.

⁷⁴⁵ Ahmed Efendi: 1872 yılı İbrahim Paşa İnâs Rüşdiyesi Rik'a muallimidir. SDAO, 1289, s. 230.

⁷⁴⁶ Ârif Efendi: 1898-1901 yıllarında Beşiktaş, Fatih, Molla Gürânî ve Küçükmustafapaşa, At Pazarı İnâs rüşdiyelerinde Sülûs muallimliği ve 1872 yılında Şehzâde İnâs Rüşdiyesi Rik'a muallimliği yapmıştır. SM. 1316, s. 680-; SM. 1319, s.1; SDAO, 1289, s. 230; Hicrî 1316 tarihli bir vesîkada Ârif Efendi'nin geçim sıkıntısı sebebiyle Sultanahmet'teki kız rüşdiyesindeki boşalan Sülûs muallimliğine talip olmuş ancak vazife başkasına verilmiştir. BOA. BEO. 1562/117116-2; 1327 /1909) tarihli başka bir belgede Hattat Ârif Efendi'nin vefatından sonra Tekâüd Sandığına gönderilen cetvelde, rüşdiyelerde yirmi üç sene yedi ay yirmi dokuz güne hizmet ettiği görülmektedir. BOA. ŞD. 3074/52

⁷⁴⁷ Emine Hanım: 1905 yılında Rodos İnâs Rüşdiyesi hüsn-i hat muallimesidir. BOA. MF.MKT. 852/29

⁷⁴⁸ Fatıma Huriye Hanım: 1909 yılında Erzurum İnâs Rüşdiyesi muallime-i ûlâ ve hüsn-i hat muallimesidir. BOA. MF. MKT. 1123/35

3.3. İdadî Mekteplerinde Hüsni Hat Eğitimi

Arapça “hazırlamak” anlamındaki bu kelime, lise düzeyinde eğitim veren kurumları tanımlamak için kullanılmıştır.⁷⁴⁹

1845 yılında faaliyete geçen Askerî idâdî mekteplerinin ardından, sivil alanda da rüşdiyelerin üzerinde eğitim verecek kurumların açılması gündeme gelmiştir. Bu okulların ilk örneği Sultan Abdülmecid’in validesi Bezmiâlem Vâlîde Sultan (ö.1269/1853) tarafından yaptırılmıştır. 1850 yılında eğitime başlayan ve “Dârü’l-Maârif” adı verilen okula, Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Edebiyye mezunları kabul edilmiştir. Kur’ân, tecvit ve ilmihal risâlelerini güzel okuyabilen, Avâmil ve İzhar bitirmiş, Farsça bilen, elleri yazıya alışmış talebeler seçilmiştir. Ders programı olarak Mekteb-i Maârif-i Adliye’nin ders programı uygulanmıştır.⁷⁵⁰

Osmanlı’da orta öğretimin üstünde, yüksek öğretime talebe yetiştiren tek okul Galatasaray Sultânîsi idi. Ancak zengin çocuklara eğitim veren bu okul ihtiyaçları karşılamaktan uzaktı. Rüşdiyelerin üzerinde, sultanîlerin altında eğitim verecek bir okul kurulamamıştı. Görülen lüzum üzerine, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinde üç yıllık idâdîlerin açılması kararlaştırılmıştı.⁷⁵¹

Nizamnâmede, okulun tahsil müddeti üç yıl olarak kararlaştırılmış, açılacak idâdîlerin muallimlerinin, Darülmuallimîn mezunu ve Nezâret tarafından tayin edilen kişiler arasından seçilmesi istenmiştir.⁷⁵²

Maddî imkânsızlıklar sebebiyle bir türlü hayata geçirilemeyen idâdî mektepleri için, Maârif Nezâreti 1872 yılında Sadrazama tezkire yollayarak bu okulların açılmasının gerekli olduğu hususunda görüş belirtmiştir. Tezkirenin kabul edilmesiyle, 1873 yılında Dârül- Maârif mektebi yeni ders programı ile idâdî mektebine çevrilmiştir.⁷⁵³

⁷⁴⁹ Ayverdi, 2010, s. 538; İdadî ismi 1869 yıllarına kadar, Batı tarzı eğitim veren okulların hazırlık sınıfları için kullanılmıştır. Örneğin, rüşdiye mekteplerine talebe yetiştiren sıbyan mekteplerine idâdî denilmiştir. Ergin, s. 495; Kodaman, 1991-1 s. 468.

⁷⁵⁰ Ergin, s. 449; Cemil Öztürk, “İdadî”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI, 2000, s. 464; M. Hüdai Şentürk, “Dârülmaârif”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VIII. 1993, s. 548-549.

⁷⁵¹ Mahmud Cevad, s. 477.

⁷⁵² Mahmud Cevad, s. 478.

⁷⁵³ Taşrada açılan tek idâdî Yanya İdadisi olmuştur Vilâyetlerde açılan ilk idâdî ise Mora Yenişehir’inde 1875 yılında açılan idâdî ’dir. Kodaman, 1991-1, s. 115-117; ; Akyüz, 2019, s. 166;

1873 yılından sonra idâdî sayıları arttırılmış, 1874 yılında Dârümuallimîn-i Âliye içinde de bir idâdî açılmıştır. Vilâyette açılan ilk idâdî ise Mora Yenişehir’de açılmıştır.⁷⁵⁴ Ancak toplanan vergilerin çoğunlukla idâdîlere harcanması, bu okullara zengin çocukların devam etmesi ve halk çocuklarının eğitim aldıkları rüşdiyelerin ihtiyaçlarının karşılanamaması gibi sebeplerle, mevcut idâdîlerin korunması, yeni idâdîlerin açılmaması kararı alınmıştır. 1889 yılından sonra idâdîler tekrar önem kazanmış, tahsisat azlığı ve idâdî binalarının artan rüşdiye mezunlarına yetmemesi gibi sebeplerle, rüşdiyelerin tahsisatları ve görevlileri idâdîlere nakledilmiştir.⁷⁵⁵

1890 yılına gelindiğinde, çıkarılan tâlimatnâme ile merkez vilâyetlerdeki idâdîlerinin yedi, elviye* idâdîlerinin beş yıl eğitim vermesine karar verilmiştir.⁷⁵⁶ Maddî imkansızlıklar sebebiyle yatılı hâle getirilen idâdîler, rüşdiyeler ile birleştirilmiştir. Yatılı eğitim veren yedi yıllık idâdîlerin ilk dört senesi, gündüzlü eğitim veren beş yıllık idâdîlerin ilk üç senesi rüşdiye olarak planlanmıştır.⁷⁵⁷

Kızlar için açılan ilk idâdî, 1880 yılında Bâb-ı Âli Caddesi’nde kiralan bir konakta eğitime başlamıştır. İki yıl eğitim veren İnâs İdâdîsi halkın ilgisizliği sebebiyle kapatılmıştır. 1911 yılında Sultanahmet’te ikinci defa inâs idâdîsi açılmış, 1914 yılından sonra bu okul İstanbul İnâs Sultânîsi’ne dönüştürülmüştür. İlerleyen yıllarda Bezmiâlem Vâlîde Sultan Sultânîsi adını alan okulun ardından Erenköy, Çamlıca ve Kandilli inâs sultanileri de açılmıştır.⁷⁵⁸

Fatih Demirel, “Mekteb-i İdâdî”, **Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010, s. 14-15.

⁷⁵⁴ İstanbul’da idâdî sayısı 1876 yılında beşe, 1877 yılında altıya ulaşmıştır. Kodaman, 1991-1, s. 117-118; Öztürk, 2000, s. 465-466; Akyüz, 2019, s. 166; 1882 yılının vergi gelirleri maârifeye ayrılarak İstanbul ve taşrada idâdî sayılarının arttırılması amaçlanmıştır. 1887 yılında Maârif Komisyonu idâdîlerin eğitim süresini dört yıla çıkarmıştır. Dersaadette bulunan idâdîlere âit imtihan cetvellerinde, eğitim sürelerinin 1888 yılında üç yıl, 1892 yılında dört yıl olduğu görülmüştür. Vilâyet merkezlerinde neharî (Gündüzlü) eğitim veren idâdîlerin yanında köy ve kasabalardaki çocukların istifade edebilmesi maksadıyla leylî (Yatılı) idâdîler açılmıştır. Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye-yi Şahânenin Tevzî-i Mükâfât Cetveli, Dersaadet, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgahı, 1306, s. 2; **Üsküdar Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi Tevzî-i Mükâfât Cetveli 1309-1310 Sene-i Dersiyeye**, Dersaadet, Matbaa-yı Âmire, 1312, s. 2-3; Kodaman, s.119-121; Öztürk, 2000, s. 465.

⁷⁵⁵ Kodaman, s.119-121; Şahin, s. 179-183; II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru İstanbul idâdîlerinin sayısı dokuza, taşra idâdîlerinin sayısı ise yüz dokuza yükselmiştir. Öztürk, 2000, s. 466.

* Arapça Liva kelimesinin çoğuludur. İdarî teşkilatta vilâyetle kazâ arasındaki bölge. Sancak. Ayverdi, 2010, s. 339.

⁷⁵⁶ SM, 1317, s. 32.

⁷⁵⁷ Kodaman, s. 468; Öztürk, 2000, s. 302; Şahin, s. 138.

⁷⁵⁸ Unat, s. 46; Öztürk, 2000, s. 466.

İdâdîlerin talebe ihtiyacı, rüştiyelerin son sınıflarından talebe nakledilerek karşılanmıştır.⁷⁵⁹ Yaşları on üçten on sekiz yaşına kadar olan rüşdiye mezunu veya rüşdiye derslerine vâkıf olduğu imtihan edilerek anlaşılanlar, öğrenci olarak kabul edilmiştir.⁷⁶⁰ Yeterli öğrencinin yetişmesiyle birlikte, 1894 ve 1919 yıllarına âit belgelerde, idâdîlerin birinci sınıfa kabul edilecek talebelerin yaşlarının on beş yaş altı ve on sekiz yaş üzeri olmaması istenmiştir.⁷⁶¹

1902 yılında mevcut ders programındaki derslerin yoğun olduğu gerekçesiyle yatılı idâdîler sekiz yıla, gündüzlü idâdîler altı yıla çıkarılmıştır. 1906 yılında tekrar eski uygulamaya devam edilmiştir.⁷⁶²

İdâdîlerin ders programları incelediğinde, 1869 Nizamnâmesinde verilen müfredatta ve 1873 yılına âit müfredatta hüsn-i hat dersinin bulunmadığı görülmüştür.⁷⁶³ XIX. yüzyılda Bâbîâli’de yaşanan bürokratik değişimlerin sonucunda ön plana çıkan Rik’a hattının, idâdî müfredatlarına da yansdığı görülmüştür.

1888 yılına âit Dersaâdet ders cetvelinde sadece birinci yılda hüsn-i hat dersi bulunurken,⁷⁶⁴ 1892 yılına âit cetvelde ise dört yılın tamamında Rik’a hattı öğretilmiştir.⁷⁶⁵

1894 yılına âit Sivas İdadisi ders programında ise ilk beş yılda haftada bir saat yalnız Rik’a dersi öğretildiği görülmektedir.⁷⁶⁶

1898 yılında yedi yıllık yatılı ve beş yıllık gündüzlü idâdîlerin ders programlarında da hüsn-i hat dersi bulunmaktadır. Yedi yıllık idâdîlerin ilk beş yılında haftada bir saat, beş yıllık idâdîlerin her senesinde haftada bir saat olmak üzere yazı dersi verilmiştir.⁷⁶⁷

⁷⁵⁹ Ergin, s.448.

⁷⁶⁰ **Mekâtib-i İdâdiye Mahsus Talimatnâme**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1327, s. 23.

⁷⁶¹ ÜMİTMTC, s. 3; Mahmud Cevad, s. 383.

⁷⁶² Öztürk, 2000, s. 466.

⁷⁶³ Nizamnâmedeki ders programında şu dersler bulunmaktadır: Mükemmel Türkçe kitâbet ve inşâ, Fransızca, Kavânîn-i Osmanî (Osmanlı Kânunları), Mantık, Medâdi-i İlmi servet-i milel (İktisat), Coğrafya, Tarih-i Umûmî, İlmi Mevâlid (Tabiat ilmi), Cebir, Hesap ve defter tutma usulü, Hendese, Hikmet-i tabîiye, Kimya ve Resim dir. Mahmud Cevad, s. 478; 1873 yılında öğretilen dersler ise şunlardır: Kavâid-i Osmanî, Arabî, Kıraat ve kitâbet-i Türkî, Tarih-i Umûm-i Osmanî, Hesap, Cebir-i Âlî, Coğrafya-yı Umûm-i Osmanî, Jimnastik, Mükemmel Hendese, Müsellesât, Resim ve tarama, Fransızca, Almanca ve İngilizce’dir. Kodaman, s. 117; BOA. Y.EE. 37/86

⁷⁶⁴ MİTMTC, s. 2.

⁷⁶⁵ ÜMİTMTC, s. 2-3.

⁷⁶⁶ BOA. Y. EE. 131/24-6

⁷⁶⁷ 1898 yılı programında: Kur’ân, Ulum-ı diniyye, Türkçe, Edebiyat ve ahlak, Kitâbet, Arapça, Farsça, Fransızca, Kavanîn, Hesap, Usûl-ı defterî, Cebir, Hendese, Geometri, Kozmografya, Makine,

Hüsn-i hat dersi, seçilen tâlim defterinden sırasıyla Rik'a harflerinin yazdırılması şeklinde öğretilmiştir.⁷⁶⁸ Beşinci senede muallim, harfleri tahtaya kalın olarak yazmış talebeler kâğıt üzerine bu harfleri meşk etmişlerdir.⁷⁶⁹

1899-1901 yıllarına ait salnâmelerde yedi ve beş yıllık idâdîlerin ilk senesindeki hüsn-i hat dersinin haftada iki saat olarak arttırıldığı ve diğer sınıflarda haftada bir saat yazı dersinin konulduğu görülmektedir.⁷⁷⁰

1903 yılında sekiz yılla çıkarılan yatılı idâdîlerin ilk senesinde haftada iki saat, iki, üç, dört, beş ve altıncı senelerde haftada bir saat hüsn-i hat dersi öğretilmiştir. Yedi ve sekizinci senelerde yazı dersi kaldırılmıştır. Altı yıla çıkarılan gündüzlü idâdîlerin ilk senesinde haftada iki saat, diğer beş senede haftada bir saat hüsn-i hat dersi bulunmaktadır.⁷⁷¹

1919 yılında tekrar yedi ve beş yıla indirilen leylî ve nehârî (gündüzlü) idâdîlerin ders programında, ilk beş sene yalnız Rik'a yazısı öğretilmiştir. Son iki senenin müfredâtında yazı dersi kaldırılmıştır.⁷⁷² 1922 yılına kadar varlığını sürdüren idâdîlerde hüsn-i hat dersleri devam etmiştir.⁷⁷³

İdâdîlerde vazife yapan yazı muallimlerinden isimleri tespit edilenler şunlardır: Vahdetî Efendi⁷⁷⁴, Mehmed Bey⁷⁷⁵, Mehmed Râşid Efendi⁷⁷⁶, Abdülkadir Efendi⁷⁷⁷, Refet Efendi⁷⁷⁸, Ahmed Efendi⁷⁷⁹, Mustafa Efendi⁷⁸⁰, Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (ö.1365/1946)⁷⁸¹, Münir Bey⁷⁸², İbrahim Zihni Efendi (ö.1320/1902)⁷⁸³,

Kimya, Mevâlîd (Tabiat ilmi) Coğrafya, Tarih, İktisat, Sağlık ve Resim dersleri bulunmaktadır. SM, 1316, s. 191

⁷⁶⁸ SM, 1316, s. 191;

⁷⁶⁹ SM, 1316, s. 284; Mahmud Cevad, s. 462.

⁷⁷⁰ SM, 1317, s. 230; SM, 1318, s.358; SM, 1319, s.138

⁷⁷¹ SM, 1321, s. 141.

⁷⁷² Mahmud Cevad, s.366-370.

⁷⁷³ Öztürk, 2000, s. 466.

⁷⁷⁴ Vahdetî Efendi: 1872 yılı Fatih idâdîsi Sülûs muallimidir. SDAO, 1289, s. 229.

⁷⁷⁵ Mehmed Bey: 1872 yılı Fatih idâdîsi Rik'a muallimidir. SDAO, 1289, s. 229.

⁷⁷⁶ Mehmed Râşid Efendi: 1872 yılı Süleymaniye İdâdîsi Sülûs muallimidir. SDAO, 1289, s. 229.

⁷⁷⁷ Abdülkadir Efendi: 1875 yılında Davud Paşa İdâdîsi Sülûs muallimliği yapmıştır. SDAO, 1292, s. 144.

⁷⁷⁸ Refet Efendi: 1872 yılında Süleymaniye İdâdîsi Rik'a muallimliği ve 1875 yılında Davud Paşa İdâdîsi Sülûs muallimliği yapmıştır. SDAO, 1289, s. 229; SDAO, 1292, s. 144.

⁷⁷⁹ Ahmed Efendi: 1875 yılında Beşiktaş İdâdîsi Sülûs muallimliği yapmıştır. SDAO, 1292, s. 143.

⁷⁸⁰ Mustafa Efendi: 1875 yılında Eski Ali Paşa İdâdîsi ve Fatih İdâdîsi Sülûs muallimliği yapmıştır. SDAO, 1292, s. 143.

⁷⁸¹ İsmail Hakkı ALTunbezer: 1903 yılında Üsküdar idâdisinde yazı muallimliği yapmıştır. SM, 1321, s. 148; Bkz. Medresetü'l Hattatîn bölümü

İsmail Hakkı Efendi⁷⁸⁴, Kâtip Hüseyin Hâzim Efendi⁷⁸⁵, Numan Efendi⁷⁸⁶, Mehmed Ali Efendi⁷⁸⁷, Ahmed Efendi⁷⁸⁸, Fuad Bey⁷⁸⁹, Mehmed Hâlet Efendi⁷⁹⁰, Hasan Tahsin Efendi (ö.1230/1912)⁷⁹¹, dir.



⁷⁸² Münir Bey: 1883-1889 yılları arasında Karesi idâdisinde Rik'a muallimliği yapmıştır. **Karesi İdâdi, Sultânî Lisesine Mahsus Salnâme**, yaz. İsmail Hakkı b. Muhammed Latif, Balıkesir, Dilek Matbaası, 1339-1342, s. 16-21.

⁷⁸³ İbrahim Zihni Efendi: Balıkesir Kepsut doğumludur. Karesi Tahrirat Mümeyyizi ve Tahrirat Müdür Muavini olarak vazife yapmıştır. Balıkesir Garipler Kabristanı'nda medfundur. Karesi Salnâmesi, s. 49; 1890-1902 yılları arasında Karesi idâdisinde Rik'a muallimliği yapmıştır. KİSLMS, s. 22-34.

⁷⁸⁴ İsmail Hakkı Efendi: 1288 senesinde Bursa'da doğmuştur. Debbağ Ali Ağa'nın oğludur. Sülüs yazısını Alankuyulu Mehmed Efendi'den, Rik'a, Ta'lik ve Dîvânî yazılarını Mehmed İzzet Efendi'nin matbû yazı mecmuasından öğrenmiştir. Karesi Maârif Müdürlüğü Baş Kâtipliği yapmıştır. 1339/1920 yılında hayattadır. KİSLMS, s. 50; 1903-1907 yılları arasında Karesi idâdisinde Rik'a muallimliği yapmıştır. KİSLMS, s. 35-40.

⁷⁸⁵ Hüseyin Hâzim Efendi: 1908-1911 yılları arasında Karesi idâdisinde Rik'a muallimliği yapmıştır. KİSLMS s. 41-43.

⁷⁸⁶ Numan Efendi: 1901-1903 yıllarında Mercan İdâdisinde yazı muallimliği yapmıştır. SM, 1319, s. 140.

⁷⁸⁷ Mehmed Ali Efendi: 1894 yılında Üsküdar İdâdisinde, 1901-1903 yıllarında Vefa idâdisinde ve 1903 yılında Dârüşşafaka leylî idâdisinde yazı muallimliği yapmıştır. ÜMİMTMC, s. 13; SM, 1319, s. 143; SM, 1321, s.139.

⁷⁸⁸ Ahmed Efendi: 1901 yılında Vefa İdâdisinde yazı muallimliği yapmıştır. SM, 1319, s. 143.

⁷⁸⁹ Fuad Bey: 1901 yılında Üsküdar İdâdisinde yazı muallimliği yapmıştır. SM, 1319, s. 145.

⁷⁹⁰ Mehmed Hâlet Efendi: 1901-1903 yıllarında Numûne-i Terakkî İdâdisinde yazı muallimliği yapmıştır. SM, 1319, s. 147; SM, 1321, s. 151.

⁷⁹¹ Hasan Tahsin Efendi: 1847 yılında Çukurcuma Camii mahallesinde doğmuştur. Sıbyan mektebinde hâfızlık yapmıştır. Sülüs ve Nesih yazılarını Şefik Bey'den, Ta'lik yazısını Sâmi Efendi'den meşk etmiştir. 1903 yılında Dârüşşafaka'da Rik'a yazı hocalığı yapmış, arzu eden talebelere diğer yazı çeşitlerini de öğretmiştir. İbnülemin, s. 421; SM 1321, s. 139.

3.3.1. Sultânî Mekteplerinde Hüsni Hat Eğitimi

1869 Nizamnamesinde vilâyet merkezlerinde idâdî mezunlarının eğitime devam etmesi için âdi ve âli olarak iki kısımda sultânîler açılması planlanmıştır. Açılan ilk sultânîler Mekteb-i Sultânî ve Dârüşşafaka olmuştur. İlki zengin çocuklara eğitim verirken, ikincisi yetim ve öksüz olan müslüman çocuklara eğitim vermiştir.⁷⁹²

Girit ve Beyrut haricinde II. Meşrûtiyete kadar başka sultânî açılmamış, II. Abdülhamid devrinde sultânî ihtiyacını karşılamak için vilâyet idâdîleri yedi yıla çıkarılmıştır.⁷⁹³

1910 yılında Maârif Nâzırlığına getirilen Emrullah Efendi, ortaöğretimin ilk kademesi olan idâdîlerin Avrupa eğitim düzeyine göre düşük olduğunu savunmuş, vilâyetlerde bulunan beş ve yedi yıllık idâdîlerin ders programlarında ve eğitim kadrosunda yenilikler yaparak sultânîlere dönüştürülmesi konusunda tasarı hazırlamıştır. Bu tasarı sonucunda merkez vilâyetlerdeki on idâdî sultânî'ye dönüştürülmüştür.⁷⁹⁴

1913 yılında sultânî ihtiyacını karşılamak maksadıyla, idâdîlerin tamamı on yıllık sultânîlere çevrilmiştir. Bu karara binâen tek kız idâdîsi de sultânîye çevrilerek, Aksaray semtindeki Redif Paşa Konağında eğitime başlayan mektebe “İstanbul İnâs Sultânîsi” adı verilmiştir. 360 talebesiyle eğitime başlayan mektebin, beş yılı iptidâî, beş yılı orta tahsil olmak üzere eğitim süresi on yıldır. Leylî (yatılı) olarak açılan mektep, 1915 yılında II. Mahmud türbesinin yanındaki binaya taşınarak, Bezmiâlem Sultânîsi adını almıştır.⁷⁹⁵

1914 yılında açılan Çamlıca Leylî Numûne-i İnâs Sultânîsi, 1915 yılında açılan Selçuk Hâtun İnâs Sultânîsi, 1916 yılında Maârif Nâzırı Şükrü Bey'in gayretleriyle, Maârife devredilen Âdile Sultan Sarayı'nda eğitime başlayan Kandilli İnâs

⁷⁹² Mahmud Cevad, s. 479; Ergin, s. 481.

⁷⁹³ Kodaman, 1988, s. 143-144; Akyüz, 2012, s. 167; Ergin, s. 496; Beyrut'taki altı yıllık mektebin son iki senesi hariç, diğer sınıflarında hüsni hat eğitimi verilmiştir. Kodaman, 1988, s. 143-144.

⁷⁹⁴ Tuğçem Tirfil, Osmanlı Modernleşme Sürecinde Eğitim Yapısında Değişim ve Dönüşüm: Sultânîler, İstanbul, Libra Yayıncılık, 2022, s. 198-200; Öztürk, 2000, s. 466.

⁷⁹⁵ Cumhuriyetin ilânından sonra 1933 yılına kadar İstanbul Kız Lisesi olarak hizmet vermiştir. Tirfil, s. 221-225; Yasemin Tümer Erdem, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 243; Öztürk, 2000, s. 466.

Sultânîsi⁷⁹⁶ ve aynı yıl açılan Erenköy Leylî ve Nehârî İnâs Sultânîsi ile Dersaâdetteki inâs sultânîlerinin sayısı beşe yükselmiştir.⁷⁹⁷

798

1919 yılında başlatılan çalışmalar ile erkek ve kız sultânîleri arasındaki eğitim süresi farkı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. 1922 yılında yayımlanan Tâlimatnâme'ye göre on iki yıllık erkek sultânîleri on bir yıla indirilerek ve on yıllık inâs sultânîleri on bir yıla çıkarılarak eşitlik sağlanmıştır.⁷⁹⁹

Mektebin beş yıllık iptidâî kısmına yedi- on iki yaş aralığında, yedi yıllık tâlî kısmına on iki- on sekiz yaş aralığında talebeler kabul edilmiştir.⁸⁰⁰ Sultânî mektebinin ilk kısmını tamamlayan talebeler, Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât'ın iptidâî kısmından mezun olanlarla denk sayılmıştır.⁸⁰¹

Sultânîlerin müfredâtını incelediğimizde, 1883 yılı vilâyet sultânîlerinin programlarında, birinci sene Sülûs ve Nesih, ikinci sene Sülûs, Nesih ve Rik'a, üç ve dördüncü senelerde sadece Rik'a yazısı öğretildiği, beş ve altıncı senelerin programına hüsn-i hat dersi konulmadığı görülmüştür.⁸⁰²

1913-1914 yıllarına âit müfredatlarda, kısm-ı iptidâînin ilk senesinde hüsn-i hat dersi bulunmazken, kalan dört senede haftada bir saat yazı dersi öğretilmiştir. Kısm-ı sâni müfredâtında da hüsn-i hat dersi bulunmamaktadır.⁸⁰³

Maârif Nezâreti tarafından yayımlanan 1921 tarihli lise ders programında, dört, beş ve altıncı senelerde hüsn-i hat dersinin kaldırıldığı görülmüştür.⁸⁰⁴ 1924 yılı

⁷⁹⁶ Kandilli Sultânîsini açma fikri ilk olarak Meclis Başkanı Ahmed Rıza Efendi tarafından ortaya konulmuştur. Mektebin açılması için Rıza Efendi'nin kurduğu Mekteb-i Sultânî-i İnâs Cemiyet-i Hayriyesi hazırlıklar yapmış, ancak Balkan savaşının yarattığı mali zorluklar sebebiyle mektep o yıllarda açılamamıştır. Mektep, günümüzde de Kandilli Kız Anadolu Lisesi olarak hizmet vermektedir. Erdem, s. 243-244; Atuf, s. 83; Tirfil, s. 227.

⁷⁹⁷ Erdem, s. 244; İnâs sultânîleri iki kısma ayrılmıştır. Kısm-ı evvel beş yıl, kısm-ı sâni ise dört yılı devr-i ulâ, bir yılı devr-i sâni olmak üzere beş yıllıktır. Toplam eğitim süresi on yıl olan mektebin devr-i sâni kısmı edebiyat ve fen olarak iki şubeye ayrılmıştır. KİSLMS, s. 80.

⁷⁹⁸ KİSLMS, s. 80

⁷⁹⁹ Erdem, s. 252-253

⁸⁰⁰ Erdem, 258.

⁸⁰¹ Erdem, s. 275.

⁸⁰² SVS, 1301, s. 133-135.

⁸⁰³ Erdem, s. 274; Kâmil Uygun, "Karesi İdâdîsi ve Sultânîsi", **Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İlköğretim Anabilim Dalı, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006, s. 102.

⁸⁰⁴ **Maârif Vekâleti Liselerin İkinci Devre Müfredat Programı**, İstanbul, Matbaâ-yı Âmire, 1340, s. 3.

müfredâtında da sultânîlerin altı, yedi ve sekizinci sınıflarında hüsn-i hat dersi bulunmamaktadır.⁸⁰⁵

Sultânî mekteplerinde yazı hocalığı yapmış kişilerden isimleri tespit edilenler şunlardır: Hüseyin Hâzım Efendi⁸⁰⁶, Ömer Şerefeddin Efendi⁸⁰⁷, Reşit Efendi⁸⁰⁸’dir.

3.4. Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi’ nde Hüsn-i Hat Eğitimi

Islahat Fermanı neticesinde Osmanlı’nın gayrimüslim tebaasının eşit şartlarda eğitilmesi hususunda Fransa tarafından Osmanlı Hükümeti’ne 1867 yılında bir muhtıra verilmiştir. Muhtıranın ardından Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy bir proje hazırlamıştır. Projenin hayata geçirilmesi için, 1867 yılında Sadrazam Âli Paşa ve Hariciye Nâzırı Fuad Paşa, Fransa’nın İstanbul Büyükelçisi M. Bourré ile bir görüşme yapmış, yapılan görüşmede Fransız eğitim sistemine göre eğitim yapacak, Müslüman ve Hristiyan halka eğitim verecek, lise seviyesinde bir mektep açılması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Aynı yıl Paris Büyükelçimiz Cemal Paşa Fransa Eğitim Bakanı Victor Duruy ile görüşerek, mektebin açılması konusunda bakanın desteğini almıştır.⁸⁰⁹

Nihayet 1868 yılında rüştiyelerin üzerinde eğitim vermek amacıyla üç yılı îdâdî (hazırlık) sınıfı olmak üzere beş yıllık eğitim verecek Mekteb-i Sultânî (Galatasaray

⁸⁰⁵ BOA. 180-9 GENEL. 105- 517-101; Karesi sultânîsinin muallim kadrosunda 1911-1920 yıllarına âit muallim kadrosunda yazı muallimi bulunmadığı görülmüştür. KİSLMS, 1339-1342, s. 84-94

⁸⁰⁶ Hüseyin Hâzım Efendi: Karesi Sultanî Lisesi’nde 1919 senesinde yazı muallimliği yapmıştır. KİSLMS, 1339-1342, s. 119, 126.

⁸⁰⁷ Ömer Şerefeddin Efendi: Serfiçe İdâdîsi (Yunanistan’ın orta kısmında bir kasaba) yazı muallimi iken 1910-1911 yıllarında Karesi Sultanî lisesinde yazı muallimliği yapmıştır. Aynı yıl yazı dersi kaldırıldığı için açıkta kalmıştır. KİSLMS, 1339-1342, s. 83, 118.

⁸⁰⁸ Reşit Efendi: 1883 yılı Suriye Sultânîsi Rik’a muallimliği yapmıştır. **Vilâyet-i Suriye Salnâmesi**, Vilâyet Matbaası Litografya Dâiresi, 1301, s. 133.

⁸⁰⁹ Vahdettin Engin, **Mekteb-i Sultânî**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2016, s.7; Kodaman, 1988, s. 133-134; Tirfil, s. 126; Adnan Şişman, “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XIII, 1996, s. 323-324; Sultan Abdülaziz’in Fransa ziyareti, Türkiye’den gönderilen öğrencilerin eğitilmesi amacıyla 1855 yılında Paris’de açılan Mekteb-ı Osmanî’nin maddi yükünün ağır olması ve istenilen sonuçları vermemesi ve ülkede yaşayan halkların kaynaştırılması düşüncesi Galatasaray Sultânîsi’nin açılmasında etkili olan diğer unsurlardır. Ergin, s. 31; Vahdettin Engin, **Mekteb-i Sultânî: Galatasaray Lisesi Kuruluşu**, İstanbul, Galatasaray Eğitim Vakfı, 2018, s. 26; Engin, 2016, s. 5.

Sultânîsi) açılmıştır.⁸¹⁰ Mektebin kısm-ı âdî bölümünde îdâdî (hazırlık) dersleri okutulurken, kısm-ı âlî bölümü Edebiyat ve Ulûm sınıfları olarak ikiye ayrılmıştır.⁸¹¹

1898 yılı salnamesine göre mektep, üç yıllık iptidâî, üç yıllık tâlî ve üç yıllık âlî sınıflarına ayrılarak eğitim süresi dokuz yıla çıkarılmıştır.⁸¹²

II. Meşrûtiyetten sonra Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi şehzâdelerin eğitiminde tercih edilen bir okul olmuştur.⁸¹³

Yangın ve taşınmalar geçiren mektep, Cumhuriyete kadar aynı isimle varlığını sürdürmüş, Cumhuriyetin ilânından sonra, 1922-1923 mezunlarına diplomaları Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına verilmiştir. 1924 yılında mektebin ismi “Galatasaray Lisesi” olarak değiştirilmiş, eğitim hayatını günümüze kadar sürdürmüştür.⁸¹⁴

Mektebin müfredâtında Fransızca, Latince, Hitâbet ve Spor gibi genel kültür derslerin yanında Resim ve Hüsn-i hat gibi sanat dersleri de bulunmaktadır.⁸¹⁵

1898- 1903 yıllarında Mekteb-i Sultânînin tüm kısımlarında sadece Rik’a hattı öğretilmiştir. Üç yıllık iptidâî bölümünün tamamında Rik’a yazısı “Tâlîm-i Sıbyan” isimli defterden numara sırasına göre yazdırılmıştır. Üçer yıllık tâlî ve âlî kısımlarında aynı uygulama devam ettirilmiş, âlî kısmının altıncı senesinde Dîvânî hattı da öğretilmiştir.⁸¹⁶

1911-1912 eğitim yılında mektepte müfredat değişikliğine gidilmiştir. Üç yıllık iptidâî bölümünde değişiklik yapılmazken, tâlî kısım dört yıla çıkarılmış, üç

⁸¹⁰ Şişman, s. 324.

⁸¹¹ Edebiyat sınıfında: Türkçe kitâbet ve inşâ, Arapça ve Farsça edebiyat metinleri, Maânî (Belağat), Fransızca, İktisat, Milletler hukuku, Tarih dersleri bulunurken, Ulûm sınıfında: Hendese, Cebir, Geometri, Heyet (Astronomi), Kimyanın sanayi ve ziraate tatbiki, İlm-i Mevâlid (Tabiat bilimi), Fenn-i Tahtit-i Arazi (Arazi ölçümü) dersleri bulunmaktadır. Mahmud Cevad, s. 480.

⁸¹² SM, 1316, s. 113-119.

⁸¹³ Mektepte eğitim alan şehzâdeler şunlardır: Şerafeddin (Sultan Abdülmecid’in torunu), Sadeddin (Sultan Abdülaziz’in torunu), Nizâmeddin (Sultan Abdülaziz’in torunu), Ali Vâsıb (V. Murad’ın torunu), Mehmed Ali (V. Murad’ın torunu), Ahmed Nureddin (II. Abdülhamid’in torunu), Selim Efendi (II. Abdülhamid’in oğlu), Mehmed Âbid (II. Abdülhamid’in oğlu), Abdülkerim (II. Abdülhamid’in torunu), Mehmed Cahid (II. Abdülhamid’in torunu), Orhan (II. Abdülhamid’in torunu), Ömer Nâmi (II. Abdülhamid’in torunu), Mehmed Nâzım (Sultan Reşad’ın torunu), Mahmud Nâmık (Sultan Reşad’ın torunu), Ömer Fevzi (Sultan Reşad’ın torunu), Ömer Fâruk Efendi (Halife Abdülmecid’in oğlu) Engin, 2016, s.338-340

⁸¹⁴ Emel Engin, **Mekteb-i Sultani’den Galatasaray Lisesine**, İstanbul, Giza Yayınları, 2008, s.87-89; Şişman, s. 326; Ergin, 2016, s. 372.

⁸¹⁵ Engin, 2016, s. 15.

⁸¹⁶ SM, 1316, s. 113-119; SM, 1317, s.115-121; SM, 1318, s.119-124; SM, 1319, s.103-107; SM, 1321, s.108-111.

yılık âlî kısmı ile mektep yedi yıllık olmuştur. Hüsn-i hat dersleri iptidâî kısmında haftada iki saat, dört yıllık tâlî kısmın ilk iki senesinde hafta iki saat olarak düzenlenmiş, diğer sınıflarda yazı dersi kaldırılmıştır.⁸¹⁷

1912-1913 senesinde dört senelik iptidâî kısmında hüsn-i hat dersi haftada bir saate düşürülmüş, tâlî kısmında yazı dersi kaldırılmıştır. Hüsn-i hat dersi Nezâret tarafından kabul edilmiş yazı mecmualarından öğretilmiştir. Rik’a hattının yanında Sülûs hattı da öğretilmeye başlanmıştır.⁸¹⁸ Mektebin imtihanlarında hüsn-i hat dersinden yazılı imtihan yapılmıştır.⁸¹⁹

Cumhuriyetten sonra okulun eğitim süresi orta kısmı dört yıl, lise kısmı üç yıl olarak düzenlenmiş, müfredâtında değişiklik yapılmış ve hüsn-i hat dersi müfredattan kaldırılmıştır.⁸²⁰

Mekteb-i Sultânîde yazı hocalığı yapmış kişilerden isimleri tespit edilenler şunlardır:

Mehmed İzzet Efendi (ö. 1320/1903)⁸²¹, Ahmed Tevfik Efendi⁸²², Muhtar Efendi⁸²³, Mümtaz Efendi⁸²⁴, Muhyiddin Efendi⁸²⁵, Zehrap Efendi⁸²⁶, Hâfız Hasan

⁸¹⁷ Engin, 2016, s. 272-278.

⁸¹⁸ **Mekteb-i Sultânî Ders Programı**, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1331, s.17, 70.

⁸¹⁹ E. Engin, 2008, s. 68.

⁸²⁰ Emel Engin, s.87-89.

⁸²¹ Mehmed İzzet Efendi: 1257/1841 yılında İstanbul’da doğmuştur. Kasımpaşa iptidâî ve rüşdiye mekteplerinden mezun olmuştur. Orta öğrenimi tamamladıktan sonra 1280/1863 senesinde Tıbbiye Mektebi idadî sınıflarında yazı muallimliği vazifesinde bulunmuştur. 1285/1868 senesinde imtihanla Galatasaray mektebi yazı muallimliğine seçilmiştir. Terfî ederek ölümüne kadar bu vazifede kalmıştır. Birkaç defa rütbesi yükseltilen Mehmet İzzet Efendi’nin 1308 (1890) tarihinde de rütbesi bir derece yükseltilmiştir. Süheyl Ünver’in verdiği bilgiye göre Sülûs ve Nesih hatlarını Yahyâ Hilmi Efendi’den meşk ederek 1887 yılında icâzet almıştır. İcâzet tarihine bakılırsa icâzet almadan önce yazı hocalığı yaptığı, icâzetini geleneksel usule uyarak aldığı düşünülmektedir. Asıl başarısı Rik’a hattındadır. “Babiâli Rik’a’sı” denilen ve hızlı yazmaya elverişli olan Rik’a hattını sanatlı yazarak, yazıya bir düzen getirmiştir. Rik’a hattının celisini yazarak mezar kitâbelerinde kullanılmasını başlatan kişi olmuştur. “Rehber-i Sıbyan” isimli on altı sayfadan oluşan, on ciltlik “Rik’a Meşki” ve “Hutut-ı Osmaniyye” isimli Sülûs, Nesih ve Ta’lik hatlarından oluşan meşk mecmuaları hazırlamıştır. Kara tahtaya tebeşir ile yazarak ders gösterme usulünü başlatmıştır. 1320/1903 yılında kalp hastalığından vefat eden Mehmet İzzet Efendi Beşiktaş Yahya Efendi kabristanına defnedilmiştir. Sultanahmet’teki Alman Çeşmesi’nin kubbe yazıları İzzet Efendi tarafından yazılmıştır. Derman, 2003-3, s.493; BOA. İ.TAL. 9/16; İbnülemin, s.163-164; Fethi İsfendiyaroğlu, **Galatasaray Lisesi 1868-1968**, İstanbul, Gün Matbaası, 1974, s.71; Engin, 2018, s. 62; SM, 1319, s. 115; SDAO, 1302, s. 393.

⁸²² Ahmed Tevfik Efendi: 1901-1903 yıllarında Mektebi Sultânî yazı muallimliği yapmıştır. SM, 1319, s. 115; SM, 1321, s. 116;

⁸²³ Muhtar Efendi: 1903 yılında Mektebi Sultânî yazı muallimliği yapmıştır. SM, 1321, s. 119.

⁸²⁴ Mümtaz Efendi: 1868 yılında Mekteb-i Sultânî yazı muallimidir. Engin, 2018, s. 62.

⁸²⁵ Muhyiddin Efendi: 1873-1899 yıllarında mektepte yazı hocası olmuştur. İsfendiyaroğlu, 1974, s. 78; Engin, 2018, s. 62.

Tahsin Efendi (ö. 1328/ 1912)⁸²⁷, Reisü'l-hattâtın Abdullah Beyzâde Mehmed Bey⁸²⁸, Cemal Bey⁸²⁹, İsmail Hakkı Bey⁸³⁰, Asaf Bey⁸³¹, Nureddin Efendi⁸³², Hacı Kâmil Efendi (ö.1941)⁸³³ dir.

Ayşe Özdemir Kızıllan bir makalesinde* Mösyö Lestel'i Mekteb-i Sultânî hüsn-i hat hocası olarak zikretmişse de bu doğru değildir.⁸³⁴

⁸²⁶ Zehrap Efendi: 1874-1877 yıllarında mektepte yazı hocalığı yapmıştır. İsfendiyaroğlu, 1974, s.88; Engin, 2016, s.129,140; Engin, 2003, s. 102.

⁸²⁷ Hasan Tahsin Efendi: 1847 Tophane doğumludur. Hâfızlığını Çubukçular Sıbyan Mektebi Hocası İsmail Efendi ile yapmıştır. Hoca Bekir Efendi'den ilim tahsil etmiştir. Hattat Mehmed Şefik Bey'den Sülüs – Nesih, Sâmi Efendi'den Ta'lik meşk etmiştir. Rik'a hattını Mehmed İzzet Efendi sitilinde yazmıştır. Üç Kur'ân ve Mahmud Nedim Paşa türbesinin Celî Sülüs yazıları Tahsin Efendi'nin eserlerindendir. İbnülemin, s. 421; Berk, 2012, s. 145.

⁸²⁸ Reisü'l-hattâtın Abdullah Beyzâde Mehmet Ali Bey: Mehmed İzzet Efendi'nin vefatından sonra 1903-1904 yılında mektebin yazı muallimliğine getirilmiştir. 1917 yılına kadar yazı hocalığı yapmıştır. İsfendiyaroğlu, 1974, s.77; Engin, 2016, s. 214; BOA. Y. MTV. 239/132

⁸²⁹ Cemal Bey, 1882 yılında mektebin yazı muallimliğine başlamıştır. Engin, 2016, s. 152.

⁸³⁰ İsmail Hakkı Bey: 1873 yılında İstanbul'da doğmuştur. İlk yazı eğitimini Kazasker İzzet Efendi'nin talebesi olan babası Mehmed İlmî Efendi'den Sülüs- Nesih yazılarından almıştır. Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nde Dîvânî ve Celî Dîvânî yazılarını öğrenmiş ve tuğrakeşlik yapmıştır. Çeşitli mekteplerde Rik'a hocalığı vazifesinde bulunmuştur. İlki yedi sene olmak (tarihi tespit edilememiştir) üzere iki defa mektepte yazı hocalığında bulunmuştur. 1906 yılında Mekteb-i Sultânî'de yazı muallimliğine başlamış, 1921 yılında vazifeden ayrılmıştır. Derman, 1989-2, s. 543-544; İbnülemin, s. 98; Engin, 2016, s. 222- 224, 369.

⁸³¹ Asaf Bey: 1911 yılında mektebin yazı muallimliğine başlamıştır. Engin, 2016, s. 271.

⁸³² Nureddin Efendi: 1914-1917 yılları arasında vazife yapmıştır. İsfendiyaroğlu, 1974, s.79; Engin, 2016, s. 348-354.

⁸³³ Hacı Kâmil Efendi: 1861 yılında İstanbul'da doğmuştur. Yazı eğitimine ilk tahsil için gittiği Zeyrek Saliha Sultan Mektebinin yazı muallimi Süleyman Efendi ile başlamıştır. Rüşdiye mektebini bitirince muhasebe memuru olmuştur. Sülüs- Nesih yazılarını Sâmi Efendi'den meşk etmiştir. Yazıdaki başarısından dolayı Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi'nde görevlendirilmiştir. Medresetü'lhattâtın'deki yazı hocalığı vazifesinin yanında Mekteb-i Sultânî'de de yazı hocalığı yapmıştır. 1914-1920 yıllarında mektepte Rik'a muallimi olarak vazife almıştır. M. Uğur Derman, "Akdik, Kâmil", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.II, 1989-1, s. 234; İsfendiyaroğlu, 1974, s.72; Engin kitabında Kâmil Efendi'den 1915 yılında vazifeden ayrılmış olarak bahsetmiştir. Engin, 2016, s. 348- 352.

* Ayşe Özdemir Kızıllan, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Hüsn-i Hattın Yeri ve Hüsn-i Hat Dersleri", **Sempozyum Bildirileri 01-03 Kasım 2013**, Ankara, DİB Yayınları, 2017, s. 419.

⁸³⁴ Lestel: 1879 yılında mektepteki Fransızca yazı muallimliği vazifesine başlayan Mösyö Lestel, sakıncalı yayınlar dağıttığı gerekçesiyle Nezâret tarafından 1899 yılında uyarı cezası almıştır. 1903 yılına kadar vazifesini sürdürmüş ancak bu tarihten itibaren Nezâret tarafından vazifesine son verilmiştir. SM, 1321, s.118; BOA. MF. MKT. 451/69; BOA.BEO. 2398/179816-1; BOA. İTKS.16/11-1-2.

3.5. Dârümuallimîn'de Hüs-n-i Hat Eğitimi

Osmanlı klasik eğitiminde muallim yetiştirme sisteminin nasıl olduğu, sıbyan mekteplerinde vazife yapacak kişilerin Fatih döneminde özel eğitime tâbî tutulduğu önceki bölümlerde anlatılmıştır. Modern usulde öğretmen yetiştirme fikri ise Tanzimat devrinden sonra ortaya çıkmıştır.

Rüşdiye mekteplerinin kurulduktan sonra, öğretmen yetiştirecek kurumların olmaması nedeniyle, öğretmen ihtiyacı medrese mezunlarından karşılanmıştır. Ancak klasik usulde eğitim vermeye alışmış bu kişilerin, modern eğitim usulüne uyum sağlayamaması sebebiyle öğretmen okullarının açılması gündeme gelmiştir.⁸³⁵

3.5.1. Dârümuallimîn-i Rüşdî

İlk öğretmen okulu, rüşdiyelerin açılmasından on yıl sonra, Fatih semtinde açılmıştır. 1848 yılında açılan okula Darülmualimîn-i Rüşdî adı verilmiştir.⁸³⁶ Eğitim süresi üç yıl olan okula, iptidaiye şehâdetnamesi olanlar kabul edilmiş, şehâdetnamesi olmayanlar sınava tâbî tutularak okula alınmıştır.⁸³⁷

1868 yılında Dârümuallimîn-i Sıbyan açılınca, ilk açılan kısma Dârümuallimîn-i Rüşdî adı verilmiştir.⁸³⁸

1869 Nizamnamesinin elli ikinci maddesinde Büyük Dârümuallimîn açılması kararlaştırılmıştır. İptidâî ve rüşdiye kısımları olan okula, îdâdî ve sultânî şubelerinin eklenmesine karar verilmiştir. Dârümuallimîn-i sıbyan şubesi kendine mahsus müdürle idâre edilecek fakat idarî olarak Büyük Dârümuallimîn'e bağlı olacaktır. Ancak 1874 yılında hayata geçirilen bu kararlar, iki yıllık sıbyan, üçer yıllık rüşdiye

⁸³⁵ Kodaman, 1988, s. 145; Erol Çiydem, **Modernleşme Aracı Olarak Eğitim: Tanzimat Döneminde Ne Değişti?**, İstanbul, Yeni İnsan Yayınevi, 2022, s. 138; Uğur Ünal & Togay Seçkin Birbudak, **İstanbul Dârümuallimîni (1848-1924)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2013, s. 9-10.

⁸³⁶ Akyüz, 2019, s. 177; Unat, s. 42-43; Öztürk, 1993-2, s.551; Ünal, s. 2; Kodaman, 1988, s. 145.

⁸³⁷ Akyüz, 2019, s. 178; Koçer, s. 56; SM, 1316, s. 131; Okulun, öğretmen ve öğrenci kaynaklarından bir diğeri medrese mezunları olmuştur. Okulda istenilen akademik başarı elde edilemediğinden, okulun müdürlüğünü de yapan Ahmed Cevdet Paşa, 1852 yılında bir nizamnâme yayımlayarak, okulun eğitimini ve mezunların görevlendirmelerini bir düzene bağlanmış, nitelikli insanlar yetiştirilmesini amaçlamıştır. Nizamnâyeye göre sadece Dârümuallimîn mezunları muallimlik yapabilecekken, 1860 yılından itibaren muallim yetersizliğinden Dârümuallimîn mezunu olmayanlar da vazifelendirilmiştir. Cevdet Paşa okulun müfredâtına Usûl-i İfâde ve Tâlim dersi eklemek istemiştir. Eğitim yöntemlerinin geliştirmesi, muallimin alanında uzmanlaşması maksadıyla teklif edilen bu ders okulun müfredâtında yer almamıştır. Çiyemen, s. 140-142; Şahin, s. 63-65.

⁸³⁸ Şahin, s. 62; Akyüz, 2019, s. 177.

ve idâdî şubelerinden oluşan okul açılmış ve İstanbul Dârümuallimînî adını almıştır. Sultânî şubesi ise hiçbir zaman hayata geçirilememiştir.⁸³⁹

Dârümuallimîn-i Rüşdî'nin eğitim süresi 1883 yılında dört yıl, 1884 yılında üç yıl ve 1891 yılından itibaren iki yıl, 1899 yılından sonra iki yıllık iptidâî ve iki yıllık rüşdî şubeleriyle dört yıllık olarak birkaç defa düzenlenmiştir.⁸⁴⁰

Dârümuallimîn-i Rüşdî mezuları diğer muallimlere kıyasla daha donanımlı oldukları için, sıbyan mekteplerinde vazife yapan muallimleri yetiştirmek ve sıbyan mekteplerini teftiş etmek gibi görevler üstlenmiştir.⁸⁴¹

3.5.2. Dârümuallimîn-i Sıbyan

1862 yılında sıbyan mekteplerinin Maârif Nezâretine bağlanması sebebiyle yeni usulde eğitime geçilmiştir. Sultan Abdülaziz'in irâdesi ile sıbyan mekteplerinde vazife yapan muallimler sınava tâbi tutulmuş ve hiçbir başarıyla olamamıştır. Bunun üzerine yeni usulde eğitim verecek muallim yetiştirmek maksadıyla 1868 yılında Bâyezid semtinde Dârümuallimîn-i Sıbyan açılmıştır. Yenilenen sıbyan mektepleri müfredâtına uygun bir müfredatla eğitime başlayan okul, menfî propagandalar sebebiyle kapatılmıştır.⁸⁴²

1872 yılına gelindiğinde, geleneksel usulle yapılan eğitime karşı çıkanların destekleri ve kapatılan Dârümuallimîn-i sıbyan mektebinin müdürü Mehmed Cevdet Efendi'nin gayretleriyle öğretmen mektebi tekrar açılmıştır. Açılışın ardından alınan kararla, sıbyan mekteplerinde ders veren muallimlerin, rüşdiye mektebi muallim-i evvelleri, erbâb-ı kalem ve mahallî ulemadan oluşan heyet tarafından imtihana tâbî

⁸³⁹ Rüşdiye bölümü üç yıl, idâdî sınıfı iki yıl, sultânî sınıfı ise üç yıl olarak tasarlanan okulun müfredâtında hüsn-i hat dersi bulunmamaktadır. Mahmud Cevad, s. 481-482; Kodaman, 1988, s. 146; Ünal & Birbudak, s. 24; 1869 Nizamnâmesine göre rüşdiye bölümü talebelerine seksen, idâdî bölümüne yüz ve sultânî bölümüne yüz yirmi beş kuruş burs verilmesi kararlaştırılmıştır. Darümuallimin mezunları açılacak muallimliklerde vazife almak istemezlerse eğitim süresince aldıkları burslar geri istenmiştir. Rüşdiye bölümü mezunları isterlerse rüşdiyelerde öğretmenlik, isterlerse eğitime devam ederek idâdîlerde öğretmenlik yapabileceklerdir. İdadilerde de isterlerse idâdî öğretmenini, eğitime devam ederlerse sultânî öğretmenini olacaklardır. Öğretmenlik vazifesi verilirken öncelik hakkı bulunan talebelere vazifede bulunmaları mecbur tutulmuştur. BOA. Y.EE. 112/6; SM, 1319, s.123.

⁸⁴⁰ Ünal & Birbudak, s. 33; SM, 1317, s. 129-130.

⁸⁴¹ Şahin, s. 354.

⁸⁴² Öztürk, 1993-2, s. 551; Ünal & Birbudak, s. 67.

tutulmasına, ders veremeyecek düzeyde olanların işlerine son verilmesine karar verilmiştir.⁸⁴³

II. Abdülhamid döneminde, yeni usulde eğitim verecek öğretmen ihtiyacında artış yaşanmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla Dârülmuaallimîn'in ana binasının dışında eğitim veren sıbyan şubesi, Dârülameliyat olarak değiştirilmiştir. 1882- 1883 yılları arasında bir yıllık hızlandırılmış eğitimin veren bu mektep, daha sonra kapatılarak tekrar Dârülmuaallimîn-i sıbyan'a çevrilmiştir.⁸⁴⁴

3.5.3. Dârülmuaallimîn-i Âlî

Büyük Dârülmuaallimîn'nin îdâdî şubesi 1880 yılına kadar varlığını sürdürmüş, bu tarihten sonra kapatılmıştır. İstanbul ve vilâyetlerde îdâdî mekteplerinin artması sebebiyle 1891 yılında hem îdâdî hem sultânî hocaları yetiştirmek maksadıyla âlî şubesi tekrar açılmış, her şubenin eğitim süresi iki yıl olarak düzenlenmiştir.⁸⁴⁵

Dârülmuaallimîn-i âlî kısmına, rüşdiye bölümü mezunları veya îdâdî mekteplerinden mezun olanlar kabul edilmiştir.⁸⁴⁶

II. Meşrûtiyet'in ilânından sonra Darülmuaallimîn'in âlî kısmının son senesinde okuyan talebeler, Cağaloğlu'nda açılan Tatbikat Mektebi'nde uygulamalı eğitim almıştır.⁸⁴⁷

Âlî kısmında Dârülfünun müfredâtı uygulanmıştır. Amelî ve nazarî olarak iki kısma ayrılan şubede, amelî kısımda Nezaret tarafından seçilen bir sultânî mektebinde idâre ve derslere katılarak staj yapmak, nazarî kısmında sultânî

⁸⁴³ BOA. MF. MKT. 2/176; BOA. MF. MKT. 2/150

⁸⁴⁴ Kodaman, 1988, s. 147-148; 1877 yılından itibaren Dârülmuaallimîn-i Sıbyan, Büyük Dârülmuaallimîn içinde bir şube hâline gelmiş böylece Büyük Dârülmuaallimîn, iki yıllık sıbyan, üç yıllık rüşdiye ve dört yıllık îdâdî şubeleriyle tek çatı altında toplanmıştır. 1869 Nizamnâmesinde karara bağlanan Dârülmuaallimîn'in sıbyan ve rüşdiye şubelerinden mezun olanlara muallimlik vazifesi alma zorunluluğu, 1891 yılında yayımlanan nizamnâme ile tekrar yürürlüğe konulmuş, vazife almayanlardan öğrenim süresince aldıkları bursları geri ödemeleri istenmiştir. Ünal & Birbudak, s. 72; Şahin, s. 67; SDAO, 1294, s. 385; SM, 1316, s. 133.

⁸⁴⁵ Kodaman, 1988, s. 148.

⁸⁴⁶ SM, 1321, s.126

⁸⁴⁷ Ünal & Birbudak, s. 80.

mekteplerinin dersleri, yönetim şekli, disiplin, öğrenci-öğretmen münasebetleri gibi konularda eğitim verilmiştir.⁸⁴⁸

Vilâyetlerdeki öğretmen ihtiyacının tamamı İstanbul Dârülmualлимînî'nden karşılanamayacağı için, 1875 yılından itibaren taşrada da Dârülmualлимîn-i Sıbyan açılmıştır. İlk açıldıklarında bir yıllık olan bu okullar sonraki yıllarda iki yıla çıkarılmıştır. 1880 yılından sonra da vilâyetlerde Dârülmualлимîn-i Sıbyan açılmaya başlanmıştır.⁸⁴⁹

Darülmualлимîn 1910 yılından sonra yatılı okul haline getirilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında okulun öğrenci sayısı azalmış, iktisâdî sıkıntılar sebebiyle okul yalnızca neharî öğrencilerle eğitime devam edebilmiştir.⁸⁵⁰

1912 yılında âit nizamnâmede talebe kabul şartları yenilenmiş ve okulun iptidâî bölümüne on altı yaşında aşağı ve on sekizden yukarı olmayanların, rüşdî kısmına yirmi yaşını dolduranların ve âlî kısmına ise yirmi beş yaşından yukarı olmayan kişilerin kabul edilmesine karar verilmiştir.⁸⁵¹

1915 yılında yayımlanan Nizamnâme ile Dârülmualлимîn şubeleri yeniden isimlendirilmiş ve mezunlarının hangi alanda vazife yapacakları karara bağlanmıştır. Dört yıllık iptidâî şubesinde ilkokullara öğretmen yetiştirilirken, iki yıllık ihzârî* kısmından mezun olanlar ilkokullarda öğretmen ve müfettiş olabilmekte, Edebiyat, Tabîiyat ve Riyâziyat şubelerine ayrılmış dört yıllık âlî kısmından mezun olanlar ise orta ve yüksek dereceli okullarda öğretmenlik yapabilmektedir.⁸⁵²

Dârülmualлимîn'deki hüsn-i hat dersleri incelediğinde şu sonuçlarla karşılaşmıştır:

Dârülmualлимîn-i Rüşdî'nin 1868 yılına kadar olan müfredâtında hüsn-i hat dersi bulunmamaktadır. Bu tarihten sonra müfredâta Rik'a dersi, öğretim kadrosuna Rik'a muallimi eklenmiştir.⁸⁵³ 1873- 1877 yıllarına âit müfredatlara göre üç yıllık

⁸⁴⁸ **Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Dârülmualлимîn ve Dârülmualлимât Nizamnâmesi**, İstanbul, Matbaâ-yı Âmire, 1331, s. 10; SDAO, 1294, s. 385; Akyüz, 2012, s. 169.

⁸⁴⁹ 1905 yılına gelindiğinde vilâyetlerdeki Darülmualлимîn sayısı otuz ikiye yükselmiştir. Kodaman, 1988, s. 147-153.

⁸⁵⁰ Şahin, s. 81; Öztürk, 1993-2, s. 552.

⁸⁵¹ DVDN, 1331, s.4-5; Ünal & Birbudak, s. 44.

* Hazırlık sınıfı

⁸⁵² Ünal & Birbudak, s. 48-49.

⁸⁵³ Ünal & Birbudak, s. 15-18.

Dârülmüallimîn-i Rüşdî kısmında her üç yılında da Rik'a hattı öğretimi devam etmiştir.⁸⁵⁴

1898 yılına âit Dârümuallimîn-i Sıbyan'ın iki yıllık ders programında, her iki yılda haftada bir saat hüsn-i hat dersi olduğu görülmektedir. Her iki senede de yalnızca Rik'a hattı öğretilmiştir.⁸⁵⁵

Dârümuallimîn mektebinin 1898- 1901 yılları arasında müfredâtına göre iki yıllık iptidâî kısmında her iki yılda da haftada bir saat, iki yıllık rüşdî kısmında her iki yılda da haftada iki saat hüsn-i hat dersi verilmiştir.⁸⁵⁶

Üç yıllık eğitim süresi olan âlî kısmında 1874 yılı müfredâtında hüsn-i hat dersi bulunurken, 1877 yılından itibaren müfredatlarda hüsn-i hat dersi bulunmamaktadır.⁸⁵⁷

1912 yılı müfredâtında, sadece iptidâî kısmında yazı dersi bulunmaktadır. Diğer kısımlardaki yazı dersi kaldırılmıştır.⁸⁵⁸

Çoğunluğu Darümuallimîn-i sıbyan olarak açılan iki yıllık vilâyet mekteplerinde de hüsn-i hat eğitimi verilmiştir.⁸⁵⁹

Dârümuallimîn'in çeşitli şubelerinde yazı muallimliği yapmış kişilerden isimleri tespit edilenler şunlardır: Şerefeddin Bey⁸⁶⁰, Naşid Efendi⁸⁶¹, Hacı Râşid Efendi⁸⁶², Tayyar Efendi⁸⁶³, Nuri Efendi,⁸⁶⁴ Esad Efendi⁸⁶⁵, İbrahim Efendi⁸⁶⁶,

⁸⁵⁴ Mahmud Cevad, s. 135; SDAO, 1294, s. 386; Başlangıçta eğitim süresi bir yıl olan Dârümuallimîn-i Sıbyan mektebinin müfredâtına da hüsn-i hat dersi konulmuştur. Mektebe, yaşları yirmiden aşağı ve otuzdan yukarı olmayan, sarf, nahiv, Türkçe kıraati hatt-ı imlâ gibi derslerden imtihan edilmiş talebeler kabul edilmiştir. SDAO, 1294, s. 386; SM, 1316, s. 130; SM, 1319, s. 123; Akyüz, 2012, s. 181-184

⁸⁵⁵ Ünal, s. 21; SM, 1316, s. 354- 355

⁸⁵⁶ SM, 1316, s. 129-130; SM, 1317, s. SM, 1318, s. 133-134; SM, 1319, s. 119-120.

⁸⁵⁷ Mahmud Cevad, s. 135; SDAO, 1294, s. 385; SM, 1316, s. 129; SM, 1318, s. 135.

⁸⁵⁸ DVDN, 1331, s. 9-10.

⁸⁵⁹ Kodaman, 1988, s. 153-154.

⁸⁶⁰ Şerefeddin Bey: 1901 yılında Dârümuallimîn hüsn-i hat hocalığı yapmıştır. SM, 1319, s. 125.

⁸⁶¹ Naşid Efendi: 1869-1872 yıllarında Dârümuallimîn Rik'a muallimidir. SDAO, 1286, s. 108; BOA. MF. İBT. 1/17

⁸⁶² Hacı Râşid Efendi: 1871 yılı Dârümuallimîn-i Rüşdî Sülüs muallimidir. SDAO, 1288, s. 134.

⁸⁶³ Tayyar Efendi: 1875-1877 yıllarında Dârümuallimîn-i Rüşdî Rik'a hocasıdır. SDAO, 1292, s. 137; SDAO, 1293, s. 140; SDAO, 1294, s. 386;

⁸⁶⁴ Nuri Efendi: 1875- 1877 yıllarında Dârümuallimîn-i Rüşdî Rik'a hocasıdır. SDAO, 1292, s. 137; SDAO, 1294, s. 386.

⁸⁶⁵ Esad Efendi: 1875 yılı Dârümuallimîn Rik'a muallimidir. SDAO, 1292, s. 137.

⁸⁶⁶ İbrahim Efendi: 1879-1887 yıllarında Dârümuallimîn Rik'a muallimidir. SDAO, 1300, s. 192; SDAO, 1302, s. 399.

Osman Efendi⁸⁶⁷, Atâ Efendi⁸⁶⁸, Tevfik Efendi⁸⁶⁹, Nazif Bey⁸⁷⁰, İsmail Hakkı Baltacıoğlu⁸⁷¹, Kerâmeddin Efendi⁸⁷², Ahmed Efendi⁸⁷³, Hüseyin Efendi⁸⁷⁴, İsmail Hakkı Altunbezer⁸⁷⁵, Abdülkadir Efendi⁸⁷⁶ dir.



⁸⁶⁷ Osman Efendi: 1874-1877 yıllarında Dârümuallimîn-i Sıbyan'da Rik'a muallimidir. SDAO, 1291, s. 197; SDAO, 1292, s. 137; SDAO, 1293, s. 140; SDAO, 1294, s. 387.

⁸⁶⁸ Atâ Efendi: 1876 yılında Dârümuallimîn-i Sıbyan'da Rik'a muallimidir. SDAO, 1293, s. 140.

⁸⁶⁹ Tevfik Efendi: 1882 yılı Dârülameliyât mektebi Rik'a muallimidir. SDAO, 1300, s. 193.

⁸⁷⁰ Nazif Bey: 1885-1886 yıllarında Dârümuallimîn-i Sıbyan'da Rik'a muallimidir. SDAO, 1302, s. 402; SDAO, 1303, s. 326.

⁸⁷¹ İsmail Hakkı Baltacıoğlu: 1886 yılında İstanbul'da doğmuştur. Rüşdiye ve îdâdî eğitimini tamamladıktan sonra Dârülfünûn Üniversitesi'nin Tabiiyye kısmına kaydolmuştur. Üniversitedeki hocası Kadri Efendi'den hüsn-i hat dersi almıştır. Öğrenciliği esnâsında Dîvân-ı Hümâyûn kâtipliğinde memur olmuştur. 1907-1908 eğitim yılında Darümuallimîn-i Sıbyan'da hüsn-i hat hocalığı yapmıştır. Mehmet Faruk Bayraktar, "Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.V, 1992, s. 36-38; Baltacıoğlu, 1958, s.7

⁸⁷² Kerâmeddin Efendi: 1899 yılı Dârümuallimîn Rik'a muallimidir. SM, 1317, s. 687.

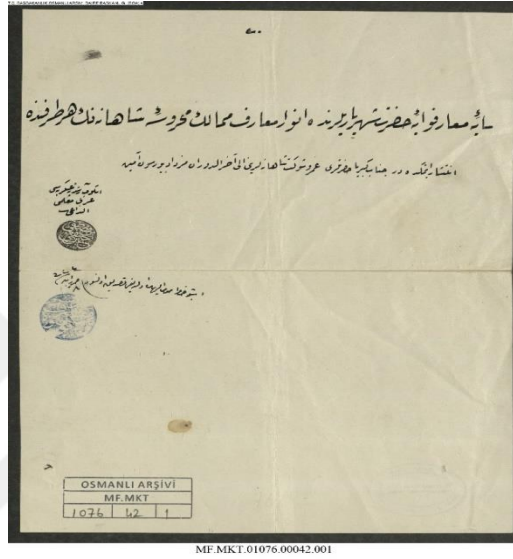
⁸⁷³ Ahmed Efendi: 1899 yılı Dârümuallimîn Rik'a muallimidir. SM, 1317, s. 687.

⁸⁷⁴ Hüseyin Efendi: 1908 yılında Dârümuallimîn-i iptidâî mektebi yazı muallimidir. BOA. MF.MKT. 1076/42

⁸⁷⁵ İsmail Hakkı Altunbezer: 1911 yılında yazı muallimi olmuş ve on sene vazife yapmıştır. İbnülemin, s.98; Bkz. Medresetü'l- Hattâtîn bölümü

⁸⁷⁶ Abdülkadir Efendi: 1881 Kayseri doğumludur. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın torunlarından. İlk öğretimi Kayseride tamamladıktan sonra 1898 yılında İstanbul'a gelmiştir. Filibeli Hacı Arif Efendiden Sülûs- Nesih meşk etmiş, Kâmil Efendi'den meşke devam ederek icâzet almıştır. Birkaç sene Mederetülhattatîn'de çeşitli yazıları meşk etmiştir. Arnavud Hasan Necmeddin Hoca'nın derslerine devam ederek ilmiye icâzetnamesi almıştır. 1903 yılında Meşihat dâiresinin mektûbi kaleminde vazifeye başlamış daha sonra İstanbul Müftülüğü evrak kalemine memur olmuş ve buradan emekliye ayrılmıştır. 1909 yılında Meclis-i Maârif'te düzenlenen hat çeşitleri müsabakasını birincilikle kazanmıştır.ve Dârümuallimîn'de yazı hocalığına vazifelendirilmiştir. İbnülemin, s. 32.

Resim 18 Dârümuallimîn İptidâî Mektebi hat muallimi Hüseyin Efendi'nin el yazısıdır.



Kaynak: BOA.MF.MKT.1076/42

3.6. Dârümuallimât'ta Hüsn-i Hat Eğitimi

1869 Nizamnâmesinin altmış sekizinci maddesinde, kızlara mahsus sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde vazife yapacak muallimleri yetiştirmek amacıyla bir öğretmen okulu açılması tasarlanmıştır.⁸⁷⁷

Yapılan hazırlıklar neticesinde 1870 yılında Sultanahmet semtinde ilk kadın öğretmen okulu açılmıştır. Maârif Nâzırı Safvet Paşa'nın İslâm'ın kadınların eğitimine verdiği önem hakkında yaptığı konuşmasıyla açılan okula Dârümuallimât adı verilmiştir.⁸⁷⁸ Nizamnâme'ye göre iki bölümden oluşacak okulun eğitim süresi, sıbyan şubesi iki yıl, rüşdiye şubesi üç yıl olacak şekilde beş yıllık belirlenmişse de

⁸⁷⁷ BOA. Y. EE. 112/6-13

⁸⁷⁸ Şahin, s. 83; SM, 1317, s.28; SM, 1321, s. 22; Cemil Öztürk, "Dârümuallimât", İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VIII, 1993-1, s. 550.

1873 yılı müfredâtında ve 1898- 1903 yılları arasındaki salnâmelerde okulun eğitim süresinin üç yıl olduğu görülmektedir.⁸⁷⁹

Sıbyan mektebi veya İnâs rüşdiyelerinden mezun olanlar Dârümuallimât'a imtihansız kabul edilmiştir.⁸⁸⁰

Okulun öğretmen kadrosu hakkında 1869 Nizamnâmesinde, kız mekteplerinde Dârümuallimât mezunları yeterli sayıya ulaşmaya yaşlı ve edepli erkek öğretmenler görevlendirilmesi istenmiştir.⁸⁸¹ 1873 yılında ilk mezunların verilmesiyle birlikte muallimler görevlendirilmeye başlanmış ve Nezâret'ten kız okullarında vazife yapan erkek muallimlerin görevinin değiştirilmesi istenmiştir.⁸⁸² Dârümuallimât'ta kadın hocaların görevlendirilmesi, Dârümuallimât'ların yaygınlaşmasında ve kız öğrencilerin artışında etkili olmuştur.⁸⁸³

1877- 1878 Rus Harbi esnâsında Balkanlardan gelen göç sebebiyle iki yıl kapatılan okul, 1881-1882 öğretim yılında ilk kadın müdür olan Fatma Zehra Hanım ile tekrar eğitime başlamıştır.⁸⁸⁴

1915 yılında hazırlanan Nizamnâme ile Dârümuallimât, beş yıllık iptidai, iki yıllık ihzârî* ve üç yıllık Âli olarak üç şubeye ayrılmıştır. Sadece iptidâî kısmının ders programında hüsn-i hat dersine yer verilmiştir. 1922 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Maarif Vekaletine bağlanan Dârümuallimât okulları 1923 -24 yılında Kız Muallim Mektebi adını almıştır.⁸⁸⁵

Dârümuallimât mektebinin müfredâtı incelendiğinde hüsn-i hat dersleri konusunda aşağıdaki sonuçlarla karşılaşmıştır.

1869 Nizamnâmesindeki Dârümuallimât müfredâtında hüsn-i hat dersi bulunmamaktadır. Ancak Osman Ergin talebe seçme imtihanında kızların Sülüs yazısından da imtihana tâbî tutulduklarından bahsetmektedir. Bu da nizamnâmedeki

⁸⁷⁹ Mahmud Cevad, s. 131; SM, 1316, s.292; SM, 1317, s.342; SM, 1318, s.311; SM, 1319, s.128; SM, 1321, s.131; BOA. Y.EE. 112/6

⁸⁸⁰ Mahmud Cevad, s. 486; SM, 1317, s.334; SM, 1318, s.312; SM, 1321, s.132; 1912 yılında âit nizamnâme'ye göre okulun iptidâî bölümüne alınacak talebenin, on üç yaşından aşağı ve on yedi yaşından yukarı olmaması, âlî kısmına alınacak talebenin ise yirmi üç yaşından yukarı olmaması istenmiştir. DVDN, 1331, s. 4-5.

⁸⁸¹ BOA. Y. EE. 112/6-8

⁸⁸² Y.EE.112/6-8; BOA. MF.MKT.12/94

⁸⁸³ Şahin, s. 87; İlk mezun olan isimler: Fahriye, Münire, Fatma, Nigâr, Zehra ve Hatice hanımlardır. Ergin, s. 458.

⁸⁸⁴ Öztürk, s. 550; Şahin, s. 89.

* Hazırlık sınıfı (orta kısım)

⁸⁸⁵ Öztürk, s. 550; Şahin, s. 93.

programda değişiklik yapıldığını göstermektedir. Zîra 1873 yılı müfredâtında her üç senede de haftada bir saat Rik'a ve Sülüs dersi bulunmaktadır.⁸⁸⁶ 1877 müfredâtında aynı usûlün devam ettiği görülmüştür.⁸⁸⁷

Dârümuallimât'ta yazı hocalığı yapmış kişilerden isimleri tespit edilenler şunlardır: Hâfız Hasan Tahsin Efendi (ö. 1328/1912)⁸⁸⁸, Ahmed Efendi⁸⁸⁹, Ârif Efendi⁸⁹⁰, Hacı Râşid Efendi⁸⁹¹, Ali Efendi⁸⁹², Besîme Hanım⁸⁹³, Servet Hanım⁸⁹⁴, Seniye Hanım⁸⁹⁵, Zahide Hanım⁸⁹⁶dır.

3.7. Husûsi Mekteplerde Hüsni Hat Eğitimi

İstanbul'un fethinden sonra verilen imtiyazlar sayesinde Katolik ve Ortodoks cemâatlerine âit kiliselerin yanında özel eğitim kurumlarının açıldığı bilinmektedir. Islahat Fermanı sonrasında gayr-ı müslim tebaya ilk orta ve yüksek dereceli okullar açma hakkının da verilmesiyle 1873 yılından itibaren modern usulde eğitim veren Husûsi Mektepler yaygınlaşmıştır.⁸⁹⁷

Böylece Osmanlı modern dönem eğitim sisteminde okullar Mekteb-i Umûmiye* ve Mekteb-i Husûsiye** olarak iki kısma ayrılmıştır. Husûsi mektepler de İslâmî ve Gayr-i müslim olarak iki kısma ayrılmıştır.

⁸⁸⁶ BOA. Y. EE. 112/6-14; Şahin, s. 87; Mahmud Cevad, s. 131; SM, 1316, s.453; SM,1319, s.128; SM, 1321, s.131; Ergin, s. 669.

⁸⁸⁷ SDAO, 1294, s. 387.

⁸⁸⁸ Hasan Tahsin Efendi: 1847 Tophane doğumludur. Çubukçular Sıbyan Mekteb'inde hafızlık yapmıştır. Hattat Şefik Bey'den Sülüs -Nesih, Sâmi Efendi'den Ta'lik meşk etmiştir. Galatasaray Sultanîsi'nde yazı hocalığı yapmıştır. İbnülemin, s. 421.

⁸⁸⁹ Ahmed Efendi: 1871 yılı Dârümuallimât Rik'a muallimidir. SDAO, 1288, s. 134.

⁸⁹⁰ Ârif Efendi: 1875-1877 yıllarında Dârümuallimât Rik'a muallimidir. SDAO, 1292, s. 137; SDAO, 1293, s. 140; SDAO, 1294, s. 387.

⁸⁹¹ Hacı Râşid Efendi: 1875-1877 yıllarında Dârümuallimât Sülüs muallimidir. SDAO, 1292, s. 137; SDAO, 1293, s. 140; SDAO, 1294, s. 387.

⁸⁹² Ali Efendi: 1882-1885 yıllarında Dârümuallimât Sülüs muallimidir. SDAO, 1300, s. 193; SDAO, 1302, s. 401; SDAO, 1303, s. 325.

⁸⁹³ Besîme Hanım: 1882 yılı Dârümuallimât Rik'a muallimesidir. SDAO, 1300, s. 193.

⁸⁹⁴ Servet Hanım: 1884 yılı Dârümuallimât Rik'a muallimesidir. SDAO, 1302, s. 401.

⁸⁹⁵ Seniye Hanım: 1885 yılı Dârümuallimât Rik'a muallimesidir. SDAO, 1303, s. 325.

⁸⁹⁶ Zahide Hanım: 1913-1920 yıllarında Dârümuallimât-ı iptidâi bölümünde yazı muallimesidir. BOA. MF. ALY. 61/67

⁸⁹⁷ Nuri Güçtekin, **İstanbul'daki Husûsi Mektepler (1873-1922)**, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, 2015, s. 29-31.

* Devlet Okulları

** Özel Okullar

Mekteb-i umumî masrafları devlet tarafından karşılanırken, Mekteb-i Husûsi masrafları cemâat veya fertler tarafından karşılanmıştır. Maârif vekâletinden alınan izinle müdür ve öğretmenler cemaat tarafından vazifelendirilmiştir.⁸⁹⁸

Husûsi Mekteplerin kurulma amaçlarından biri de mektebin kurucusu tarafından seçilen bir alanda ihtisas sahibi kişiler yetiştirmektir.⁸⁹⁹

1873-1922 yılları arasında eğitim veren ve sayıları yıllara göre değişiklik gösteren husûsi mektepler, dört yıllık iptidâî, altı yıllık rüşdî ve dokuz ile on bir yıl arasında değişen idâdî kısımlarına ayrılmıştır. Husûsi mekteplere alınacak talebelerin yaş aralıkları mekteplere göre değişiklik göstermiştir.⁹⁰⁰

Bu mekteplerde vazife yapacak yazı muallimlerinin ve diğer muallimlerin alanlarından mezun olmaları veya kabiliyetlerinin ölçüldüğü sınava tâbî tutulmaları, okutulacak derslerin Maârif tarafından tasdik edilmesi ve açılacak mekteplerin Maârif tarafından ruhsat almaları Maârif Nezâreti tarafından husûsi mekteplerden istenilen şartlardır.⁹⁰¹

Bu bölümde, çalışmanın konusu gereği Müslümanlara âit husûsi mektepler incelenmiştir. Salnâmelerde adı geçen muallimlere bakılarak hüsn-i hat dersinin bazı mekteplerde verildiği ve yazı dersinin verildiği mekteplerde de Sülûs, Rik'a ve az da olsa Dîvânî yazılarının öğretiliği görülmüştür.

Husûsi mekteplerde yazı hocalığı yapan kişilerden isimleri tespit edilenler şunlardır: Hacı Arif Efendi⁹⁰², Ahmed Efendi⁹⁰³, Mehmed Efendi⁹⁰⁴, Mahmud Efendi⁹⁰⁵, Nuri Efendi⁹⁰⁶, Mesud Efendi⁹⁰⁷, Ömer Efendi⁹⁰⁸, Emine Hanım⁹⁰⁹, Râsim

⁸⁹⁸ Mahmud Cevad, s. 493; **Umûr-ı Maârif Vekâleti Mekâtib-i Husûsiye Tâlimatnâmesi**, İstanbul, Matbaâ-yı Âmire, 1339, s. 1-2; Ergin, s. 508.

⁸⁹⁹ Örneğin, Dârüttalim ve Dârütedris mektepleri Arapçayı Türklere iyi bir şekilde öğretmeyi amaçlamıştır. Fenn-i Mimari mektebi iyi derecede mimar yetiştirmek ve Avrupa'ya öğrenci gidişinin önüne geçmektir. Güçtekin, s. 49-50.

⁹⁰⁰ Güçtekin, s. 59- 62; Mekteplerin yıllara göre sayıları için bkz. Güçtekin, s. 54-58.

⁹⁰¹ UVMHT, 1339, s. 9; Güçtekin, s. 31.

⁹⁰² Hacı Ârif Efendi: Yetimlerin eğitildiği Dârülhayr mektebinde 1903 yılında Sülûs ve Nesih muallimliği yapmıştır. BOA.BEO. 2092/156845

⁹⁰³ Ahmed Efendi: Fatih Askerî Rüştiyesi mezunudur. Başçavuş'tur. Yunan Madalyası vardır. 1902 yılında yirmi yedi yaşında iken 1882- 1914 yılları arasında eğitim veren Dârülfeyz-i Hamîdî /Mekteb-i Osmanî mektebinde 1902 yılında hüsn-i hat muallimliği yapmıştır. Güçtekin, s. 118-121; BOA. MF. HUS. 1/73

⁹⁰⁴ Mehmed Efendi: 1882-1914 yılları arasında eğitim veren Dârülfeyzî Hamîdî/Osmanî Mektebi'nin 1898 yılı hüsn-i hat muallimidir. SM, 1316, s.693; Güçtekin, s.126.

⁹⁰⁵ Mahmud Efendi: Albay rütbesindedir. Mekâtib-i Husûsi mezunudur. 1882-1914 yılları arasında eğitim veren Dârülfeyzî Hamîdî Mektebi'nin 1902 yılı hüsn-i hat muallimidir. Muallimlik yaptığı sırada elli yaşındadır. Harbiye Tahrirat Kalemi'nde vazifelidir. Güçtekin, s. 126-129.

Efendi⁹¹⁰, Kâmil Efendi, ⁹¹¹, Ârif Efendi⁹¹², Mehmed Kâsım Efendi⁹¹³, Osman Efendi⁹¹⁴, Zeki Efendi⁹¹⁵, Hakkı Bey⁹¹⁶, Mustafa Efendi⁹¹⁷, Refik Bey⁹¹⁸, Cemil Bey⁹¹⁹, Ahmed Efendi⁹²⁰, Abdülkadir Efendi⁹²¹, Tefvik Efendi⁹²² dir.

3.7.1. Dârüşşafaka Mektebinde Hüsn-i Hat Eğitimi

1855 Islahat Fermanından sonra Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatleri mektepler yaparak kendi çocuklarını eğitmiş ve mezun olan çocuklar hayatta iyi mevkilere gelmiştir. Bazı Müslüman mütefekkirler benzer bir uygulamayı fakir Müslüman çocuklar için de düşünmüşler ve 1864 yılında Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslâmiye adını verdikleri bir cemiyet kurmuşlardır.

⁹⁰⁶ Nuri Efendi (Korman): Bkz. Medresetü'l- Hattatın bölümü; Güçtekin, s. 133; SM, 1316, s. 683-691; SM, 1318, s. 840; SM, 1321, s. 183.

⁹⁰⁷ Mesud Efendi: Beşiktaş'ta bulunan 1882-1914 yılları arasında eğitim veren Mekteb-i Hamîdî Mektebi'nin 1898 yılında Sülüs muallimidir. SM, 1316, s. 683; Güçtekin, s.133.

⁹⁰⁸ Ömer Efendi: Beşiktaş'ta bulunan 1882-1914 yılları arasında eğitim veren Mekteb-i Hamîdî mektebinin 1898-1903 yıllarında Rik'a muallimidir. SM, 1316, s. 683; SM, 1318, s. 840; SM, 1321, s. 183; Güçtekin, s.133.

⁹⁰⁹ Emine Hanım: Beşiktaş'ta bulunan 1882-1914 yılları arasında eğitim veren Mekteb-i Hamîdî Mektebi'nin inâs kısmının 1898-1903 yıllarında hüsn-i hat muallimesidir. SM, 1316, s. 683; SM, 1321, s. 183; Güçtekin, s.133.

⁹¹⁰ Râsim Efendi: Veznecilerde bulunan 1876-1913 yılları arasında eğitim veren Şemsü'l Maârif Mektebi'nin 1898 yılı hüsn-i hat muallimidir. SM, 1316, s. 685; Güçtekin, s.111.

⁹¹¹ Kâmil Efendi: Bozdoğan Kemerinde bulunan Dârü't-Tâlim Mektebi'nin 1898 yılı Rik'a muallimidir. SM, 1316, s. 681; Güçtekin, s. 136.

⁹¹² Ârif Efendi: Bozdoğan Kemerinde bulunan 1883-1901 yılları arasında eğitim veren Dârü't-Tâlim Mektebi'nin 1898 yılı Rik'a ve Koska'da bulunan 1886-1898 yılları arasında eğitim veren Dârü't-Tedris Mektebi'nin 1898 yılı hüsn-i hat muallimidir. SM, 1316, s. 682-689; Güçtekin, s. 136-147.

⁹¹³ Mehmed Kâsım Efendi: Dîvanyolu'nda bulunan 1892-1914 yılları arasında eğitim veren Dârü'l-Edeb Mektebi'nin 1898 yılı Sülüs ve Rik'a muallimidir. SM, 1316, s. 687; Güçtekin, s. 183.

⁹¹⁴ Osman Efendi: Yusufpaşa'da bulunan 1882-1914 yılları arasında eğitim veren Mekteb-i Osmânî Mektebi'nin 1898 yılı hüsn-i hat muallimidir. SM, 1316, s. 687; Güçtekin, s. 126.

⁹¹⁵ Zeki Efendi: Dîvanyolu'nda bulunan 1889-1918 yılları arasında eğitim veren Bürhân-ı Terakkî Mektebi'nin 1898 yılı hüsn-i hat muallimidir. SM, 1316, s. 689; Güçtekin, s. 161.

⁹¹⁶ Hakkı Bey: Kasımpaşa'da bulunan 1893-1922 yılları arasında eğitim veren Hadîka-i Marifet Mektebi'nin 1898 yılı Rik'a ve Dîvânî muallimidir. SM, 1316, s. 691; Güçtekin, s. 187.

⁹¹⁷ Mustafa Efendi: Kasımpaşa'da bulunan 1888-1912 yılları arasında eğitim veren Mekteb-i Teşvikiye Mektebi'nin 1898 yılı Rik'a muallimidir. SM, 1316, s. 694; Güçtekin, s. 154.

⁹¹⁸ Refik Bey: Beyoğlu'nda bulunan 1884-1905 yılları arasında eğitim veren Meşrik-i Feyz Mektebi'nin 1898 yılı hüsn-i hat muallimidir. SM, 1316, s. 694; Güçtekin, s. 144.

⁹¹⁹ Cemil Bey: Kadıköy'de bulunan 1880- 1915 yılları arasında eğitim veren Halile-i Mahmudiye Mektebi'nin 1898 yılı Rik'a muallimidir. SM, 1316, s. 697; Güçtekin, s. 124.

⁹²⁰ Ahmed Efendi: Eski Alipaşa'da bulunan 1888-1922 yılları arasında eğitim veren Hadikatü'l-Maârif Mektebi'nin 1898 yılı Rik'a muallimidir. SM, 1316, s. 698; Güçtekin, s. 151.

⁹²¹ Abdülkadir Efendi: Kadirga'da bulunan ve 1896-1922 yılları arasında eğitim veren Mekteb-i Tefeyyüz Mektebi'nin 1898 yılı hüsn-i hat muallimidir. SM, 1316, s.700; Güçtekin, s. 198.

⁹²² Tefvik Efendi: Şişli'de bulunan 1897-1901 yılları arasında eğitim veren Âsâr-ı Terakkî Mektebi'nin 1898 yılı hüsn-i hat muallimidir. SM, 1316, s. 702; Güçtekin, s. 203.

Esnaf çıraklığı yapan, anne-babası olmayan, ihtiyaç sahibi çocukların eğitimiyle işe başlayan cemiyet, Bâyezid semtinde Vâlide Emetullah Kadın Mektebini tâmir ettirerek fakir çocuklar için çırak okulu açmıştır. Mektebe gelen çocuklara ders kitabı, kâğıt gibi malzemeler ücretsiz verilmiştir. Mektepte, Mâliye Nâzırı Yusuf Ziya Paşa, Gazi Ahmed Muhtar, Müşir Tevfik Bey, Nâmık Kemal ders vermiştir.

Mektebe rağbetin fazla olması ve ihtiyaç sahibi çocukların yüksek eğitimde de fırsat eşitliğine sahip olabilmeleri için, sultânî seviyesinde bir okul inşâ etme fikri Cemiyet tarafından kabul edilmiş ve 1284/1868 yılında çalışmalara başlanmıştır. 1873 yılında eğitime başlayan mektebin kurulmasına dönemin padişahı Sultan Abdülaziz ve Mısır Hidivi verdikleri altınlarla destek olmuştur. Mektebin yarısında kız talebeler diğer yarısında erkek talebelerin eğitim alması planlanarak inşâ edilmişse de sadece erkek talebeler eğitim almıştır.

İlk öğretim kısmıyla birlikte sekiz yıllık eğitim veren okula Dârüşşafaka adı verilmiş ve on yaşından büyük olmayan çocuklar eğitilmiştir.⁹²³

Mektebin ilk altı yılı rüşdiye, iki yılı îdâdî olarak planlanmıştır. İlk mezunlarını 15 Temmuz 1880 yılında veren mektebin son iki yılına Âlî sınıfı denilerek, mektep mezunları yüksek okul mezunu olarak kabul edilmiştir.⁹²⁴

Mektebin müfredâtı incelendiğinde, ilk ders programında bir ve ikinci senelerde Sülûs yazısı, üç ve dördüncü senelerde Rik’a yazısının öğretildiği görülmüştür. Beş, altı, yedi ve sekizinci senelerin müfredâtında hüsn-i hat dersi bulunmamaktadır.⁹²⁵

1876 yılına âit müfredatta ise, dört yılı rüşdiye olan okulun ilk üç yılında hüsn-i hat dersi bulunmaktadır.⁹²⁶ 1880 yılı müfredâtında birinci sene Rik’a hattı hurufâtı munfasıl ve muttasıl (ayrı ve bitişik) olarak meşk ettirilmiş ve Rehber-i Sıbyan’dan bazı cümleler yazdırılmıştır.⁹²⁷ İkinci sene Rik’a karalamanın yanında Dîvânî hattı

⁹²³ Ergin, s. 487-489; Binbaşoğlu, s.109; Küçük, 1988, s. 182; **Dârüşşafaka 1873**, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1948, s.14; Tunçer, s. 24-26; Halis Ayhan & Hakkı Maviş, “Dârüşşafaka”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 2019, s. 7-9.

⁹²⁴ **Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslâmiye Salnâmesi**, 1332, s. 25; Tunçer, s. 42-48.

⁹²⁵ CTİS, 1332, s. 181-182.

⁹²⁶ Tunçer, s. 42-48.

⁹²⁷ CTİS, 1332, s. 188.

öğretilmiştir.⁹²⁸ Üçüncü sene Sülüs, Nesih, Dîvânî ve Rik’a hatlarından meşkler yazdırılmıştır.⁹²⁹ Diğer sınıflarda hüsn-i hat dersi öğretilmemiştir. 1901 yılı sekiz yıllık müfredâtının ilk dört senesinde hüsn-i hat dersi bulunmaktadır.⁹³⁰ Ayrıca talebelere etrafı çerçeveli tenekelerin üzerine Sülüs hattı yazdırılmıştır.⁹³¹

Cumhuriyetin ilânından sonra Dârüşşafaka Lisesi adını almış, 1971 yılına kadar eğitim vermiştir. Bu tarihten sonra kullanılamaz hâle gelen okul müzeye çevrilmiştir.⁹³²

Mektepte yazı hocalığı yapanlardan isimleri tespit edilenler şunlardır:

Fazıl Efendi⁹³³, Hasan Tahsin Efendi (ö.1230/1912)⁹³⁴, Mehmet Ali Efendi⁹³⁵, Ahmed Efendi⁹³⁶, Mehmed Hulûsî Efendi⁹³⁷ dir.

3.7.2. Aşîret Mektebinde Hüsn-i Hat Eğitimi

XIX. yüzyılda başlayan ayaklanmalar sebebiyle Osmanlı Devleti’nden kopuşlar yaşanmıştır. II. Abdülhamid bu kopuşların önüne geçmek, Osmanlı kültürü ile yetişmiş devletine bağlı bireyler yetiştirmek amacıyla sadece aşîret çocuklarının eğitileceği özel bir okul açmıştır.⁹³⁸

⁹²⁸ CTİS, 1332, s. 190.

⁹²⁹ CTİS, 1332, s. 192.

⁹³⁰ SM, 1319, s. 133-134.

⁹³¹ CTİS, 1332, s. 186; Silinebilen bu levhalar, talebelerin yazdıkları harflerin sergilenmesi amacıyla kullanılmıştır. Bu bilgi Hattat Ali Toy Hocamızla yapılan iştişare sonucunda öğrenilmiştir.

⁹³² Ayhan & Maviş, s. 9.

⁹³³ Fazıl Efendi: 1880 yılı Dârüşşafaka hüsn-i hat muallimliği yapmıştır. CTİS, 1332, s. 156.

⁹³⁴ Hasan Tahsin Efendi: 1847 yılında Çukurcuma Camii mahallesinde doğmuştur. Sıbyan mektebinde hâfızlık yapmıştır. Sülüs ve Nesih yazılarını Şefik Bey’den, Ta’lik yazısını Sâmi Efendi’den meşk etmiştir. 1900-1903 yıllarında Dârüşşafaka’da Rik’a yazı hocalığı yapmış, arzu eden talebelere diğer yazı çeşitlerini de öğretmiştir. İbnülemin, s. 421; SM, 1318, s. 779; SM, 1319, s. 136; SM 1321, s. 139.

⁹³⁵ Mehmed Ali Efendi: 1900-1901 yıllarında Dârüşşafaka hat muallimliği yapmıştır. SM, 1318, s. 779; SM, 1319, s. 136.

⁹³⁶ Ahmed Efendi: 1900-1901 yıllarında Dârüşşafaka hat muallimliği yapmıştır. SM, 1318, s. 780; SM, 1319, s. 136.

⁹³⁷ Medmed Hulûsî Efendi: 1914 yılında Dârüşşafaka hat muallimliği yapmıştır. Berk, 2010, s. 153. Daha geniş bilgi için bkz. Medresetü’l-Hattâtin bölümü

⁹³⁸ Bayram Kodaman, “Aşîret Mekteb-i Hümayunu”, İstanbul, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. IV., 1991, s. 9-10; Bayram Kodaman, “II. Abdülhamid ve Aşîret Mektebi”, **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Haz. Mehmet Metin Hülâgü vd., Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, C.I, 2011, s. 324; Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987, s. 69-71; Alişan Akpınar, “Aşîret Mektebi”, **İstanbul**

1310/1892 yılında doğu vilâyetinde yaşayan aşîretlerin çocuklarından oluşan elli talebeye eğitim vermek maksadıyla kurulan mektebe Aşîret Mektebi adı verilmiştir. Esmâ Sultan'ın Kabataş'taki sarayında hizmete açılan okulun yönetimi Osmanlı Sarayı'na bağlanmıştır.⁹³⁹

On iki yaşından itibaren talebelerin kabul edildiği, beş yıllık eğitim süresi olan okul leylî idâdî mekteplerinin tâlimatlarına bağlanmıştır.⁹⁴⁰ Mektebin beş yıllık müfredâtında hüsn-i hat dersi ikinci yıldan itibaren öğretilmeye başlanmış ve üç, dört ve beşinci senelerde öğretilmeye devam edilmiştir. Bu müfredat 1903 yılına kadar uygulanmıştır. Bu tarihten sonra hüsn-i hat dersi sadece ikinci ve üçüncü sınıflarda devam etmiş, diğer sınıfların müfredâtından kaldırılmıştır.⁹⁴¹

1894 yılına âit imtihan cetvelinde, mektebin eğitim süresi dört yıl olarak gösterilmiştir. İlk üç senede Rik'a hattı öğretilirken dördüncü senede Rik'a ve Dîvânî yazıları öğretilmiştir.⁹⁴²

1907 yılında talebelerin mektep yemeklerini beğenmemesi sebebiyle patlak veren isyan sonucunda kapatılmıştır.⁹⁴³

Mektepte yazı muallimliği yapmış kişilerden Hamdi Efendi⁹⁴⁴,nin ismi tespit edilmiştir.

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, s. 15.

⁹³⁹ Mahmud Cevad, s. 338; Ergin, s. 1184-1185; Esmâ Sultan Sarayı okul için hazırlanıncaya kadar Beşiktaş Akaretler'de eğitime başlanmıştır. Ancak mekanın rutubetli olması sebebiyle talebelerin sağlığı bozulmuş, rutubetin giderilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Okul ancak ikinci senesinde Esmâ Sultan Sarayı'na taşınabilmiştir. Akpınar, s.26-28.

⁹⁴⁰ Mahmud Cevad, s. 339; Ergin, s. 1187; Kodaman, 1987, s. 71.

⁹⁴¹ Mahmud Cevad, s. 340; SM, 1316, s. 296; SM, 1321, s. 152.

⁹⁴² BOA. Y.MTV.122/11; Akpınar, s. 18.

⁹⁴³ Kodaman, 1991, s. 11; Ergin, s. 1188.

⁹⁴⁴ Hamdi Efendi: 1901-1903 yıllarında mektebin hüsn-i hat muallimidir. SM, 1319, s. 149; SM, 1321, s. 153.

SONUÇ

Kur'ân'ın yazımına verilen önem sayesinde geliştirilen yazı sanatı, kurulan İslâm Devletleri eliyle sanata dönüştürülmüş, İslâm Medeniyetinin önde gelen sanat dallarından biri haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde de önemini koruyan ve kendine has bir üslup kazanan bu sanata “Hüsn-i Hat Sanatı” adı verilmiştir.

Hüsn-i hat sanatının disiplin içinde korunması ve gelecek nesillere aktarılmasında meşk eğitiminin büyük etkisi olmuştur. Ayrıca hat sanatı alanında yazılmış eserler de hat sanatına büyük hizmet etmiştir. Bu eserlerden bazılarında hat malzemeleri hakkında bilgiler ve tarifler verilmiştir. Bazılarında da hattat bibliyografaları ve hattat silsileleri kayıt altına alınarak sanatçıların korunması sağlanmıştır. Alanında ekol olmuş hattatlar tarafından hazırlanan murakkaalar da hattat adayları için paha biçilmez yol haritaları olmuştur.

Hat sanatına kendi üslûbunu kazandıran Osmanlı Devleti'nde de hat sanatı hem hattatların verdikleri klasik meşk usulüyle hem de halkın eğitilmesi için açılan mekteplerin müfredatlarına eklenerek yaşatılmıştır.

Klasik meşk eğitiminde hoca, murakkaadaki harfleri bir kâğıt üstüne yazmıştır. Yazım esnasında talebe dikkatle izleyerek usulü öğrenmeye çalışmıştır. Bir hafta boyunca çalışması için yazılan metin talebeye verilmiştir. Talebe tarafından çalışılarak hazırlanan meşk, hoca tarafından değerlendirilerek yanlış yazılan harflerin doğru biçimi harfin altına yazılmıştır. Meşk vermek ya da meşk almak denilen bu yöntem klasik eğitim kurumlarında da bu şekliyle uygulanmıştır.

Osmanlı'nın devlet kadrolarının yetiştirilmesi amacıyla kurulan Enderun Mektebi'nde ve Enderun'a talebe yetiştirmek tesis edilen Galatasaray ve İbrahim Paşa Sarayı mekteplerinde de bu sanata yer verilmiş gerek mektebin kadrosundaki hocalar gerekse saray mekteplerine dışarıdan getirilen hattatlar vesilesiyle hüsn-i hat sanatı klasik meşk usulüyle öğretilmiştir.

Osmanlı saraylarında padişah çocuklarının eğitilmesi amacıyla şehzâdegân mektepleri kurulmuştur. Bu mekteplerde geleceğin padişah adaylarına verilen eğitim içinde klasik meşk usulünde hüsn-i hat eğitimi de bulunmaktadır. Kimi şehzâdeler

padişahlık dönemlerinde de bu sanatla bağıni koparmamış ve günümüze de ulaşan eserler kaleme almıştır.

Osmanlı'da Batı tarzı eğitim veren okulların henüz açılmadığı klasik dönemde, halkın eğitilmesi amacıyla eğitim kurumları inşa edilmiştir. Devrin padişahları, devlet adamları ve zenginleri tarafından vakfedilerek inşa ettirilen ilköğretim seviyesindeki sıbyan mektepleri ve yükseköğretim seviyesindeki medreselerde de klasik meşk usûlünde hüsn-i hat eğitimine yer verilmiştir. Vakfiyelerde sıbyan mektebi veya medreselere dönemin şartlarına göre belirlenen maaşlarla hat muallimi atanması şart koşulmuştur.

Çocuklara sanat zevki kazandırmak maksadıyla sıbyan mekteplerinde verilen hüsn-i hat eğitiminde, geleceğin hattatlarının kabiliyeti erken yaşta keşfedilmiştir. Sıbyan mekteplerinde Sülüs ve Nesih yazılarının eğitimi verilirken, medreselerde de Sülüs, Nesih, Dîvânî, Ta'lik ve Rik'a yazıları öğretilmiştir.

Halkın manevî ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan tekkelerde de hat sanatı önemsenmiştir. Tekkelerde hat malzemeleri tezyinatlı olarak imâl edilmiş, dervişler ve şeyhler arasından ünlü hattatlar yetişmiştir.

Osmanlı'da XVIII. yüzyıldan sonra açılmaya başlayan ve Batı tarzında eğitim veren okullarda eğitim metodunda değişiklikler yaşanmıştır. Açılan bu okullarda, Sarf-ı Osmanî, Lisân-ı Osmanî Kavaid ve İmlâsı ve İlm-i İnşâ dersleri gibi dilbilgisi kurallarına uygun yazı yazma eğitiminin yanında, geçmişten gelen hüsn-i hat eğitimine de devam edilmiştir. Ancak şartların değişmesine paralel olarak hat sanatı öğretiminde de yeni metotlar geliştirilmiştir.

Geleneksel eğitim sisteminin önemli bir basamağı olan ve Şeyhülislâmlık tarafından kontrol edilen sıbyan mektepleri, Batı tarzındaki modern eğitime göre yeniden düzenlenerek iptidâî mektebi adını almıştır. Sıbyan mekteplerinde var olan hüsn-i hat eğitimi metot değişikliğine uğrasa da iptidâî mekteplerde de devam etmiştir. Öğretilen yazı çeşitleri yıllara göre değişiklik gösterse de genellikle Sülüs, Nesih ve Rik'a yazıları tercih edilmiştir.

İlk açıldıklarında Osmanlı bürokrasisine memur yetiştirmek maksadıyla kurulan, sonraları yaygınlaştırılarak ortaöğretim seviyesinde eğitim veren mektepler haline getirilen rüşdiye mekteplerinde de Sülüs, Dîvânî ve Rik'a yazılarının eğitimi

verilmiştir. Haftada bir veya iki saat verilen bu eğitimi kimi zaman muallim-i sâni kimi zaman da tahrirat kâtipleri vermiştir.

Tanzimat döneminden sonra kız çocuklarının eğitimi için mektepler açılması fikri benimsenmiş ve inâs rüşdiyeleri açılmıştır. İhtiyaç duyulan muallimler yetiştirilinceye kadar ahlakı düzgün yaşlı erkekler hüsn-i hat hocası olarak görevlendirilmiştir.

Rüşdiyelerde verilen eğitimin yetersiz görülmesi sebebiyle orta kademe eğitim verecek idâdî mektepleri açılmıştır. Kızların eğitimi için de açılan idâdîler, maddî imkansızlıklar sebebiyle önce rüşdiyelerle birleştirilmiş ardından sultânîlere dönüştürülmüştür. İdâdî müfredatlarında Rik'a yazısı tercih edilirken, sultânî müfredatlarında Sülûs, Nesih ve Rik'a yazıları öğretilmiştir.

Osmanlı tebaası zengin çocukların eğitimi için açılan Galatasaray Sultânîsi'nde Rik'a yazısı öğretilmiştir.

Modern usulde eğitim verecek öğretmenler yetiştirmek amacıyla kurulan Dârümuallimîn'de Rik'a hattı öğretilirken, Dârümuallimât'ta Sülûs ve Rik'a dersi verilmiştir.

Osmanlı eğitim sisteminde önemli bir yeri olan husûsi mekteplerde de hüsn-i hat eğitimi verilmiştir. Yazı hocası bulmakta güçlük yaşanması sebebiyle aynı yazı muallimi birden fazla mektepte hüsn-i hat eğitimi vermiştir.

Hususî mekteplerden olan, fakir ve kimsesiz çocukların eğitilmesi için kurulan Dârüşşafaka mektebinde Sülûs, Nesih, Dîvânî ve Rik'a hatları öğretilmiştir.

Osmanlı son dönemlerinde bozulmaya başlayan siyasî birliğin tekrar toparlanması amacıyla kurulan Aşiret Mektebinde Rik'a ve Dîvânî yazılarının eğitimi verilmiştir.

Verilen hüsn-i hat eğitimi değerlendirilecek olursa klasik dönemdeki eğitimde sanat gayesinin daha fazla ön planda olduğu ve başarılı hattatlar yetiştirildiği görülmektedir.

Modern dönemde ise Mekteb-i Maârif-i Adliye gibi bazı okullarda verilen hüsn-i hat eğitiminde başarılı sonuçlar alınmış, XX. yüzyılda medreselerde yapılan ıslahatlar ile hüsn-i hat derslerinin arttırıldığı ve özellikle Ta'lik yazısının ön planda tutulmuştur.

Ancak yine de hat sanatı için istenilen düzeyde başarı sağlanamamıştır. Bu sorunu çözmek maksadıyla Sadrazam Ahmed Cevad Paşa tarafından Divân-ı Hümayun çatısı altında Tâlîm-i Hat Şubesi açılmış ancak görevinin bitmesiyle bu şube kapatılmıştır. Bu sanatın yok olmaması için özel bir mektep açılması gerektiğini savunan Hattat Ârif Hikmet Bey'in çabalarıyla açılan Medresetülhattâtîn'de Sülûs, Nesih, Dîvânî, Ta'lik, Reyhanî, Kûfî ve Rik'a hatlarında eğitim verilmiştir. Bu medrese harf devrimine kadar hizmet etmiş, harf inkilâbından sonra Güzel Sanatlar Akademisi çatısı altında varlığına devam etmiştir. Medresetü'l- Hattâtîn'den yetişen pek çok ünlü hattat hat sanatının günümüze taşınmasında öncü olmuştur.

Araştırmanın sonucunda, Osmanlı klasik döneminde verilen hüsn-i hat eğitiminde sanat zevkinin kazandırılması amacının ön planda tutulduğu ve daha fazla başarı elde edildiği kanaatine varılmıştır. Enderun ve Galatasaray mekteplerinde hüsn-i hat eğitimi alan kişilerin içinden devrinde önde gelen ve yazıları padişahlar tarafından takdir edilen hattatları yetişmiştir. Sıbyan mekteplerinde kabiliyetleri keşfedilen çocuklar, dönemin ünlü hattatlarına yönlendirilmiştir. Medreselerden de az da olsa hem müderris hem kabiliyetli hattatlar yetişmiştir. Yine klasik usulde eğitimin verildiği tekkelerde hat sanatında öncü isimler yetiştirilmiştir.

Modern dönemde ise çocukların, kılavuz işaretleri olan meşk kitaplarının üzerinden kalemle taklit ederek yazması veya hocanın tahtaya yazdığı harflere bakarak harfleri defterlerine geçirmesi usulüyle verilen hüsn-i hat eğitiminde, sanat gayesinden daha çok devlete hizmet edecek memurların düzgün yazı yazmaları amacının ön planda tutulduğu sonucuna varılmıştır. Üst sınıflarda klasik usuldeki gibi haftada bir gün hocaya meşk gösterilse de bu metotla istenilen seviyede hattat yetiştirilememiştir. Bu durum sanatkarlar arasında eleştiri konusu olmuş ve hat sanatını geleneksel usulde yaşatmak amacıyla Medresetü'l Hattâtîn kurulması bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Günümüzde hüsn-i hat eğitimi, hattatlar tarafından verilen özel dersle üniversitelerin geleneksel sanatlar bölümleri, belediyeler tarafından açılan kültür merkezleri, halkeğitim merkezleri ve bazı vakıflar aracılığıyla devam etmektedir.

Bu çalışmanın yapılacak daha kapsamlı çalışmalara ışık tutması umulmaktadır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- **Mufassal Osmanlı Tarihi**, C.III, İstanbul, İskit Yayınevi, 1957, s.354-355.
- **Fatih Mehmed II Vakfiyeleri**, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938
- **Süleymaniye Vakfiyeleri**, Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu, Ankara, Resimli Posta Matbaası Ltd. Şirketi, 1962
- **Dârüşşafaka 1873**, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1948
- Abdullah Sayrafi: **Hat İlmî Kitabı**, Haz. ve Çev. Mehmet Kanar, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2018
- Abdurrahman Yusuf ibn Sâyiğ: **Tuhfetü Üli'l- Elbâb Fî Sınâati'l- Hattı Ve'l- Kitâb**, Thk. Hilal Naci, Tunus, Dâru Buslâme, 1967
- Akcıl, N. Çiçek: **Edirne Tekkeleri**, İstanbul, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2013
- Akgündüz, Murat: **Osmanlı Medreseleri- XIX. Asır**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2004
- Akyüz, Yahya: **Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000- M.S. 2019**, İstanbul, Pegem Akademi, 31. Baskı, 2019
- Akkutay, Ülker: **Enderûn Mektebi**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984
- Albayrak, Sadık: **Son Devir Osmanlı Uleması**, İstanbul, C.I, Medrese Yayınevi, 1980
- Ali Seydi Bey: **Teşkilat ve Teşrifatımız**, Haz. Niyazi Ahmed Banoğlu, İstanbul, Tercüman Yayınları
- Ali Vâsıb Efendi: **Bir Şehzâdenin Hâtırâtı**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004
- Altıkulaç, Tayyar: **Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme; İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, İRCICA, 2015
- Alparslan, Ali: "Türk Yazı Sanatı ve Mevlevîlik", **Türk Hattatları**, Şevket Rado, İstanbul, Tifdruk Matbaacılık, (1984), s. 206-209.
- Alparslan, Ali: "İslâm Yazı Sanatı", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Edit. Kenan Seyithanoğlu, C.XIV, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s.441-520.

- Alparslan, Ali: **Osmanlı Hat Sanatı Tarihi**, 2. Baskı İstanbul, YKY, 2004
- Alparslan, Ali: “İslâm Yazıları”, **Hat ve Tezhip Sanatı**, Edit. Ali Rıza Özcan, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, s. 27-45.
- Alvan, Türkan: **Sultan Murad-ı Sâlis’in Dünyası**, İstanbul, İz Yayınları, 2021
- Atasoy, Nurhan: **İbrahim Paşa Sarayı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1972
- Atay, Hüseyin: **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1983
- Atuf, Nafi: **Türkiye Maârif Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1932
- Ayverdi, Ekrem Hakkı: **Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı**, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1953
- Ayverdi, İlhan: **Kubbealtı Lugatı: Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Yay. Haz. Kerim Can Bayar, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2010
- Bahadır, İbrahim: **Kadın Alevî ve Sünnî Tekkelerinde Dervişler**, İstanbul, Su Yayınları, 2005
- Baltacı, Cahid: **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri- I-II**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2005
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı: **Türklerde Yazı Sanatı**, Ankara, Mars T.ve S. Matbaası, 1958
- Baykal, İsmail Hakkı: **Enderun Mektebi Tarihi**, İstanbul, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, 1953
- Bektaş, Erhan: “Son Dönem Osmanlı Bürokratlarının Yabancı Dil Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme (1850-1909)”, **Osmanlı’da Maarif: Kişiler, Anlatılar, Kurumlar**, Edit. Âdem Ölmez, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2023, s. 41-72.
- Berk, Süleyman: **Hattat Mustafa Rakım Efendi**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003
- Berk, Süleyman: **İstanbul’un 100 Hattatı**, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, 2012
- Berk, Süleyman: “Hattat Hâmid Aytaç ve Karacaahmed Mezarlığı “Hattatlar Sofası” İçin Hazırlanan Bir Proje”, **Osmanlı’dan Cumhuriyete Bir Hattatın Serencamı; Hattat Hâmid Aytaç**, Edit. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş vd, İstanbul, Dîvan Kitap, 2021, s.159-199.

- Berk, Süleyman: **Devlet-i Aliyye'den Günümüze Hat Sanatı**, İstanbul, İnkilâb Yayınları, 2013
- Berk, Süleyman: “18. Yüzyıl Hat Sanatına Genel Bir Bakış ve Hattat İsmâil Zühdî Efendi”, **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a**, Edit. Ahmet Hamdi Furat vd, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, C. II, 2018, s. 303-318.
- Beyazıd, Yasemin: **Osmanlı İlmîyye Mesleğinde İstihdam (XVI.Yüzyıl)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014
- Bilge, Mustafa: **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984
- Binbaşioğlu, Cavit: **Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Anı Yayınları, 2009
- Bozcu, Feride; Bozcu, Jülide: **İnsanlığın Eş Zamanlı Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 2022
- Cevdet Paşa: **Tezâkir 1-12**, Yay. Cavid Baysun, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986
- Çetin, Nihat: “İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi”, **İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı**, Haz. M. Uğur Derman, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, (IRCICA), 1992, s.14-32.
- Çetintaş, Sedat: **Saray ve Kervansaraylarımız Arasında İbrahim Paşa Sarayı**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1939
- Çiydem, Erol: **Modernleşme Aracı Olarak Eğitim: Tanzimat Döneminde Ne Değişti?**, İstanbul, Yeni İnsan Yayınevi, 2022
- Dere, Ömer Faruk: **Hattat Hafız Osman Efendi**, İstanbul, Korpus Yayınları, 2009
- Dere, Ömer Faruk: “HafızOsman Efendi”, **Hat ve Tezhip Sanatı**, Edit. Ali Rıza Özcan, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2015, s.95-109.
- Derman, M. Uğur: **Ömrümün Bereketi I**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2013
- Derman, M. Uğur: “Sultan Reşat ve Hat Sanatı”, **Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi**, Haz. Fahrettin Gün vd., İstanbul, Millî Saraylar Yayınları, C.III., 2018, s.1184.
- Derman, M. Uğur: **Ömrümün Bereketi II**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2019
- Derman, M. Uğur: **Harflerin Aşkı**, İstanbul, Korpus Yayınları, 2014
- Derman, M. Uğur: “II. Abdülhamid Devrinde Hat ve Tezyînî Sanatlarımız”, **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, Edit. Coşkun Yılmaz,

- İstanbul, Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, 2014, s.348-349.
- Derman, M. Uğur: **Medresetü'l Hattatin Yüz Yaşında**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2016
- Derman, M. Uğur: “Türk Yazı San’atında İcâzetnâmeler ve Taklid Yazılar”, **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, IX. Seri, C.II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970, s. 716-728.
- Diker, Sevgi Ağça: **Osmanlı Saray Teşkilatında Has Oda**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2021
- Doğan, Mehmet: **Büyük Türkçe Sözlük**, 4. Baskı, İstanbul, Pınar Yayınları, 2008
- Doğanay, Kaya Fatma: “Selanik Vilayetinde İlköğretim”, **Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim**, Edit. Fatih Demirel, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2019, s. 43-126.
- Ebû Hayyân et- Tevhîdî: **Resâilu Ebî Hayyân et-Tevhîdî**, Thk, Nşr. İbrâhim el-Kîlânî
- Ebuzziya, Ziyad & Sahir Kozikoğlu: **1921-1933 Galatasaray’ın Tarihçesi**, İstanbul, Galatasaray Eğitim Vakfı Yayını, 1986
- Engin, Vahdettin: **Mekteb-i Sultani**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2016
- Engin, Vahdettin: **Mekteb-i Sultânî- Galatasaray Lisesi Kuruluş**, İstanbul, Galatasaray Eğitim Vakfı, 2018
- Engin, Emel: **Mekteb-i Sultani’den Galatasaray Lisesine**, İstanbul, Giza Yayınları, 2008
- Ergin, Osman: **Türk Maarif Tarihi I-II-II-IV**, İstanbul, Eser Matbaası, 1977
- Erdem, Tümer Yasemin: **II. Meşrûtiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013
- Eroğlu, Haldun: **Osmanlı Devleti’nde Şehzadelik Kurumu**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2004
- Erünsal, İsmail: **Orta çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2018
- Fazlıoğlu, Şükran; Fazlıoğlu, İhsan: “Varlık, Bilgi ve Değer Birliği Olarak Osmanlı Medrese Müfredatının Yapısal Tahlili”, **Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans**, Edit. Fuat Aydın vd., Mahmut Zengin vd, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s.15-30.
- Fîrûz: **Mîzânü'l- Hatt**, Haz. Ali Haydar Bayat, İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, 2007
- Giresun, Mustafa & Eyigün, Erol: **İstanbul’un Sıbyan Mektepleri**, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2023

- Güçtekin, Nuri: **İstanbul'daki Husûsi Mektepler (1873-1922)**, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, 2015
- Günaltay, Şemseddin: **Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1951
- Güven, İsmail: **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara, Naturel Yayıncılık, 2010
- Habib Efendi: **Hat ve Hattâtân**, İstanbul, Matbaay-ı Ebuzziyâ, 1306
- Hakakzâde Mustafa Hilmi: **Mizanü'l-Hatt**, Haz. Abdülkadir Dedeoğlu, İstanbul, Osmanlı Yayınevi, 1986
- Hâfız-zâde Ebu'l- Meâlî: **Risâle-i Hat**, Haz. Sadettin Eğri, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2005
- Haskan, Mehmed Mermi: **Eyüplü Hattatlar**, Haz. Süleyman Berk, İstanbul, Eyüp Belediyesi Yayınları, 2004
- Hızır İlyas Ağa: **Enderun Mektebi Tarihi**, İstanbul, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, 1953
- Hızlı, Mefail: **Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999-2
- Hızlı, Mefail: **Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim- Öğretim**, 2. Baskı, Bursa, Emin Yayınları, 2012
- İbn Haldun: **Mukaddime**, haz. Süleyman Uludağ, 2. Baskı, C. II, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1988
- İbn Kuteybe: **Risâletü'l -Hattî ve'l -Kalem**, Thk. Hâtîm Salih Dâmin, Beyrut, Müessesetü'r- Risâle, 1989
- İbn Vahşiyye: **Şevku'l- müstehâm fî ma'rifeti rumûzi'l-aklâm**, Muhakkik İyâd Halid et- Tabba', Dimeşk, Dâru'l Fikr, 2008
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal: **Son Hattatlar**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955
- İhsanoğlu, Ekmelettin: **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II**, Edit. Ekmelettin İhsanoğlu, C.II, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1998
- İsfendiyaroğlu, Fethi: **Galatasaray Tarihi**, İstanbul, Doğan Kardeşler Yayınları, 1952
- İsfendiyaroğlu, Fethi: **Galatasaray Lisesi 1868-1968**, İstanbul, Gün Matbaası, 1974
- İzgi, Cevat: **Osmanlı Medreselerinde İlim, Tabî ilimler**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997
- Kalkaşendî: **Subhu'l- A'sâ Fî Sınâati'l- İnşâ**, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, C.III, Beyrut, Dâru'l -Kütübü'l- İlmiyye, 1987
- Kara, Mustafa: **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, 2.

- Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1980
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrûtiyet ve İstibdat Devirleri (1876- 1907)**, 3. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988
- Kazıcı, Ziya: “Eğitim”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Edit. Kenan Seyithanoğlu, C. XIV, İstanbul, Çağ Yayınları, 1989, s. 73-116.
- Kazıcı, Ziya: **Siyasi- Dini-Kültürel- Sosyal İslâm Tarihi XI**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1997
- Kazıcı, Ziya: **Osmanlı’da Eğitim ve Öğretim**, 2. Baskı, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2004
- Kınalızâde Hasan Çelebi: **Tezkiretü’ş-Şuarâ**, Haz. İbrahim Kutluk, C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014
- Kırpık, Cevdet: **Osmanlı’da Şehzade Eğitimi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016
- Koçer, Hasan Âli: **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, M.E.B. Yayınları, 1991
- Kodaman, Bayram: **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987
- Kodaman, Bayram: “II. Abdülhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Edit. Kenan Seyithanoğlu, İstanbul, Çağ Yayınları, C. XII, 1989, s.455-490.
- Kodaman, Bayram: **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991-1
- Kodaman, Bayram: “II. Abdülhamid ve Aşîret Mektebi”, **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, Haz. Mehmet Metin Hülagü vd., Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, C.I, 2011, s. 323-337.
- Köprülü, M. Fuad: **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1972
- Mahmud Cevad ibn Şeyh Nafi: **Maarif-i Umumiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilâtı ve İcraâtı**, Msh. İbnülemin Mahmud Kemâl, Matbaa-yı Âmire, 1338
- Mehmed b. Hasan et- Tayyibî: **Kitâbu Câmiu Mehâsin Kitâbetu lil Küttâb**, Edit. Abdülaziz b. Nâsır el-Mâni’, Riyad, Câmiatü’l- Melikü Suûd, 2014
- Mehmed Tahir: **Osmanlı Müellifleri**, Haz. M.A. Yektâ Saraç, C.I, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi, 2016, s. 356.
- Mensûr, Nassâr Muhammed: **El-İcâzetü Fî Fenni Hattı’l- Arabî**, Umman, Dâru Mecdulâvî, 2000

- Mermutlu, Bedri; Bolu, Belgin; **Üsküdar Balaban Tekkesi**, İstanbul, Üsküdar Belediyesi
Büyükseçgin, İsmail: Kültür Yayınları, 2014
- Muhammed b. İshak En-Nedim: **El- Fihrist**, Edit. Abdülkadir Coşkun, Çev. Ramazan Şeşen,
İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019
- Mustafa Âlî (Gelibolulu): **Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları
(Menâkıb-ı Hünerverân)**, Haz. Müjgan Cunbur, Ankara,
Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982
- Müstakimzâde, Süleyman **Tuhfe-i Hattatin**, Haz. Mustafa Koç, İstanbul, Klasik
Sa'deddin: Yayınları, 2011
- Nassâr, Muhammed Mensûr: **El-İcâzetü Fî Fenni Hattı'l- Arabî**, Umman, Dâru
Mecdulâvî, 2000
- Nefeszâde İbrahim: **Gülzârı Savâb**, Tashih Kilisli Muallim Rifat, İstanbul,
Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1938-39
- Okumuş, Ejder, & Cihan, Ahmed & **Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**,
Avcı, Mustafa: İstanbul, Ark Kitapları, 2006
- Osmanoğlu, Ayşe: **Babam Sultan Abdülhamid**, İstanbul, Selis Kitaplar, 2007
- Özbilgen, Erol: **Bütün Yönleriyle Osmanlı**, Âdâb-ı Osmâniye, İstanbul, İz
Yayıncılık, 2003
- Özönder, Hasan: "Mevlevilikte Hat ve Hattat Sıdkı Dede", **Tasavvuf Kitabı**,
Haz. Cemil Çiftçi, Kitabevi Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.
582-594.
- Özyılmaz, Ömer: **Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları**, Ankara,
Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002
- Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul,
M.E.B. Yayınları, 1993
- Parladır, Selahattin: "Asr-ı Saadette Eğitim", **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette
İslâm**, Edit. Vecdi Akyüz, C.III, İstanbul, Ensar Neşriyat,
2007, s.187-208.
- Pedersen, Johannes: **İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi**, Çev. Macit
Karagözoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2018
- Perk Haluk, Paksoy İsmail Günay: **Eğitim Tarihimizde (1840-1950) Diplomalar**, İstanbul,
Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012
- Rifat Osman: **Edirne Sarayı**, Yay. Süheyl Ünver, Ankara, Türk Tarih
Kurumu Basımevi, 1989
- Rado, Şevket: **Türk Hattatları**, İstanbul, Tifdruk Matbaacılık, 1984
- Sabırlı, Tijen: **Afife Nurbanu Valide Sultan Vakfiyesi (990-1582)**,
İstanbul, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2018
- Schick, İrvin Cemil: "Bedensel Hafıza, Zihinsel Hafıza, Yazılı Kaynak: Hat
Sanatının Günümüze "İntikalinin Bazı Boyutları", **Nasıl**

- Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları**, Edit. Leyla Neyzi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011
- Schick, İrvin Cemil: “Tâczâde Risâlesi’ne Göre Sülûs Hattına Göre Bazı Istılâhat”, **M. Uğur Derman, Altmışbeşinci Yaşı Münasebetiyle Sunulmuş Tebliğler**, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 457-482.
- Sarısakal, Baki: **Samsun Eğitim Tarihi**, Samsun, Samsun Büyük Şehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dâire Başkanlığı, 2011
- Said Issam & Parman Ayşe: **Geometric Concepts In Islamic Art**, London, Worl Of Islam Festival Publishing Company Ltd, 1976
- Sakaoğlu, Necdet: **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991
- Sakaoğlu, Necdet: **Bu Mülkün Sultanları**, İstanbul, Oğlak Yayıncılık, 1999
- Serin, Muhittin: **Hattat Aziz Efendi**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 1999
- Serin, Muhittin: **Hattat Şeyh Hamdullah**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2007
- Serin, Muhittin: **Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2008
- Serin, Muhittin: **Hat Sanatı Tarihi Ekoller ve Takipçiler I-II**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2019
- Seyyid Muhammed Mecdi: **Sülûs Yazısı Rehberi**, Nâşir. Erzurumlu Mustafa Necâtüddîn, Dimeşk, Matbaatün Nesr, 1278
- Sevgili, Turan: **İstanbul’un Güzide Hattatları**, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, 2017
- Subaşı, Hüsrev: “Hattat Osmanlı Sultanı Abdülmecid ve Eserleri”, **Sultan Abdülmecid ve Dönemi**, Edit. Kemal Kahraman & İlona Baytar, İstanbul, Kültür AŞ. Yayınları, 2015, s.53-54.
- Şahin, Altınova Ayşegül: **Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018
- Şeker, Mehmet: **Fatih Devri Osmanlı Müelliflerinden Ali b. Hüseyin el-Amasî ve Tarîku’l- Edeb’i**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002
- Tayyârzâde Atâ: **Târîh-i Enderûn**, Haz. Mehmet Arslan, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2010, s.128.
- Tunçer, Serpil: **Yaşayan Mazimiz Darüşşafaka**, İstanbul, Pozitif Yayıncılık, 2022
- Tirfil, Tuğçem: **Osmanlı Modernleşme Sürecinde Eğitim Yapısında Değişim ve Dönüşüm: Sultânîler**, İstanbul, Libra Yayıncılık, 2022
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit: “Osmanlı Sanatının Oluşumunda Yazı”, **Hat ve Tezhip**

- Sanatı**, Ed. Özcan, Ali Rıza, 3. Baskı, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2015, s.59-74.
- Uzluk, Şehabettin: **Mevlevilikte Resim Resimde Mevleviler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957
- Unat, Faik R: **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1964
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.IV, Kısım II, 1959
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Saray Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965
- Ünal, Uğur: **II. Meşrûtiyet Öncesi Osmanlı Rüştîyeleri (1897-1907)**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2008
- Ünal, Uğur & Birbudak, Togay Seçkin: **İstanbul Dârulmuallimîni (1848-1924)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2013
- Ünüvar, Safiye: **Saray Hatıralarım**, İstanbul, Çağaloğlu Yayınevi, 1964
- Yazır, Mahmud Bedrettin: **Kalem Güzeli**, 2. Baskı, I. cilt, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1981
- Yapıcı, Ahmed: **Gelenekten Modernizme Tekkeler ve Cumhuriyet**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015
- Zeydan, Corci: **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Çev. Zeki Megâmiz, C.III, İstanbul, Üç Dal Neşriyat, 1973
- Zengin, Zeki Salih: **II. Meşrûtiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002
- Zengin, Zeki Salih: **Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)**, İstanbul, M.E.B. Yayınları, 2004

TEZLER

- Akbaş, Elif: “Tarihten Günümüze Sıbyan Mektepleri”, **Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2018
- Akgündüz, Hasan: “Sıbyan Mektebi”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1986
- Aydınlık, Badegül Eren: “Osmanlıların Modern Döneminde Kızların Eğitimi: İnas Rüştîyeleri ve Eğitim Programları”, **Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018
- Akpınar, Alişan: “Aşiret Mektebi”, **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996
- Bozdemir, İbrahim: “Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim”, **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991
- Çam, Mevlüt: “16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Arapça Vakfiyeler ve Osmanlı Sisteminde Eğitim (Saraybosna Hüsrev Bey ve Edirne Sultan II. Selim Medreseleri Örneğinde)”, **Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yabancı Diller Eğitimi Anabilim Dalı, Arapça Öğretmenliği Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016
- Çetin, Nuran: “Eyüp Tekkeleri”, **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2012
- Demirel, Fatih: “Mekteb-i İdâdî”, **Atatürk Üniversitesi, Sosyal**

- Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010**
- Eid, Shady: “Kalkaşendi’nin Subhu’l-A’şâ Adlı Eserinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi”, **Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sanatta Yeterlilik Tezi, İstanbul, 2021**
- İlter, Elif: “Hattat Hasan Rıza Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, **Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2017**
- Küçük, Sezai: “XIX. Asırda Mevlevilik ve Mevlevîler”, **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000**
- Özyalvaç, Naci: “Bir Müfettiş Raporuna Göre Erken 20. Yüzyıl İstanbul’unda Suriçi Sıbyan Mektepleri”, **Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010**
- Türkoğlu, Oktay: “İstanbul Suriçi (Fatih) Hazire ve Türbelerinde Hattat ve Hattatları Bilinen Mezar Taşları”, **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024**
- Uçan, Lâle: “Son Halife Abdülmecid Efendi’nin Hayatı - Şehzâdelik, Velihtlık ve Halifelik Yılları”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2019**
- Ulusoy, Ahmet: “Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, **Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007**
- Uludağ, Hümeysra: “Osmanlı Hat Sanatında Tekke Yazıları”, **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005**
- Uygun, Kâmil: “Karesi İdâdîsi ve Sultânîsi”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim**

Anabilim Dalı, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006

Yaman, Peyman Ayşe:

“Hat Sanatı İçin Kaynak Devhatü’l- Küttâb İncelemeli Metin Çevirisi”, **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003

Yılmaz, Şadiye:

“Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler”, **Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Konya, 2009

Yücer, Hür Mahmut:

“XIX. Asırda Anadolu’da Tasavvuf”, **Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001

Zengin, Salih Zeki:

“II. Meşrûtiyet Döneminde Medreselerin Islahı Hareketleri ve Din Eğitimi”, **Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Eğitimi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1993

ANSİKLOPEDİ

- “Medresetü’l- Hattatin”, İstanbul, **Ana Britannica Ansiklopedisi**, C. XV, 15. Basım, Ana Yayıncılık, 1989, s. 488.
- **Osmanlı: Hanedan**, Edit. Güler Eren, C.XII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 77.
- Açık, Kerim: “Akovalızâde Ahmed Hâtem”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. Ek-1, 2016, s. 63-64.
- Ağırakça, Ahmet: Ahmet Ağırakça, “Nabatîler”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXII, 2006, s.257-258.
- Akçıl, N. Çiçek: “Sarây-ı Cedîd”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVI, 2009, s.126-128.
- Akün, Ömer Faruk: “Fâik Reşad”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXII, 1995, s.103-109.
- Akün, Ömer Faruk: “İbnülemin Mahmud Kemal”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXI, 2000, s. 249-262.
- Akün, Ömer Faruk: “Kilisli Rıfat Bilge”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVI, 2002, s.18-22.
- Akpınar, Cemil: “İcâzet”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXI, 2000, s. 400-401.
- Aktepe, Münir: “Ahmed III”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.II, 1989, s. 34-38.
- Akyıldız, Ali: “Tanzimat”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XL, 2011, s. 1-10.
- Alparslan, Ali: “Abdullah-ı Sayrafi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.I, 1988, s.132.
- Alparslan, Ali: “Celî”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VII, 1993, s.265-267.
- Alparslan, Ali: “Habîb Efendi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XIV,1996, s.370-371.
- Ayhan, Halis & Maviş Hakkı: “Dârüşşafaka”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IX, 2019, s. 7-9.
- Baltacı, Cahit: “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim: Mektepler” **Türkler**, C. XI, Edit. Hasan Celâl Güzel vd. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 446-462.

- Baltacı, Cahit: “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim: Tekkeler” **Türkler**, C. XI, Edit. Hasan Celâl Güzel vd. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 446-462.
- Baltacı, Cahit: “Mektep”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXIX, 2004, 6-7.
- Bayraktar, Mehmet Faruk: “Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.V, 1992, s. 36-38.
- Berk, Süleyman: “Râkım Efendi, Mustafa”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIV, 2007, s. 428-429.
- Beydilli, Kemal: “Mustafa III”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2006, s. 280-283.
- Beydilli, Kemal: “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2006-1, s. 513-514.
- Beydilli, Kemal: “Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2006-2, s. 515-516.
- Bırışık, Abdülhamit: “Kur’an”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVI, 2002, s. 383-388.
- Bozkurt, Nebi: “Medrese”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, 2003, s. 323-327.
- Bozkurt, Nebi: “Mektep”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIX, 2004, s. 5-6.
- Cihan, Ahmet: “Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat”, Ankara, **Osmanlı**, C.V, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 176-186.
- Çetin, M. Nihat: “Arap: Yazı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.III, 1991, s. 276-282.
- Çıpan, Mustafa: “Fasîh Ahmed Dede”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XII, 1995, s. 213-214.
- Derman, M. Uğur: “Akdik, Kemâl”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. II, 1989-1, s. 234-235.
- Derman, M. Uğur: “Altunbezer, İsmail Hakkı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. II, 1989-2, s. 543-544.
- Derman, M. Uğur: “Derviş Ali, İmam”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IX. 1994, s. 192.
- Derman, M. Uğur: “Ferid Bey”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XII, 1995, s. 392-393.
- Derman, M. Uğur: “Hat”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XVI, 1997-1, s.427-437.
- Derman, M. Uğur: “Hattat”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XVI, 1997-2, s.493-499.
- Derman, M. Uğur: “Hâfız Osman”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**,

- C.XV, 1997-3, s. 98-100.
- Derman, M. Uğur: “Hasan Rıza Efendi, Hacı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi** C. XVI, 1997-4, s. 344-346.
- Derman, M. Uğur: “İsmâil, Zühdü: Yeni”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIII, 2001, s.125-126.
- Derman, M. Uğur: “Mahmud Celâleddin Efendi”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVII, 2003, s.359.
- Derman, M. Uğur: “Medresetü’l- Hattâtîn”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, 2003-1, s.341-342.
- Derman, M. Uğur: “Mehmet İzzet Efendi”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi** C. XXVIII, 2003-2, s.493-494.
- Derman, M. Uğur: “Mehmed Râsim, Eğrikapılı”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi** C.XXVIII, 2003-3, s.514-515.
- Derman, M. Uğur: “Mehmed Şevki Efendi”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, 2003-5, s.532-533.
- Derman, M. Uğur: “MEHMED, Vasfı, Kebecizade”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, 2003-6, s.539-540.
- Derman, M. Uğur: “Murakkaa”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi** C.XXXI, 2006, s.204-205.
- Derman, M. Uğur: “Mustafa İzzet, Kazasker”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2006, s.304-307.
- Derman, M. Uğur: “Mustafa İzzet, Yesarizâde”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2006, s.307-309.
- Derman, M. Uğur: “Sâmi Efendi, İsmail Hakkı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVI, 2009, s.72-74.
- Derman, M. Uğur: “Tuhfe-i Hattâtîn”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XLI, 2012, s.351-353.
- Derman, M. Uğur: “Mustafa Vâsıf, Çömez”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2020, s.360.
- Durmuş, İsmail: “Âsârî”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi** EK-1, 2.Basım,2020, s.122-124.
- Eroğlu, Haldun: “Şehzade: Osmanlılar’da”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXVIII, 2010, s.480-483.
- Eyice, Semavi: “İbrahim Paşa Sarayı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI, 2000, s.345-347.
- Eyice, Semavi: “Nuruosmaniye Külliyesi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIII, 2007, s.264-266.
- Gelişli, Yücel: “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, Ankara, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C.XV, 2002, s. 35-43.

- Gündüz, İrfan: “Osmanlılarda Devlet- Tekke Münasebetleri”, **Osmanlı**, Edit. Güler Eren, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.468-485.
- Halaçoğlu, Yusuf & Aydın, M. Akif: “Cevdet Paşa”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. V, 2019, s. 443-450.
- Hızlı, Mefail: “Osmanlı Sıbyan Mektepleri”, Edit. Güler Eren, **Osmanlı** C.V, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999-1, s. 207-216.
- Hızlı, Mefail: “Osmanlı Klasik Döneminde Medrese”, Ankara, **Türkler**, C. XI, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 426-435.
- İnalcık, Halil: “Bursa”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VI, 1992, s.445-449.
- İpşirli, Mehmet: “Bâbîâli”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IV, 1991, s. 378-386.
- İpşirli, Mehmet: “Enderun”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XI, 1995, s.185-187.
- İpşirli, Mehmet: “Galata Sarayı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XIII, 1996, s.322-323.
- İpşirli, Mehmet: “Hayri Efendi, Mustafa”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XVII, 1998, s. 62-64.
- İpşirli, Mehmet: “Kalkaşendi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIV,2001, s.263-265.
- İpşirli, Mehmet: “Medrese: Osmanlı Dönemi”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, 2003, s.323-327.
- İpşirli, Mehmet: “Sâdeddin Efendi, Mehmed”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXV, 2008, s.388-389.
- İpşirli, Mehmet: “Osmanlı İstanbul’unda Geleneksel Eğitim ve Ulema”, **Büyük İstanbul Tarihi**, edit. Çoşkun Yılmaz, C. IX, İstanbul, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2015, s. 34-85.
- Kalpakkı, Mehmet: “Fevri”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt XII, 1995, s.505-506.
- Kara, Mustafa: “Tekke”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XL, 2011, s. 368-370.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal: “İbnü’n-Nedim”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, CXXI, 2000, s.171-173.
- Kardaş, Rıza: “Sıbyan Mektepleri”, Ankara, **Türk Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, C.XXVIII, 1980, s.509-510.
- Koçu, Reşat Ekrem: “Enderun”, İstanbul, **İstanbul Ansiklopedisi**, C. IX., Koçu Yayınları,1968, s. 5115.
- Kodaman, Bayram: “Aşiret Mekteb-i Hümayunu”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. IV., 1991-2, s. 9-11.

- Küçük, Cevdet: “Abdülaziz”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.I, 1988, s.179- 185.
- Küçük, Cevdet: “Abdülmecid”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.I, 1988, s.259-262.
- Küçük, Cevdet: “Mehmed VI”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXVIII., 2003, s. 422-430.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri: “Şehzade”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXVIII, 2010, s.478-480.
- Kütükoğlu, Bekir: “Âli Mustafa Efendi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. II, 1989, s. 414-416.
- Kütükoğlu, S. Mübahat: “Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VIII, 1993, s.507-508.
- Memiş, Abdurrahman: “Osmanlı’da Tekkeler, Sosyal Fonksiyonları ve İstanbul’da Hâlidî Tekkeleri”, **Osmanlı**, Edit. Güler Eren, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.512-520.
- Merçil, Erdoğan: “Mes’ûd b. Mahmûd-ı Gaznevî”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIX, 2004, s.346-347.
- Öngören, Reşat: “Osmanlı Padişahları ve Tasavvuf”, Ankara, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C.IV, 1999, s. 486-494.
- Öngören, Reşat: “Tasavvuf”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XL, 2011, s. 119-126.
- Önkal, Ahmet & Bozkurt Nebi: “Cami”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VII, 1993 s. 46-56.
- Özaydın, Abdülkerim: “Kadı Burhâneddin”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIV, 2001, s. 74-75.
- Özcan, Nuri: “Hasan Rızâ Efendi, Said Paşa İmamı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XVI, 1997, s.346.
- Özcan, Nuri: “Muzıka-yi Hümâyün”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXI, 2006, s. 420-422.
- Özcan, Abdülkadir: “Doğancı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IX., 1994, s. 487-489.
- Özcan, Abdülkadir: “Mustafa II.”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXI., 2006, s.275-280.
- Özcan, Abdülkadir: “Süleyman II”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXVIII., 2010, s. 75-80.
- Öztürk, Cemil: “Darümuallimât”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VIII, 1993-1, s. 549-550.
- Öztürk, Cemil: “Darümuallimîn”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VIII, 1993-2, s.551-552.
- Öztürk, Cemil: “İdadi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI,2000,

- s.464-466.
- Öztürk, Cemil: “Rüşdiye”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXV, 2008, s.300-303.
- Sakaoğlu, Necdet: “Enderun”, İstanbul, **İstanbul Ansiklopedisi**, C.III, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s.173.
- Sarıcaoğlu, Fikret: “Osman III” İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXIII, 2007, s.456-459.
- Savaş, Saim: “Osmanlı Dönemi Zâviyeleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **Osmanlı**, Edit. Güler Eren, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 459- 467.
- Savaş, Saim: “Zâviyelerin Türk Kültürünün Gelişmesindeki Rolü”, Ankara, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C. XI, 2002, s.72-78.
- Savran, Ahmet: “Sûlî, İbrahim b. Abbas”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVII, 2009, s.493-495.
- Serin, Muhittin: “Aziz Efendi, Rifaî”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C: IV, 1991, s.336-337.
- Serin, Muhittin: “Aytaç, Hamit”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IV, 1991, s.287-289.
- Serin, Muhittin: “Eyyûbzâde Mehmed”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XII, 1995, s. 34-35.
- Serin, Muhittin: “Hamdullah Efendi, Şeyh”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XV, 1997, s.449-452.
- Serin, Muhittin: “Karahisarî, Ahmet Şemseddin”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIV, 2001, s.421-424.
- Serin, Muhittin: “Meşk”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXIX, 2004, s.372-374.
- Serin, Muhittin: “Suyolcuzâde Mehmed Necib”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVIII, 2010, s.2.
- Serin, Muhittin: “Sülüs”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVIII, 2010, s. 128-130.
- Serin, Muhittin: “Yazgan Mehmet Hulusi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXXIII, 2013, s.356-357.
- Serin, Muhittin: “Yâkût el-Mûsta’sımî”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXXIII, 2013, 291-293.
- Serin, Muhittin: “Kayışzâde Hâfız Osman Nûri”, Ankara, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXV., 2022, s.79-80.
- Subaşı, M. Hüsrev: “Tahsin Efendi, Tokatlı”, İstanbul, **TDV İslâm**

- Subaşı, M. Hüsrev: **Ansiklopedisi**, C.XXXIX, 2010, s.431.
- Subaşı, Hüsrev: “Aytaç, Hamit”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IV, 1991, s.287-289.
- Subaşı, Hüsrev: “Hattat Osmanlı Padişahları”, **Osmanlı (Kültür ve Sanat)**, Edit. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, C.XI., 1999, s. 52-60.
- Şentürk, M. Hüdai: “Dârülmaârif”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VIII. 1993, s. 548-549.
- Şimşirgil, Ahmet: “İç Oğlanı”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI, 2000, s.449-450.
- Şişman, Adnan: “Galatasaray Mekteb-i Sultânisi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XIII, 1996, s.323-326.
- Tanıncı, Zeren: “Nakkaş Hasan Paşa”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXII, 2006, s.329-330.
- Tanman, M. Baha: “Hasırîzade Tekkesi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Edit. Nuri Akbayar, Ekrem Işın vd, C. IV, İstanbul, Ana Basım AŞ, 1994, s.6-9.
- Turan, Şerafettin: “Hoca Sâdeddin Efendi”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XVIII, 1998, s.196-198.
- Unan, Fahri: “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, **Osmanlı**, Edit. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 149-160.

MAKALE VE DERGİ

- Abakay, Mehmet Ali: “Hat Sanatı ve Hattat Hamit Aytaç”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi** -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 Sayı: VII, Nisan 2012 s. 252-253.
- Açık, Nilgün: “Mevlânâ ve Mevlevî Tarikatının Eğiticiiliği”, **Selçuk üniversitesi III. Uluslararası Mevlâna Kongresi Bildiriler Kitabı (5-6 Mayıs)**, Konya, 2003, s. 99-114.
- Altın, Hamza: “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt XIII, Sayı 1, 2008, s.271-283.
- Altunmeral, Mehmet: “Gavsî Ahmed Dede ve Şiirleri”, **Bartın Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, Cilt.6, Sayı.12, Bartın, 2019, s. 124-143.

- Akyüz, Yahya: “İlköğretim Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı. 5, Ankara,1994, s.77-95.
- Bayat, Ali Haydar: “Hüsn-i Hat Sanatında Mevlevîlik ve Mevlevîler” **Selçuk Üniversitesi Yayınları**, IV. Milli Mevlâna Kongresi, 12-13 Aralık 1989, s.81-111.
- Berk, Süleyman: “Hat sanatının öğretiminde meşk murakkaaları”, **Tarih Düşünce Dergisi**, Sayı 19, 2001, s. 64-68.
- Berk, Süleyman: “Ayasofya Kitâbe ve Hatları”, **Vakıflar Dergisi**, Özel Sayı, 2006, s.63-71.
- Beyazıd, Yasemin: “XVI. Yüzyıl İlmiye Kanunnameleri”, **Belleten**, C.LXXVIII, Sayı. 283, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 955-982.
- Çığ, Kemal: “Hattat Padişahlar”, **Tarih Dünyası Dergisi**, Sayı.5, 1950, s. 196-197.
- Demirel, Fatih: “II. Meşrûtiyetten Sonra Osmanlı’da Orta Öğretim: Sultânîler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXVII, Sayı. 2, İzmir, 2012, s. 339-358.
- Doğan, Recai: “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt.37, Sayı.3-4, Ankara, 1997, s. 407-442.
- Hâfız Mehmed Refik: “Fatih Asrında Enderun-ı Hümâyûn Teşkilâtı”, **Edebiyyât-ı Umûmiyye Mecmuâsı**, C.I, No:16, 1332/1913, s.273-288.
- Hızlı, Mefail: “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt.17, Sayı 1, Bursa, 2008, s. 25-46.
- İnan, Âfet: “Türk -Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış”, Ankara, **Belleten**, Sayı.5-6, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1938, s.123-132.
- Karatay, Halit: “Türk Eğitim Tarihinde Hüsn-i Hat, “Güzel Yazı”, **Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, 2007, s. 196-200.
- Kırpık, Cevdet: “II. Meşrûtiyet’ten Sonra Şehzade Eğitiminde Değişim”, **Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı. 21, Isparta, 2010, s.99-130.
- Kırpık, Cevdet: “Şehzâde Eğitimini Çağdaştırma Teşebbüsleri”, **Belleten**, Cilt.71, Sayı.261, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2007, s.575-612.

- Memiş, Mehmet: “Osmanlıda Hat Sanatını Zirveye Çıkaran Eğitim Yöntemi: Meşk ve İcazet Geleneği”, el-Farabi **Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:2, Sayı 3, 2018, s. 53-77.
- Mert, Talip: “III. Selim’in İlk Besmelesi”, **İstanbul Mecmuası**, Yıl.53, Sayı.470, İstanbul, 2000, s. 60-62.
- Özdemir Kızıllıkan, Ayşe: “Osmanlı Eğitim Sisteminde Hüsn-i Hattın Yeri ve Hüsn-i Hat Dersleri”, **Sempozyum Bildirileri 01-03 Kasım 2013**, Ankara, DİB Yayınları, 2017, s. 413-421.
- Özsayın, Zübeyde Cihan: “Hattat Osmanlı Padişahları”, **Antika**, Sayı.1, Nisan 1985, s.25-26.
- Saîd, Mehmed: Mehmed Saîd, “Kadın Hattatlarımız”, **Sevimli Ay**, Sayı.9, 1926, s. 8-9.
- Schick, İrvin Cemil: “Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 7, Sayı 14, İstanbul, 2009, s. 249-273.
- Soydemir, Selman: “Meçhul Bir Hattatın Peşinde, Tersâne İcâre Kâtibi Hattat Yakup Efendi”, **YEDİKITA**, Eylül 2023, Sayı 181, s.34-47.
- Sungu, İhsan: “Mekteb-i Maarif-i Adliyyenin Tesisî” , **Tarih Vesikaları**, Cilt 1, Sayı 3, 1941, s. 212-225.
- Şanal, Mustafa: “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı. 14, Kayseri, 2003/1, s. 149-168.
- Taşkın, Ünal: “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt.1, Sayı.3, Kocaeli, 2008, s.343-366.
- Tutsak, Sadiye: “Millî Mücadele Yıllarında Ankara Hükümeti’nin İlmiye Medreselerini Canlandırma Çabası”, **Aydın Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt.5, Sayı.2, Aydın,2013, s. 11-30.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit: “Tarihte ve Günümüzde Hat Sanatının Öğretim Metotları”, **2000’li Yıllarda Türkiye’de Geleneksel Türk El Sanatlarının Sanatsal, Tasarımsal ve Ekonomik Boyutu Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları,1999, s.269-278.
- Uğur, Müctebâ: “Sülüs Hattına Dâir Mühim Bir Risâle; Sülüs Yazısı Rehberi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı XXI, İstanbul, 1990, s.335-360.
- Unan, Fahri: “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dâir Bir Bibliyografya Denemesi”,

- Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi**, Cilt.10, Sayı.18, İstanbul, 2005/1, s. 79-114.
- Uçar, Hasan; Uçar, Abdullah: “Fevrî’nin Hat Risâlesi”, **Turkish Academic Research Review**, Cilt.2, Sayı.2, Antalya, 2017, s. 21-39.
- Yılmaz, Harun: “Osmanlı Son Döneminde Medreselerin Islahı ve Panİslâmizm Tartışmaları Bağlamında Bir Medrese: Kudüs Selâhaddîn-i Eyyûbî Külliye-i İslâmiyyesi ve Külliye Talimatnamesi”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt.51, Sayı.51, İstanbul, 2016, s. 79-113.
- Yılmaz, Abdülkadir: “İbn Bevvâb’ın Kasîde-i Râiyye Tercümesi”, Ankara, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt.0, Sayı.14, 1999, s.219-226.
- Yılmaz, Abdülkadir: “MUHAMMED es-Sincarî (es-Sehavî) ve “Bidâ’atü’l-Mücevvid Fi’l-Hat ve Usûlih” İsimli Eseri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 0, Sayı 20, Ankara, 2003, s.48-87.
- Zengin, Zeki Salih: “Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Eğitim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt. XLIV, Sayı.1, Ankara,2003, s. 187-226.

ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30. 18. 1.1/3 -19 -3

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A. TŞF.16/38

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MHM.270/96

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO. AYN.d. 1071.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO. 1562/117116;2092/156845;2398/179816

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

C.MF. 54/2653; 58/02871; 77/3825; 108/ 5373

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

DH.İ.UM. EK.61/54

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

180-9 GENEL. 105- 517-101

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

HAT.548/27031; 465/22802

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

HSD. AFT. 10/1

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İ. DH. 887/70634; 142/7329; 91/4563

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İ. DUİT. 2/65; 3/30; 4/99; 4/118; 5/14

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İ.ŞD. 637

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İ.TAL.9/16

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İTKS.16/11

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

M.ALY.61/67

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

MF.HUS. 1/73

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

MF. İBT. 1/17; 3/1; 4/57; 30/93; 43/55; 222/62; 70/14

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

MF.MKT. 2/150; 2/176; 12/94; 15/8; 23/1; 25/45; 25/188; 30/18; 38/13; 39/84; 40/73; 42/99; 42/112; 43/37; 45/16; 45/78; 52/101; 79/76; 103/102; 106/58; 114/82; 240/ 25; 336/ 64; 423/8; 451/69; 457/26; 844/3; 847/23; 852/29; 867/53; 949/63; 1047/54; 1076/42; 1123/35; 205/46

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

ML.EEM.398/3

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

ŞD. 3074/52

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

TS. MA. E 207/48

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Y.A.RES. 56/51

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Y.EE.37/85; 37/86; 42/266; 72/131; 112/6; 131/24

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Y.MTV. 39/67; 122/11; 239/13

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Y.PRK. MF. 2/78; 2/82

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Y.PRK. SGE. 1/55; 4/45; 5/25; 5/104

DİĞER KAYNAKLAR

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1316-1317-1318-1319-1321

Salnâme-i Devlet-i Âli Osmânî, 1286- 1287- 1288- 1289- 1291- 1292- 1293- 1294- 1300- 1302- 1303

Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnâmesi, İstanbul, Matbaâ-yı Âmire, 1331

Mekteb-i Sultânî Ders Programı, 1331, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Kavanin, Demirbaş: 274

Karesi İdâdî, Sultânî Lisesine Mahsus Salnâme, yaz. İsmail Hakkı b. Muhammed Latif, Balıkesir, Dilek Matbaası, 1339- 1342

Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye-yi Şahânenin Tevzî-i Mükâfât Cetveli, Dersââdet, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Destgahı, 1306

Mekâtib-i İdâdiye Mahsus Talimatnâme, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1327

Üsküdar Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi Tevzî-i Mükâfât Cetveli 1309-1310 Sene-i Dersiyeye, Dersââdet, Matbaa-yı Âmire, 1312

Maârif Vekâleti Liselerin İkinci Devre Müfredat Programı, İstanbul, Matbaâ-yı Âmire, 1340

Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredâtı, 6-5-4 ve 3 Dershâne ve Muallimli Mekteplere Mahsus, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1329

Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslâmiye Salnâmesi, 1332

Umûr-ı Maârif Vekâleti Mekâtib-i Husûsiye Tâlimatnâmesi, İstanbul, Matbaâ-yı Âmire, 1339

İlmiye Salnâmesi, Dârü'l- Hilâfet-i Aliyye, Matbaa-yı Âmire 1334

Medresetü'l- Hattatîn'de Yazı Meşheri Açıldı", Cumhuriyet Gazetesi, 7 Ramazan/31 Mart, 1343/1925, İBB Atatürk Kitaplığı, Demirbaş: NSS013997

Maârif-i Umûmiye Nezâreti Celîlesi İstatistiği, Matbaa-yı Osmaniye, 1310-1311

Vilâyet-i Suriye Salnâmesi, Vilâyet Matbaası Litografya Dairesi, 1301.